

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛИТВИНЕНКО-АНПІЛОВА ЛЮДМИЛА РОМАНІВНА

УДК 94(477.62)«1941/1951»

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ НА ДОНЕЧЧИНІ (1941-
1951 рр.)**

Спеціальність – 032 «Історія та археологія»

Галузь знань – 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. Р. Литвиненко-Анпілова

Науковий керівник: **Соляр Ігор Ярославович**, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України

Львів – 2026

АНОТАЦІЯ

Литвиненко-Анпілова Людмила Романівна. Український націоналістичний рух на Донеччині (1941–1951 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – Гуманітарні науки зі спеціальності 032 – Історія та археологія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2026.

У дисертаційній роботі комплексно досліджено історію українського націоналістичного руху в Сталінській (тепер — Донецькій) області періоду Другої світової війни та повоєнних років (1941–1951 рр.).

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена недостатньою кількістю наукових досліджень історії української Донеччини, зокрема діяльності Організації Українських Націоналістів у цьому регіоні. На противагу значній за обсягом історіографії українського визвольного руху в західних та центральних регіонах України, праць, які висвітлюють діяльність ОУН (б) на Сході та Півдні України, обмаль, що пояснюється як специфікою самого націоналістичного руху в цих регіонах, так і трагічними обставинами сьогодення. Тривалий вплив радянських історичних наративів, а в новітній період — поширення неоднозначних і критичних оцінок діяльності ОУН та УПА в частині суспільства, не сприяли належному науковому осмисленню проблеми, що актуалізує необхідність дослідження діяльності ОУН (б) на Сході та Півдні України як складової загальноукраїнського визвольного руху.

Метою дослідження є комплексна реконструкція процесу становлення, організаційної розбудови, основних напрямів та форм діяльності націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині в 1941–1951 рр., а також визначення особливостей його взаємодії з місцевим населенням та протидії з боку окупаційних режимів.

У межах здійсненого дослідження одержано результати та сформульовано узагальнені положення, які мають наукову новизну.

Зауважено, що націоналістичний рух на Донеччині у 1941 р. було відновлено з ініціативи членів Південної похідної групи ОУН (б), які його очолили, залучивши до підпілля місцевих патріотів із числа учасників Української революції 1917–1921 рр. та молоді. Перший рій підпільників на чолі з В. Булавським, прибувши на Донеччину восени 1941 р., налагодив контакти з місцевим населенням та організував осередки в Маріуполі, Костянтинівці, Горлівці, Волновасі та Мар'їнці. Від лютого 1942 р. керівництво націоналістичним підпіллям в області перейшло до Є. Стахіва, І. Клима та О. Сала, скерованих проводом ОУН (б) ПівдСУЗ із Дніпропетровська.

Встановлено, що розбудова мережі ОУН (б) на Донеччині відбувалася в умовах складного соціально-політичного та ідеологічного протистояння. Поширенню діяльності організації перешкоджало обмежене сприйняття її ідеології частиною місцевого населення, сформоване тривалим впливом радянської політичної та культурної системи. З метою подолання цих бар'єрів члени ОУН (б) змушені були терміново демократизувати програму Організації та більше уваги приділяти соціальним проблемам.

Відзначено, що після поширення ОУН (б) на Донеччині розпочався процес розбудови організаційної мережі, яка охоплювала обласний та 16 районних осередків із міськими та районними проводами, підпорядкованими крайовому проводу ПівдСУЗ. Це дало змогу організації закріпитися в регіоні та провадити діяльність у різних сферах, зокрема адміністративній, соціальній, культурній, освітній та військовій.

Серед основних напрямів діяльності ОУН (б) у Сталінській області визначено участь її представників у роботі адміністративних установ, пропагандистську роботу серед місцевого населення, культурно-освітню

діяльність, розбудову військового крила, а також налагодження взаємодії з комуністичним підпіллям. Така взаємодія залежала від конкретних місцевих умов і могла набувати різних форм: від ситуативної кооперації у протидії нацистському окупаційному режиму до нейтралітету або співпраці з німецькою адміністрацією у боротьбі проти комуністичного підпілля.

Уточнено чисельність націоналістичного підпілля ОУН (б) у Сталінській області, яка істотно відрізняється від статистики науковців-попередників. Опрацювання опублікованих архівних матеріалів дозволило вперше визначити максимально повну чисельність членів ОУН (б) в області та підсумувати кількість підпільників у кожному районі. Особливу вартість має укладений дисертанткою поіменний список відомих на сьогодні членів ОУН (б) у Сталінській області та аналіз їхнього соціального складу. Водночас визначено нові відсоткові показники, що встановлюють співвідношення між учасниками підпілля ОУН (б) на Донеччині з числа місцевого населення та членів ОУН (б), які прибули із західних і центральних регіонів України.

Продемонстровано, що кожен осередок націоналістичного підпілля мав певні особливості, зумовлені рівнем ієрархії, місцевими умовами та потребами організаційної діяльності. Керівництво Сталінського обласного проводу основним завданням вважало створення розгалуженої організаційної мережі в місті Юзівці (тепер Донецьк) та районах області, яка б забезпечувала злагоджену роботу організації за рахунок чіткої комунікації між обласним проводом та низовими клітинами. Районні осередки ОУН (б) в Авдіївці, Ясинуватій та Горлівці зосереджували діяльність на активній пропагандистській роботі шляхом поширення друкованих агітаційних матеріалів та залучення місцевого населення. Діяльність осередків ОУН (б) у північних районах Сталінської області вирізнялася активністю у культурній та освітній сферах. За допомогою відновлених осередків «Просвіти» у Слов'янську, Краматорську, Костянтинівці та Красноармійську (сучасному

Покровську) ОУН (б) здійснювала видавничу, освітню та культурно-просвітницьку діяльність. Районні осередки ОУН (б) у південно-західній частині області, поряд з агітаційною, видавничою та освітньою роботою, відзначалися специфікою взаємодії з радянським комуністичним підпіллям. Зокрема, Маріупольський осередок ОУН (б) був зацікавлений у кооперації з комуністичним підпіллям для спільної боротьби проти нацистської репресивної політики, тоді як Ольгинський осередок не йшов на відкриту конфронтацію з гестапо та в окремих випадках сприяв виявленню комуністичних активістів.

Встановлено, що період нацистського окупаційного режиму на Донбасі супроводжувався трьома хвилями репресій проти націоналістичного підпілля: перша припала на січень 1942 р., друга — на серпень–листопад 1942 р., третя — на червень–вересень 1943 р. Від початку появи першого рою Південної похідної групи на чолі з В. Булавським восени 1941 р. і до відступу німецьких окупаційних військ восени 1943 р., районні організації ОУН (б) діяли переважно в підпіллі. Напівлегальна діяльність представників націоналістичного підпілля в адміністративних установах регіону пояснювалася спробами використати політику нацистського окупаційного режиму, яка на початковому етапі допускала українізацію окремих сфер життя Донецчини, для поширення власних ідей та антирадянської агітації. Однак, активізація українського національного руху спровокувала посилення репресивної політики нацистського режиму, що змусило членів ОУН (б) відмовитися від співпраці з нацистами. На підставі архівних джерел уперше подано статистичні матеріали щодо масштабів репресивної діяльності нацистської адміністрації проти членів націоналістичного підпілля на Донецчині, яка істотно вплинула на якісний та кількісний склад ОУН (б), послабивши її організаційні можливості напередодні повернення радянської влади.

Встановлено, що припинення діяльності підпілля ОУН (б) на Донеччині було, насамперед, наслідком цілеспрямованої діяльності радянських органів державної безпеки, поєднаної з агентурним проникненням, арештами та ліквідацією організаційних осередків. На основі архівних джерел відтворено поетапний процес ліквідації націоналістичного підпілля радянськими органами державної безпеки.

Констатовано, що після завершення Другої світової війни, процес ліквідації націоналістичного підпілля тривав до 1951 р., коли було заарештовано останнього підпільника часів діяльності ОУН (б) протягом Другої світової війни на Донеччині. Він включав оперативно-слідчі заходи радянських каральних органів із розшуку осіб, причетних до діяльності ОУН (б) на Донбасі, із залученням широкої агентурної мережі.

Вперше, завдяки ретельному опрацюванню доступної на сьогодні джерельної бази, укладено поіменний список членів ОУН (б) у Сталінській області, репресованих упродовж 1941–1951 рр. Окрім того, спростовано раніше опубліковані дані та наведено нові показники щодо співвідношення складу засуджених за націоналістичну діяльність членів ОУН (б) і осіб, які не були безпосередньо залучені до організації.

У результаті проведеного дисертаційного дослідження відтворено цілісну історичну картину становлення, розвитку та припинення діяльності націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині в 1941–1951 рр., суттєво поглиблено й уточнено наукові уявлення про масштаби, організаційну структуру, основні напрями діяльності та соціальний склад ОУН (б) на Сході України.

Ключові слова: Україна, Радянська Україна (УРСР), Донеччина, повоєнний період, український визвольний рух, Організація Українських Націоналістів (ОУН), радянська адміністрація, радянські органи влади,

комуністичний тоталітарний режим, політичні репресії, репресивно-каральна система, репресивно-каральні органи, НКВС (НКВД), політика, пам'ять.

ABSTRACT

Lyudmila Romanivna Lytvynenko-Anpilova. Ukrainian Nationalism movement in Donetsk region (1941-1951). Qualification scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 – Humanities in the specialty 032 – History and Archaeology. –Institute of Ukrainian Studies of I. Krypiakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2026. The dissertation examines the history of the nationalist movement in the Stalino (modern Donetsk) region during the Second World War and the post-war years (1941–1951).

The relevance of the dissertation lies in the general lack of scientific research on the Ukrainian Donetsk region, primarily the activities of Ukrainian nationalist organizations in this region. Given the extensive historiography of the activities of nationalist movements in the western and central regions of Ukraine the eastern historical school is significantly inferior to its colleagues due to a number of objective and tragic situation nowadays. In addition to this the dissertation research aims to reveal one of the key episodes in the history of the activities of the OUN (b) in eastern Ukraine in order to prove the inclusion of the Donetsk region in the processes of general Ukrainian nation-building and state-building and once again prove the undeniable belonging of these regions to Ukraine.

It is noted that the emergence of the Southern Expeditionary Group of the OUN (b) in eastern Ukraine in 1941 provoked the revival of the nationalist movement with new force qualitatively and quantitatively replenishing the ranks of nationalists with both members of the marching group and local patriots. Immediately after the OUN (b) entered the Donetsk region the process of building the administrative-territorial structure of the organization began. It managed to create a regional and 18 district centers with city and district branches, which were subordinate to the regional branch of the Southern Ukrainian Lands. This allowed the OUN (b) not only to gain a foothold in the region but also to carry out its activities in

all available spheres including: administrative, social, cultural, educational, military, etc. Among the main achievements of the Stalino region organization, it is worth noting the occupation of managerial and intermediate positions in administrative institutions, effective propaganda work among the local population, cultural and educational activities, the organization of a combat wing, as well as the establishment of cooperation with the communist underground which was not only a first for the nationalist camp but also exotic in its own way.

The research presents statistical data on the quantitative indicators of the OUN (b) underground in the Stalino region, which differ significantly from the figures of previous scholars. The analysis of published archival materials allowed not only to determine the general indicators for the region but also to summarize the quantitative data of underground members in each district. Of particular value is the list of names of currently known members of the OUN (b) in the Stalino region, compiled during the research as well as an analysis of the social composition of the latter. At the same time new percentages of the ratio of involvement in the underground of the local population and members of the OUN (b) from the western and central regions of Ukraine are provided.

It is shown that each district center of the nationalist underground in the Stalino region had certain key features that manifested themselves in one or another sphere. Mainly, the leadership of the central district centers, headed by the regional center in the city of Yuzivka, saw the creation of a geographically extensive administrative chain that would cover the entire region and ensure the transmission of orders from the OUN (b), agitation materials, and the safe movement of communication couriers to the periphery as the main task. In addition, underground cells in Avdiivka, Yasynuvata, and Horlivka focused their activities on active propaganda work through the personal recruitment of the population and the distribution of printed agitation materials. The activities of the northern districts of the Stalino region were prominently reflected in the cultural and educational spheres. With the help of the restored «Prosvita» in Sloviansk, Kramatorsk, Kostyantynivka

and Krasnoarmiysk (Pokorovsk), the OUN (b) was able not only to restore publishing, but also to ukrainize education the mass-media and the cultural sphere. The district branches of the OUN (b) in the southwestern part of the region in addition to focusing on the work of agitation, publishing and education were distinguished by the specificity of interaction with the Soviet communist underground. Moreover, such interaction was radically opposite depending on the regional branch: the Mariupol branch of the OUN (b) was interested in cooperating with the Soviet underground for a joint fight against German repressive policies while the Olginka branch did not engage in open confrontation with the gestapo helping the latter identify communist activists.

It is noted that the period of the German occupation regime in the Donbas region was marked by three waves of repression against the nationalist underground: the first wave took place in January 1942, the second from August to November 1942, and the third occurred between June and September 1943. From the beginning of the active activity of the first swarm of the Southern Expeditionary Group led by V. Bulavsky in the 1941, which provoked a reactionary policy to the forced evacuation of the German occupation administration in 1943 all regional nationalist organizations were underground. The semi-legal activities of OUN (b) representatives in administrative institutions were disguised as forced demonstrative cooperation with the German regime, which, in turn, initially agreed to the ukrainization of all spheres of life in the Donetsk region. However, the activation of pro-ukrainian forces suspended this process replacing it with a repressive policy that affected all regional centers. Based on archival sources statistical materials are presented for the first time regarding the repressive activities of the German administration against members of the nationalist underground in the Donetsk region which significantly affected the qualitative and quantitative composition of the OUN (b) critically weakening the nationalists before the return of the Soviet regime.

It has been found that the reason for the disappearance of the OUN(b) underground can be accurately called the Soviet repressive policy which was aimed

at the complete destruction of the OUN (b) cells in the Donetsk region. This repressive policy began immediately after the return of the occupying Soviet Army to the Donbas region in the fall of 1943 and ended with the arrest of the last underground member from the time of the OUN (b) activities during World War II in 1951. Based on archival sources the process of destroying the ukrainian nationalist underground by state security agencies in eastern Ukraine was filled with documented factual data a list of names of OUN (b) members in the Stalino region, repressed during the 1940s and 1950s was compiled for the first time and previously published data on the ratio of OUN (b) members to individuals not involved in the organization among those convicted of nationalist activities was refuted and clarified.

As a result, this dissertation research allowed us to recreate a holistic historical picture of the activities of nationalist movements in the Donetsk region significantly deepening and clarifying knowledge about the scale and content of the activities of the OUN (b) in eastern Ukraine.

Keywords: *Ukraine, Soviet Ukraine (Ukrainian SSR), Donetsk region, post-war period, Ukrainian liberation movement, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Soviet administration, Soviet authorities, communist totalitarian regime, political repressions, repressive-punitive system, repressive-punitive agencies, NKVD, politics, memory.*

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Статті, опубліковані у наукових виданнях категорії «А»

1. Соляр І., Литвиненко-Анпілова Л. Репресії німецького окупаційного режиму проти осередку ОУН на Донеччині (1941 – 1944 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2025. № 37. С. 155–166. DOI:10.24919/2519-058X.37.346347

(Особистий внесок авторки 60%)

Статті, опубліковані в наукових виданнях категорії «Б»

2. Литвиненко-Анпілова Л. Підпілля ОУН на Донеччині (1941–1958 рр.): історіографія і стан проблеми. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2025. № 41. С. 47–57. DOI: <https://doi.org/10.34079/2518-1521-2025-15-41-48-57>
3. Литвиненко-Анпілова Л. Рух «Просвіти» на Донеччині в перші десятиліття XX століття. *Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка*. Історичні науки. Рубрика: Всесвітня історія. Історія України. 2025. №1. С. 106–114. DOI:<https://doi.org/10.12958/3083-7030-2025-1-106-113>
4. Литвиненко-Анпілова Л. Діяльність Організації Українських Націоналістів у м. Юзівка (Донецьк) в 1941 – 1943 роках. *Київські історичні студії*. Історичні студії. 2025. № 2(21). С. 51–60. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.29.2018.3-12>
5. Литвиненко-Анпілова Л. Масштаби репресій проти членів ОУН на Донеччині в 1943–1951 рр. *Часопис української історії*. Історичні студії. 2025. № 52. С. 45–54. DOI:<https://doi.org/10.17721/2522-4611.2025.52.5>.

Статті апробаційного характеру

6. Литвиненко-Анпілова Л. Р., Литвиненко Р. О. Олександр Добровольський – дослідник історії ОУН на сході України. *Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 02 травня 2025 р.) під заг. ред. М.В.Трофименка*. Київ, 2025. С. 47–51.
(Особистий внесок авторки 50%)
7. Литвиненко-Анпілова Л. Підпілля ОУН на Донеччині (1941–1958 рр.): стан проблеми та оцінка джерельної бази. *Сучасні наукові дослідження: від теорії до практики. Матеріали науково-практичної конференції (м. Львів, 27–28 червня 2025 р.)*. Одеса, 2025. С. 37–41.
8. Литвиненко-Анпілова Л. Кількісний склад націоналістичного підпілля Донеччини. (1941–1943).. *II Всеукраїнська наукова конференція «Історія Донеччини: (пере)осмислення». Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково практичної конференції (Вінниця, 30 жовтня 2025 р.)*. Вінниця, 2025. С. 38–41.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЦДВР (ЦДВР) – Архів Центру дослідження визвольного руху

БК – боєкомплект

«Г.»\«Г2↓» - пізнавальні знаки Південної похідної групи, малювався чорною фарбою

ГДА СБУ – Галузевий Державний архів Служби безпеки України

ГОСП, ГОПС – Головного осередку пропаганди, Головний осередок пропаганди і інформаційної служби

Грипс – вузька смужка цигаркового паперу з секретною інформацією

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАВО – Державний архів Волинської області

ДУН – Дружини Українських Націоналістів

Екзекутива – виконавчий орган Проводу ОУН (б)

ЗОУЗ – Закерзоння (територія, підпорядкована Крайовому проводу, що включала Лемківщину та Холмщину)

ЗУЗ – Західноукраїнські землі (Галичина)

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

ЛП – «Літерний захід», метод допиту шляхом використання підставних агентів-співкамерників, інсценування фіктивних втеч тощо, який застосовувався радянськими спецслужбами у випадках, коли націоналісти не давали показів під час допитів, навіть з застосуванням тортур

ЛСБ – легендована Служба безпеки

МДБ – Міністерство державної безпеки

Мертвий пункт – конспіроване місце, сховок, де члени націоналістичного підпілля залишали записки, призначали зустрічі тощо

НАН – Національна академія наук

НКВС – народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – народний комісаріат державної безпеки

ОУН (б) – Організація Українських Націоналістів (Бандери)

ПВ Уз – Південноукраїнські землі (центр в м. Дніпропетровськ\Дніпро)

ПівдСУЗ – Південно-східні українські землі

ПівнЗУЗ – Північно-західні області (Волинь, західне Полісся)

ПОУЗ – Закарпаття

ПУМА – Південна похідна група на чолі з В. Булавським або Віденський легіон («Січ») оунівців, створений в якості воєнізованого крила похідної групи або Південна похідна група ОУН (м) під керівництвом Пулюя та Масікевича

Референт – керівник окремого напрямку роботи або відділу (референтури) на певному організаційному рівні ОУН (б)

РОА – Російська визвольна армія

СБ – служба безпеки ОУН (б)

СБУ – Служба безпеки України

СД – Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD), служба безпеки СС

Сексот – Секретний співробітник (НКВС)

СМЕРШ – (Смерть шпіонам), військової підрозділ контррозвідки Народного комісаріату оборони

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СУЗ – Східноукраїнські землі (переважно, центральні області з центром в м. Київ)

ТХЗ – конспіративна назва підпільної друкарні або технічної ланки, яка займалася виготовленням та поширенням пропагандистської літератури

УВО – Українська Військова Організація

УГВР – Українська Головна Визвольна Рада

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФЗН - школа фабрично-заводського навчання, професійно-технічна школа в СРСР

ФПС – Фонд припинених справ

ЦДАВО - Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України

ЗМІСТ

	Стор.
АНОТАЦІЯ	2
ABSTRACT	8
СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ	12
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	14
ЗМІСТ	17
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Історіографія	25
1.2. Джерельна база	46
1.3. Методологія дослідження	60
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН НА ДОНЕЧЧИНІ	79
2.1. Створення та організаційна розбудова осередків ОУН (б)	79
2.2. Чисельність націоналістичного підпілля ОУН в Сталінській (сучасній Донецькій) області	106
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 рр.)	116
3.1. Особливості функціонування націоналістичного підпілля в центральної частині Сталінської (сучасної Донецької) області: Юзівка (Сталіно/Донецьк); Авдіївка, Ясинувата; Горлівка	116
3.2. Специфіка напрямків роботи ОУН в північних, західних та південних районах Сталінської (сучасної Донецької) області: Слов'янськ; Краматорськ; Костянтинівка; Красноармійськ (Покровськ); Мар'їнка; Волноваха; Ольгинка; Маріуполь	136

РОЗДІЛ 4. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОГО ТА КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМІВ ПРОТИ ОУН (Б) НА ДОНЕЧЧИНІ	154
4.1. Переслідування ОУН (б) нацистською окупаційною владою (1941– 1943 рр.)	154
4.2. Масові репресії комуністичного режиму та ліквідація націоналістичного підпілля ОУН (б) у 1943–1951 рр.	165
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	202
ДОДАТКИ	247

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Факт діяльності Організації Українських Націоналістів під проводом С. Бандери на Сході України у пересічного читача зазвичай викликає подив і подекуди недовіру. Однією із причин цього стала обмеженість інформації про ці реалії української історії, насамперед у публічному просторі. І на те є об'єктивні причини. Із настанням української незалежності, тема українського визвольного руху на Донеччині, зокрема діяльності ОУН (б), мала би привернути увагу тамтешніх науковців, з огляду на те, що в регіоні діяло три класичних університети, які згодом отримали статус національних. Однак місцеві історики здебільшого залишались якщо не байдужими, то надто обережними у зверненні до проблем української ідентичності Донеччини, а тим більше – до дражливих питань націоналістичного руху в регіоні. І хоча впродовж десятиріч української незалежності з'явилася низка праць, присвячених цим питанням, вони аж ніяк не охоплюють проблему комплексно.

Із-поміж причин, що зумовили таку історіографічну картину, можна виокремити такі: цілеспрямована русифікація східноукраїнського регіону в радянський період, яку продовжили місцеві адміністрації та олігархат за часів незалежності; домінування радянської ментальності серед населення; зайняття керівних посад на історичних факультетах і дисертаційних радах представниками колишньої радянсько-партійної номенклатури, яка визначала пріоритети в напрямках наукових досліджень, ревностно оберігаючи їх від «засилля» українсько-патріотичної тематики. Події останнього воєнного десятиліття контрастно продемонстрували наслідки такої, по суті, проросійської регіональної політики і багаторічного дотримання її ідеологічних засад певною частиною істориків.

Загальний брак наукових досліджень української Донеччини, насамперед діяльності в цьому регіоні ОУН (б), спонукав авторку звернутися до вивчення

однієї із ключових тем історії українського визвольного руху, зокрема Організації Українських Націоналістів (б) на Сході України в 1941–1951 рр. Пропонована дисертаційна робота, розкриваючи один із ключових епізодів історії націоналістичного підпілля на східних теренах, доводить включеність Донеччини до процесів загального українського націотворення і державотворення та вкотре засвідчує беззаперечну належність цих регіонів до України.

Суспільно-політична цінність зазначеної тематики зумовлена реаліями сучасної України, яка веде боротьбу зі своїм споконвічним ворогом. Наукова новизна дисертації зумовлена відсутністю подібних досліджень. У практичній площині робота зберігає і зберігатиме свою актуальність до тих пір, доки Україна як держава продовжуватиме боротьбу за своє існування. Зазначені чинники спонукають не лише до наукових пошуків, а й популяризації отриманих результатів як у наукових колах, так і серед широкого загалу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукових тем відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Місцеве самоврядування в Україні (XX – початок XXI ст.). Західні землі» (номер державної реєстрації 0121U109806) та «Національний спротив в Україні: історичні традиції, сучасні виклики, міжнародна підтримка» (номер державної реєстрації 0124U002577).

Об'єкт дослідження: націоналістичний рух в Україні в 1941–1951 рр. XX століття.

Предмет дослідження: діяльність націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині впродовж 1941–1951 рр. XX століття.

Хронологічні межі дослідження визначаються періодом діяльності ОУН (б) на теренах Донеччини – від появи організації в регіоні до моменту арешту останнього члена підпілля, що відповідає 1941–1951 рр.

Географічні межі дослідження окреслюються східноукраїнським

регіоном у межах сучасної адміністративної області – Донецької.

Метою дослідження є комплексний аналіз діяльності ОУН (б) на теренах Донеччини в 1941–1951 рр.

Для досягнення поставленої мети передбачається дослідити:

- джерельну базу та історіографію досліджуваної проблеми;
- процес становлення і етапи розвитку руху ОУН (б) на Донеччині;
- напрями, методи і регіональну специфіку діяльності організації, її взаємодію з Проводом ОУН (б);
- методи боротьби нацистського окупаційного режиму проти діячів ОУН (б) протягом 1941–1943 рр.;
- репресивну політику комуністичного тоталітарного режиму з націоналістичним підпіллям на Донеччині в 1943–1951 рр.;
- наслідки підпільної роботи ОУН (б) та оцінка її діяльності на Сході України;

Наукова новизна. Уперше:

- розкрито регіональні особливості функціонування ОУН (б) на Донеччині;
- схарактеризовано організаційну структуру ОУН (б) в регіоні;
- визначено напрями діяльності районних та міських осередків ОУН (б) в Сталінській (сучасній Донецькій) області;
- наведено статистику репресованих членів ОУН (б) нацистським окупаційним режимом;
- укладено поіменний список учасників націоналістичного підпілля та визначено їх соціальний склад.

Отримали подальший розвиток:

- визначення кількості репресованих членів ОУН (б) комуністичним режимом;
- дослідження проблеми відсоткового співвідношення залученості до

ОУН (б) місцевого населення та членів організації з центральних та західних регіонів України;

- вивчення співвідношення засуджених за націоналістичну діяльність між членами ОУН (б) і не залученими до організації осіб.

Удосконалено:

- питання чисельності націоналістичного підпілля на Донеччині, результати якого відрізняються від опублікованих даних у попередніх дослідженнях;
- висвітлення керівного складу Південної похідної групи та Крайового Проводу ПівдСУЗ;
- наповнення документованими фактичними даними процес знищення націоналістичного підпілля органами радянської держбезпеки на Сході України.

Науково-практичне значення пропонованого дослідження полягає у накопиченні, систематизації та аналізі даних про діяльність Організації Українських Націоналістів (б) на Донеччині з нових методологічних позицій. Накопичений та проаналізований матеріал дає змогу створити всебічну картину діяльності націоналістичного підпілля на Донеччині як протягом Другої світової війни, так і в повоєнні роки, формуючи історично-цілісний перебіг подій. Основні положення дисертаційної роботи, висновки та фактичний матеріал можуть бути використані в процесі вивчення історії України та краєзнавства у вищій та середній школах. Отримані під час дослідження результати можуть бути використані в подальшому науковому вивченні проблем історії українського визвольного руху XX ст., історії Другої світової війни, діяльності націоналістичного підпілля, опорів тоталітарним режимам, історії карально-репресивної політики радянської влади, а також з локальної історії або історичного краєзнавства; при написанні узагальнюючих історичних праць, підручників і навчальних посібників; у підготовці до лекційних і практичних занять, загальних і спеціальних курсів та семінарів у вищій школі;

для самоосвіти українських громадян; для створення відповідних експозицій в історичних і краєзнавчих музеях, організації тематичних виставок тощо.

Особистий внесок здобувачки. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення, висновки та результати одержані здобувачкою одноосібно. У статті «Підпілля ОУН на Донеччині (1941–1958 рр.)», підготовленій у співавторстві, особистий внесок здобувачки – 60%; у статті «Олександр Добровольський – дослідник історії ОУН на Сході України», підготовленій у співавторстві, особистий внесок здобувачки – 50 %.

Методи дослідження. Основою цієї дисертаційної роботи є наукові принципи історизму та неупередженості у висвітленні результатів дослідження. У пропонованій дисертації використано як конкретно-історичні (порівняльно-історичний, хронологічний, періодизації), так і загальнонаукові методи (описовий, систематизації, класифікації, аналогії, узагальнення) із властивими їм аналізом, синтезом, дедукцією та індукцією. Для аналізу історіографії та джерельної бази обраної теми застосовано метод джерелознавчої критики. За допомогою статистичного методу отримано кількісні показники районних, міських та обласних осередків ОУН (б) в Сталінській (сучасній Донецькій) області, а також визначено дані щодо репресованих членів націоналістичного підпілля. Комплексне використання зазначених методів дало змогу відтворити цілісну картину діяльності націоналістичного руху на Донеччині в 1941–1951 рр.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження апробовано на конференціях: XII Наукові читання імені академіка Ярослава Ісаєвича (м. Львів, 20 червня 2024 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна у світовому історичному просторі». (м. Київ, 2 травня 2025 р.); Науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження: від теорії до практики». (м. Львів, 27–28 червня 2025 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми дослідження Українського Визвольного Руху XX столітті». Збройна боротьба ОУН і УПА: регіональний та

національний виміри. (м. Львів, 3 жовтня 2025 р.); II Всеукраїнська наукова конференція «Історія Донеччини: (пере)осмислення». (Вінниця, 30 жовтня 2025 р.).

Структура та обсяг дослідження

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом та складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів з дев'яти параграфів, висновків, списку використаних джерел (475 найменувань) і додатків (15 позицій). Загальний обсяг роботи становить 277 сторінок, із яких 183 сторінки – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Історія дослідження проблем, пов'язаних із діяльністю Організації Українських Націоналістів (б) на Донеччині виявляється доволі нетривалою, на відміну від студій аналогічної тематики в центральних чи західних регіонах України. Той факт, що дуже актуальна і водночас дражлива тема довгий час залишалася поза увагою науковців, дає підстави вважати, що на це існували об'єктивні причини. Уже давно сформувалася та усталилася думка про те, що націоналістичного підпілля в Донецькій області не існувало і не могло бути. Радянська, а пізніше російська зовнішня та проросійська внутрішня пропаганди, сформували стійкий образ Донбасу, як регіону винятково російськомовного, проросійського і водночас антиукраїнського. Це кліше, коріння якого йдуть у радянські, чи навіть глибші часи, переслідує Донеччину протягом всієї її історії. За часів української незалежності Донецький регіон під брендом «Донбас» постійно фігурував як осередок проросійських настроїв, що не лише використовували антиукраїнські політичні сили, а яким маніпулювали та «залякували» решту України. Саме цей край, а не Крим, був основним контраргументом у дискусіях про існування української національної ідеї, єдності й суверенності Української держави від Закарпаття до Сіверського Дінця. Слід констатувати, що на викривлення історичних фактів і потужну антиукраїнську пропаганду не змогли належним чином відповісти українська історична наука і культура, які довгий час перебували в залежності від відповідної державної політики, що в підсумку призвело до сьогоднішніх трагічних подій.

Під час аналізу наукового доробку попередників було охоплено широке

коло праць, які так чи інакше торкалися досліджуваної теми. Опрацьований масив літератури поділяємо на три групи: 1) праці з історії України під періоду Другої Світової війни та післявоєнних років; 2) історіографія ОУН і УПА (яка включає в себе праці діаспорних дослідників, радянську, зарубіжну та сучасну українську історіографію); 3) історіографія діяльності ОУН (б) на Сході України включно з Донеччиною.

Перший блок опрацьованих історіографічних досліджень містить праці на тему історії України під час Другої Світової війни та післявоєнного періоду. Перш за все необхідно відзначити дослідження діаспорного історика В. Косика «Україна і Німеччина у Другій Світовій війні» [277], яке вийшло друком в Парижі в 1986 році. На підставі архівних матеріалів, які автор опублікував уперше, дослідження розкриває питання діяльності ОУН (б) на міжнародній арені та її внутрішню політику. В. Косик докладно схарактеризував збройну боротьбу українських військових формувань проти Німеччини та СРСР, а також особливості геополітичної ситуації цього періоду. Окрім того, в дослідженні містяться побіжні, але корисні відомості про націоналістичне підпілля на Сході України.

Я. Грицак, який в свій час запропонував нову концепцію історії України від кінця XIX століття до Другої світової війни включно, виклав основні її положення у навчальному посібнику «Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.» [210]. Ця праця дає змістовний аналіз геополітичній, внутрішньополітичній ситуації та основним процесам державотворення і розвитку національної ідеї в Україні на тлі подій.

Одним із перших українських дослідників, коло наукової зацікавленості яких поширюється на національно-визвольні рухи різних народів проти комуністичного режиму, є праця А. Русначенка «Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках» [368]. Основною тезою цього дослідження є твердження про низку спільних рис визвольних рухів різних народів у боротьбі

за свою незалежність, які з тих чи інших причин мали різні історичні сценарії. Цінним для нашого дослідження виявились відомості з історії похідних груп та діяльності НКВС проти націоналістичного підпілля (розділ 1 – 4).

Значущою для розкриття питання історії Донеччини в період Другої світової війни є праця американського історика японського походження Гіроакі Куромії «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки» [292]. Книга має розділ про події на Донбасі (Донеччині зокрема) протягом Другої світової війни (Розділ 7), де порушено тему ОУН (б) у регіоні. Під час співставлення цього дослідження з книгою Дж. Армстронга встановлено, що ця робота більше тяжіє до об'єктивного висвітлення актуальної теми, так як автор неодноразово покликався на архівні матеріали та переважно намагався утриматися від суб'єктивної оцінки подій. Хоча, все ж таки, присутня деяка риторика, наслідувана у Дж. Армстронга щодо оцінки «окремих українських націоналістів» як «расистів, фашистів і колабораціоністів» [292, С. 396]. В згаданому дослідженні відомості про діяльність націоналістів мають загальний та поверховий характер і можуть бути використані лише для співставлення фактичних даних із архівними матеріалами.

У когорті зарубіжних авторів, в поле зацікавлення яких потрапляла історія України вказаного періоду, слід відзначити американських істориків Дж. Бурдса та його працю «Радянська агентура: Нариси історії СРСР в післявоєнні роки. (1944–1948)» [185], єврейського історика Ш. Редліха, який видав книгу «Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919 – 1945» [364], яка стосується діяльності ОУН (б), та фундаментальне дослідження Т. Снайдера, автора «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569-1999 рр.» [384].

Дослідження історіографії питань, пов'язаних із діяльністю ОУН і УПА, розпочинається з 1940-х років, адже від самого початку актуалізація зазначеної теми належить саме діаспорним історикам, які перебували у безпосередній

часовій та ідейній близькості до ОУН і трагічних воєнних подій загалом, а іноді й брали в них участь. Оцінюючи історіографію зазначеної проблематики, перш за все варті уваги історичні дослідження науковців в екзилі, які намагались не лише систематизувати, а й дати оцінку мемуарній літературі, кількість якої зростала пропорційно активності діаспорного руху повоєнного періоду. Безпосередні учасники українського визвольного руху активно видавали власні спогади, що дало змогу зібрати достатній пласт інформації для діаспорних істориків. З огляду на це, неабияку користь та історичну цінність також мають збережені та згодом опубліковані багатотомні видання Літопису УПА, які дозволили опрацювати документальну джерельну базу та розпочати вивчення питання діяльності ОУН на території України як діаспорний період, так і в часи незалежності. Найбільшу кількість наукових доробків за кордоном було опубліковано в Німеччині та США. Першим повноцінним дослідженням з цього питання стала праця М. Лебеда «УПА. Українська Повстанська Армія», що вийшла друком в 1946 році [298], у якій автор розкрив генезу Української Повстанської Армії, ідеологічну складову цього формування, попередні та фактичні політичні обставини, у яких вона формувалася, а також основні напрями діяльності УПА. Особливе місце посідає аналітична праця учасника воєнних подій Зиновія Матли, керівника Південної похідної групи «Південна похідна група» [314], яка містить інформацію про підготовку похідних груп, їх рух до точки призначення та загальні відомості про початок роботи в регіонах. Праця доповнена цікавими спогадами про регіональні особливості роботи націоналістичного підпілля, які неабияк цінні для нашого дослідження через безпосереднє відношення до діяльності ОУН (б) на Донеччині. Робота М. Чубая «Рейд організаторів ОУН від Попраду по Чорне море» [427] у вигляді нотаток учасника похідної групи цінна деталями просування похідної групи на східні терени. Із-поміж досліджень, у яких детально подано структуру похідних груп ОУН (м), є публіцистика учасника ОУН (м) Якова Шумелди, зокрема його стаття «Похід ОУН на Схід» [438] зі збірника, присвяченого 25-літтю ОУН, у

якій автор схаактеризував велику кількість персоналій серед учасників похідних груп ОУН (м). Проте основна увага статті зосереджена на діяльності похідних груп в Наддніпрянщині та Києві. Серед істориків в екзилі необхідно назвати еміграційного дослідника Льва Шанковського, члена Крайового військового штабу ОУН (б) у 1943 році, який опублікував одне з перших комплексних досліджень з досліджуваного питання, зокрема «Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.)» [429], де розкриваються історія створення та діяльності перших похідних груп ОУН (б) у східному та південному напрямках України, їх організація та перші рейди. Одним із найвідоміших діаспорних істориків залишається П. Мірчук, учасник українського визвольного руху, доктор права та політичних наук. Перш за все варті уваги його праці «Акт відновлення Української державності 30 червня 1941 року. Його Генеза та політичне й історичне значення» [315] та «Нарис історії ОУН. Том І» [316]. Дослідження П. Мірчука корисні тим, що вони підтверджують тезу про передову роль ОУН (б) в соціально-політичній боротьбі за незалежність як у міжвоєнний період, так і під час Другої світової війни. Низка аспектів, які з'ясовують соціально-політичні обставини та генезу виникнення руху ОУН, дослідив З. Книш у дослідженні «При джерелах українського організованого націоналізму» [264]. Значне зацікавлення викликає праця В. Вериги «Втрати ОУН в часі Другої світової війни» [198], видана уже в 90-х роках ХХ століття. Автор цього дослідження навів статистику втрат ОУН і УПА в боротьбі з нацистським та комуністичним режимами.

Оскільки вищезгадані автори були членами організації та представниками вищої й середньої ланки управління, їхній доробок дав змогу проаналізувати діяльність організації по вертикалі. Особливістю цього виду досліджень варто відзначити, насамперед, певну емоційну забарвленість, яка іноді спостерігається, адже автори згаданих праць були або безпосередньо близькі до подій та особистостей, часто використовуючи їх спогади для опису

історичних подій, або мали на меті дещо звеличити деякі моменти боротьби українського визвольного руху для популяризації ідеї незалежності України за кордоном, що цілком зрозуміло нам сьогодні, хоч і не повинно наслідуватись. Також на якість робіт значно вплинув брак документальних підтверджень фактів подій та явищ, дат і прізвищ, адже історикам не вдалось вивести достатню кількість документальних джерел за кордон, тому іноді доводилось покликатися лише на спогади учасників подій. Водночас, під час використання поданої інформації, нами здійснювалося зіставлення вилучених даних із документацією Проводу та архівними документами кримінальних справ з надією, що такий критичний підхід дозволить створити більш об'єктивну картину діяльності націоналістів в досліджуваній період. У будь-якому разі, цей пласт літератури є надзвичайно цінним для дослідження українського визвольного руху, адже він не тільки дозволив зберегти величезний масив послідовної інформації про події, зафіксованих безпосередньо після їхнього перебігу, але й започаткував українську історіографію, яка була на противагу радянській, про яку вказано нижче.

Радянська історіографія ОУН та УПА представлена в роботах С. Білака «Слуга кількох господарів», С. Возняка, Й. Гая, М. Хвостіна «Кожне слово, кожен крок їх – зрада», Д. Буковича «Павутина омани», В. Давиденка «Українська Повстанська армія: шлях ганьби і злочинів», С. Даниленка «Дорогою ганьби і зради», В. Замлинського «Тавровані презирством народу», В. Іваненка «На задвірках історії», В. Мазанка «Шлях зради і шпигунства», В. Масловського «В боротьбі з ворогами соціалізму», «Дорога в безодню», «Жовто-блакитна мафія», Ю. Римаренка «Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального об'єднання трудящих», В. Чередниченка «Анатомія зради», «Націоналізм проти нації», В. Шевцова «Український буржуазний націоналізм у коричневій формі», К. Дмитрука – «Під штандартами русифікації та фашизму», «Приречені», «Свастика на сутанах», «Уніатські хрестоносці», «Безбатченки» [274]. Особливістю цього виду літератури є специфічна

фразеологія й подача матеріалу, жовчність та політична некоректність, що іноді доходить до абсурду та відвертої маніпуляції. Варто зауважити, що жодної необхідної інформації щодо діяльності націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині більшість із цих робіт не дає, позаяк територіально вся увага досліджень прикута, в основному, до західних областей України. Це цілком логічно, адже радянська цензура не пропускала публікації, які б підтверджували присутність націоналістичного руху на Донбасі, саме тому радянські історики оминали цю тему, позиціонуючи наявність руху ОУН (б) виключно в західних і центральних регіонах сучасної України. Така тенденція спричинила загальне враження про відсутність націоналістичного підпілля на сході, підтверджуючи цю політичну тезу радянською історичною науковою школою. Проте попри свою традиційність, ознайомлення з радянською історіографією дало змогу іншого тлумачення поданої інформації та її об'єктивної критики завдяки порівняльному методу разом із архівними джерелами.

«Відзначилась» і східноукраїнська історична школа, яка брала участь у написанні та впорядкуванні збірника «Український націоналізм і Донбас. Історична ретроспектива», який своїм змістом не відрізняється від агітпропівської риторики східних сусідів [405]. Проте, протилежна сторона оцінки діяльності ОУН (б) представлена не лише роботами радянських часів та проросійськими донецькими істориками, а й діаспорними авторами. Актуальної теми торкався у своїй книзі «Гірка правда: злочинність ОУН-УПА (сповідь українця)» В. Поліщук [354]. Центральний фокус у його роботі зосереджений на розвінчанні міфів героїчної діяльності ОУН і УПА, де автор визначав діяльність українських націоналістів як злочини проти польського мирного населення на західних землях. Даний матеріал не використовувався під час підготовки дисертаційного дослідження, адже крім політичної заангажованості, нам не дає змогу це зробити відсутність інформативної цінності вказаної книги, оскільки увага в ній зосереджена на західних областях України. Для повноти

картини варто пригадати польського дослідника Г. Мотику та його книгу «Українська партизанка» [460], який у своїх висновках тримався певною мірою реакційної, і, відповідно, негативної оцінки діяльності ОУН і УПА, особливо в питаннях українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни.

До низки зарубіжних історіографічних праць на тему ОУН та УПА належить книга «Український націоналізм» Дж. Армстронга [459], яка ілюструє історію організації та її діяльність в міжвоєнний період і під час Другої світової війни, де автор побіжно торкався питань діяльності ОУН (б) на Донеччині. Загалом, характер та настрої цієї наукової роботи досить контрверсійний і не залишає загального позитивного враження в оцінці ОУН (б), часто покликаючись на російські джерела та підводячи підсумки щодо діяльності українських націоналістів, які іноді йдуть в унісон з радянською історіографією. До переліку зарубіжних авторів також відноситься праця канадського літературознавця українського походження Мирослава Шкандрія «Український націоналізм. Політика ідеологія та література. 1920–1956» [436], яка подає ґрунтовне дослідження українського націоналізму 20–50 рр. ХХ століття, детально розкриваючи шлях трансформації ідеології від інтегрального націоналізму до демократичних засад у поглядах української політичної еміграції.

Українська історіографія тематики ОУН і УПА доби незалежності представлена у доволі великому обсязі. Перш за все, мова йде про праці на тему українського визвольного руху на території всієї України. У цих роботах автори здебільшого торкались переліку загально інформативних питань, зокрема причин, історії виникнення та витоків ОУН, теоретичних та політичних аспектів, питання ідеології та побудови Проводу, основної діяльності та наслідків у загальноукраїнських або західноукраїнських масштабах, в силу найбільшої активності ОУН (б) у цьому регіоні. Саме тому більшість робіт географічно охоплюють Правобережну Україну, побіжно торкаючись розвитку осередків південних та східних областей, адже основну

свою роботу ОУН та УПА проводила там, де мала на це ресурси та підтримку. Однак у цих наукових дослідженнях можна знайти певну кількість корисної інформації для пропонованої дисертаційної роботи, тому проводимо короткий огляд найвагоміших історичних досліджень, які були залучені у наших пошуках. Дослідження А. Кентія «Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942)» [258] інформує про структуру та діяльність Проводу ОУН (б) та ідеологічні дискусії в націоналістичному середовищі, ілюструючи перехід ОУН (б) на антинімецькі позиції, підготовку похідних груп до руху на схід та розбудову підпільної боротьби, а робота «Українська повстанська армія в 1942–1943 роках» [259], дає докладну характеристику процесу створення та діяльності УПА та інших українських військових формувань на території України. Ю. Киричук у своїх дослідженнях генези українського визвольного руху 40 – 50 рр. ХХ ст. вдало схарактеризував ідеологічні аспекти ОУН (б) та методи їх втілення в життя у воєнні та повоєнні роки в Україні. Зокрема, одними з таких його тематичних робіт постають «Український національний рух 40–50-х рр. ХХ століття: ідеологія та практика» [261] та «Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття» [262]. Значний доробок О. Лисенка, сфера наукових інтересів якого зосереджена на історії України в період Другої світової війни, став у нагоді при підготовці цього дослідження передусім завдяки бібліографічному покажчику «Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія» [304], укладеному у співавторстві з О. Марущенко. Окрім того, інформативним для дослідження є робота автора «Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом» [300], у якій детально представлено методи боротьби військових формувань ОУН і УПА з радянськими спецслужбами. Цінним доробком автора є також статті у співавторстві: «Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні» [305], та «Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920-1950-ті рр.)» [303]. Дослідження Є. Горбунова та

М. Шитюка «Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації» [207], підготовлене на основі нових архівних даних, інформує про діяльність Південної похідної групи на півдні України та її роль у розбудові підпільної мережі на всій території сучасної України.

Одним із провідних науковців української історіографії, які займаються дослідженням українського визвольного руху можна з певністю назвати І. Патриляка. Робота автора «Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках» [341], описує військові формування ОУН, що охоплюють УПА, поліцію, та воєнні формації у складі Вермахту (ДУН), окремі бойові групи та їх еволюцію протягом діяльності. Книги «Визвольна боротьба ОУН і УПА (1939 – 1960)» [342] та «Легіони українських націоналістів (1941–1942)» [345], які є фундаментальними працями з історії ОУН та УПА, написані на основі величезної джерельної бази, слугують якісним історіографічним підґрунтям для вивчення вказаного питання. Не менш важливою є книга ««Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.)» [343], яка містить багато інформації про діяльність Південної похідної групи та їх членів. Значну цінність для пропонованого дослідження має збірник наукових праць під редакцією С. Кульчицького в співавторстві «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси» [216], яка також вражає своєю джерельною базою, системністю та змістовністю дослідження. Праця висвітлює передумови, історію створення, діяльності та етапності боротьби УПА. Із-поміж праць, які присвячено діяльності похідних груп ОУН (б) на території України, є дослідження О. Ходановича, зокрема його дисертаційна робота на тему «Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни» [420]. Праця О. Стасюк «Видавничо пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.)» [388] вичерпно інформує про видавничу роботу ОУН (б) протягом Другої світової війни та повоєнних років. Д.

Веденєєв, один із провідних дослідників українського визвольного руху, також зосередив свою увагу на вивченні військових формуваннях ОУН та УПА та методах боротьби останніх із радянськими органами держбезпеки. Під час написання цього дослідження особливо корисними були такі праці автора: дисертаційна робота «Діяльність спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та Української повстанської армії (1920–1950-ті рр.)» [190] та «Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки» [186]. Ці дослідження демонструють специфіку роботи спецпідрозділів ОУН та УПА на різних етапах їх існування. Варто пригадати ще одну його роботу – «Одісея Василя Кука. Військово-політичний портрет останнього командуючого УПА» [193], яка дає додаткові відомості про діяльність В. Кука, який певний час займав посаду Крайового Провідника ПівдСУЗ. Дослідження В. В'ятровича «Українська повстанська армія. Історія нескорених» [189] є комплексним дослідженням історії виникнення та діяльності УПА. Ще одна його робота «Генерал Кук. Біографія покоління УПА» [188] – останнє на сьогодні дослідження постаті В. Кука в розрізі історичних подій ХХ ст., яка є особливо цінна завдяки своїй джерельній базі. У роботі В. Косика «Спецоперації НКВС-КдБ проти ОУН» [280] подано інформацію про методи боротьби радянської влади з націоналістичним підпіллям та діяльність агентів НКВС шляхом операцій з фізичних усунень членів ОУН (б). До переліку варто додати книгу О. Іщука «Молодіжні організації ОУН», окремий розділ якої присвячено молодіжним націоналістичним рухам на Донеччині [248]. М. Романюк у праці «Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937-1953)» [367] дослідив особливості функціонування ОУН (б) на Львівщині протягом 1937 – 1953 рр. У книзі описано структуру, напрямки діяльності ОУН (б) та УПА, а також боротьбу націоналістичного підпілля з радянською карною системою на Львівщині, що є по-своєму цінним джерелом для проведення порівняльного аналізу діяльності націоналістичного підпілля в різних регіонах сучасної

України. Публіцистичний збірник ««Зродились ми великої години...» ОУН і УПА. Бібліотека «Історичної правди» [260], який упорядкував В. Кіпіані, інформує про послідовну історію діяльності ОУН (б) та УПА. Особливо цікавими постають статті В. Загоруйка, В. Ковальчука, І.Патриляка, М. Посівнича тощо. Також варто зазначити книгу останнього зі згаданих авторів М. Посівнича «Степан Бандера. Провідник української ідеї» [358], яка розкриває історичну постать Степана Бандери та його політичну діяльність.

Такий вагомий корпус історичних праць, що зумовлений інтересом до теми українського визвольного руху серед української наукової спільноти доби незалежності, пов'язаний із початком процесу демократизації соціально-політичного життя, зокрема й наукової сфери, який супроводжувався відкриттям раніше недоступних архівних документів, а разом із тим переосмисленням історичних процесів і подій минулого. Однак ці позитивні тенденції дуже повільно проявлялися в середовищі істориків Донбасу, чимала частина яких продовжувала сповідувати радянські традиції та наративи, що дуже швидко трансформувались у проросійські. Ці об'єктивні обставини, що мали глибоке історичне коріння, визначали й пріоритети в тематиці наукових досліджень багатьох історичних кафедр і профільних спецрад, зокрема в Донецькому університеті. А це, у свою чергу, впливало на тематику публікацій, дипломних і дисертаційних досліджень, у яких проблематика українського визвольного руху, а тим більше діяльності ОУН (б), була щонайменше непопулярною, а в реальності перебувала під справжнім табу. Утім, можна констатувати, що серед істориків Донеччини все ж таки були й ті, хто предметно досліджував діяльність ОУН (б) на Сході України. Провідну роль у вивченні актуального питання займає історик Олександр Добровольський. У часи свого навчання на історичному факультеті Донецького національного університету у 80-ті роки ХХ століття, він уже проявляв неабиякий інтерес до регіональної історії українського визвольного руху. Бажання О. Добровольського написати магістерську роботу на тему націоналістичного

підпілля викликало неабияке невдоволення у тодішнього керівництва університету та викладацької спільноти, що стало підставою для подальшого виключення історика з навчального закладу, так і не давши можливості О. Добровольському продовжити свою наукову діяльність в повній мірі. Усі наступні дослідження на цю тему О. Добровольський виконував із власної ініціативи, які не були оцінені належним чином регіональною історичною спільнотою. О. Добровольський залишався ініціативним волонтером, який горів цим питанням та досліджував його все своє життя, на жаль, не маючи можливості довести справу до свого логічного завершення, написавши дисертаційну роботу на цю тему та отримати заслужений науковий ступінь. Проте його праця не повинна бути даремною. Саме тому, метою нашого дослідження є віддача шани тій багаторічній роботі, яку здійснив О. Добровольський, та намір закінчити його справу, систематизувавши, зокрема, зібраний ним матеріал, оформивши його у повноцінне наукове історичне дослідження. З огляду на це пропоновану дисертацію присвячено Олександрові Добровольському.

Аналізуючи його письмовий доробок, насамперед, варто звернути увагу на двотомний збірник архівних матеріалів. Цю позицію внесено як до підрозділу опублікованих джерел (збірник документів), так і в історіографію, адже окрім трансляції копій документів у достатній кількості присутні ремарки автора з приводу опрацьованого матеріалу. Мова йде про «ОУН на Донеччині. Том I» [95], та «Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині 1917–1959 рр. Том II» [64]. Чималу цінність також мають його роботи: «ОУНівське підпілля Донеччини» [219, 220], ««Просвіта» під багнетом» [221], «Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни» [223], а також низка інтерв'ю, лекцій та статей. Усі ці роботи присвячено українському визвольному руху на Донбасі в різні історичні періоди. Оцінюючи праці Олександра Добровольського можна стверджувати, що його творчий доробок дає найбільшу кількість системних статей та досліджень, які мали вузько

спрямовану направленість навколо однієї теми і склали певний пласт літератури з актуальної тематики.

Наступною в межах цього огляду є монографія Володимира Нікольського «Підпілля ОУН (б) у Донбасі» [328]. Володимир Нікольський (1946–2021) – український історик, професор кафедри історії України Донецького національного університету. Протягом своєї наукової діяльності В. Нікольський розглядав широке коло тем із історії України, краєзнавства і навіть археології. Зокрема, не оминув і цікаве для нас питання. Проте є підстави вважати, що цю тему було обрано невипадково. У 2000-х роках почалась активна українізація всіх наукових сфер, зокрема й історії. У цей період розвитку української історичної думки, актуалізація малодосліджених та раніше заборонених тем була на хвилі популярності, можна навіть говорити, про деяку тенденцію. Зважаючи на це, різні наукові установи виділяли гранти на публікацію книг на певні популярні теми, такі як дослідження Голодомору, українського визвольного руху ХХ століття, зокрема ОУН і УПА, національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, історії УНР тощо. Участь у конференціях, написання статей та, загалом, дослідження в минулому дискусійних питань з історії України, давало науковцям можливість проявити себе та здобути певний авторитет. Ймовірно, саме це і спонукало В. Нікольського зайнятися вивченням теми ОУН (б) на Донбасі. Адже, хоч і ніякої конкретної оцінки діяльності націоналістичного підпілля на Донеччині в його роботі не було надано, що досить очікувано з огляду на обережність автора (політика Донецького національного університету та його керівництва у 2000-х та 2010-х роках була відверто проросійською), такі висновки мають певне підґрунтя. На відміну від Олександра Добровольського, в 2014 році Володимир Нікольський не тільки не виїхав з Донецька разом з рідним університетом, щоб продовжити свою наукову діяльність на благо України. Він залишився викладачем у бутафорній копії університету в Донецьку, яка до сьогодні існує в обличчі колаборантів, які підтримали російське вторгнення в 2014 році. Окрім

того, з 2014 року В. Нікольський займав певні посади в університеті та діаметрально протилежно змінив свою проукраїнську риторичку, яка була для нього зручною на хвилі українізації попередніх десяти років. Неодноразові виступи та статті на тему належності Донеччини до Росії, які носили відверто пропагандистський та зрадницький характер [475], дають змогу зробити відповідні висновки [434]. Однак, враховуючи опрацьовані архівні матеріали, які використовував В. Нікольський під час написання книги, було здійснено аналіз його роботи, оминаючи суб'єктивні оціночні судження автора і звертаючи увагу винятково на використані та підтверджені джерела. Зазначена робота сфокусована на дослідженні діяльності ОУН (б) на Сході України може розглядатися як спроба узагальненого дослідження, втім, як зазначав сам автор, його книга не закрила всіх питань розглядуваної проблеми і залишила певну перспективу для досліджень. Із-поміж таких аспектів, які потребують уточнень, назовемо статистику щодо кількісного складу міських та районних осередків, а також кількості репресованих членів ОУН (б) різними режимами та співвідношення членів організації, та, так званих, «одинаків» серед арештованих органами НКВС за належність до ОУН (б) [328, С. 116]. Завдяки детальному аналізу архівних документів, методом порівняння, вдалося виявити нові статистичні дані, які не збігаються з висновками В. Нікольського, та спростувати деякі його тези щодо кількісної належності до ОУН (б) серед арештованих за націоналістичну діяльність на Донеччині в 1943–1958 роках ХХ століття.

До історіографії цього питання варто зарахувати праці дослідників українського визвольного руху в інших східних областях України. Ю. Щур, дослідник українського визвольного руху на Сході України, переважно в Запорізькому краю, у своїй праці «Нарис історії діяльності організації Українських Націоналістів на східноукраїнських землях» [449], зосередив увагу на висвітленні питань діяльності ОУН (б) на сході загалом, акцентуючи на актуальній для історика території Запорізького краю. Окрім того, величезна

кількість статей автора на тему націоналістичного підпілля на Донеччині є надзвичайно корисні для дослідження вказаного питання. Варто згадати деякі з них, зокрема: «ОУН на Донеччині у роки совєтської війни»; «Від Донбасу через Волинь до Києва: справа Антона Чуприни та Степана Гордієнка»; ««Друзі українського народу» з Донбасу, рік 1947-й» [450, 442, 446] тощо. Варто відзначити науковий доробок Г. Іванушенка та його двотомну працю «ОУН-УПА на Сумщині» [239, 240], що є комплексним дослідженням українського визвольного руху в північно-східному регіоні країни, яке послужило цінним матеріалом для проведення порівняльного аналізу діяльності націоналістичного підпілля в суміжних областях на Сході України. П. Хобот – ще один дослідник націоналістичного підпілля на східних теренах, напрям дослідницької діяльності якого спрямований на вивчення ОУН (б) Дніпропетровщини. Його робота «Діяльність підпілля ОУН на Сході України» [412] та низка статей, написаних у співавторстві з Д. Куделею та Р. Шляхтичем, зокрема «Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.)», «Діяльність підпілля ОУН(б) на терені Дніпропетровської області в роки німецької окупації (1941-1944)», «Створення Південної похідної групи ОУН та її діяльність протягом 1939-1941 рр.» [413 – 419], змальовують картину розгортання націоналістичного підпілля на Дніпропетровщині, подаючи додаткову інформацію про учасників Крайового Проводу, дотичних до подій на Донеччині. У рамках нашого дослідження варто відзначити праці В. Ковальчука «ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941–1950-ті рр.» [272], яка має узагальнюючий характер та, крім проблематики ОУН (б) на інших східних теренах, торкається також Донеччини. Низка статей автора, таких як: «Реставрація підпілля ОУН (б) на «сході» та його остаточне знищення органами МВС-МДБ у післявоєнний період» та «Історіографічний аспект діяльності ОУН в 1940–1950 роках на території Житомирської і західних районів Київської областей» [274, 275] мають додаткові відомості про

націоналістичне підпілля в східних областях сучасної України. Продовжує цей список дисертаційна робота А. Понипаляк «Життя, політична та військова діяльність Василя Кука (1913 – 1954 рр.)», яка згодом видана науково-популярним нарисом під назвою «Василь Кук. Останній командир УПА» [355]. У ній зібрані відомості щодо останнього командира УПА Василя Кука, який певний час займав керівну посаду Крайового Проводу ПівдСУЗ. Особливо важливими для нашого дослідження є матеріали щодо діяльності В. Кука на східноукраїнських теренах (Частина 2. Розділ 7).

Наступний підрозділ історіографії містить науково-публіцистичні статті з питань діяльності ОУН (б) на Сході України. Насамперед варто відзначити публіцистичний доробок учасника націоналістичного підпілля на Донбасі Є. Стахіва, зокрема, його статтю: «Роль Східної України у формуванні нових ідейно-політичних засад ОУН-б» [391], яка демонструє вплив членів ОУН (б), які працювали на Сході України, а також діячів націоналістичного підпілля з Донеччини на позитивні програмні зміни в ідеології ОУН (б). Окремої уваги заслуговує стаття І. Логвиненка, О. Гавриленка «Діяльність підпільної організації ОУН-Б на території Східної України» [308] у вигляді тез з Харківської обласної наукової конференції «Україна в роки Великої Вітчизняної війни», яка інформує про підпільні осередки ОУН (б) у східних областях сучасної України. У публіцистичній праці І. Тарнавського ««Маріупольське відродження» в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.)» основну увагу зосереджено на вивченні Маріупольського культурно-просвітницького руху у воєнні роки [394]. Стаття В. Жмури «ОУН в Донбасі. 1941–1943» [231] також є досить інформативною з точки зору згадуваних прізвищ учасників націоналістичного підпілля та його кількісного складу в окремих районних осередках. Ще одним дослідником, який розглядав питання українського визвольного руху на Донбасі є Д. Титаренко. Свої праці автор присвятив дослідженню культурної, мистецької та видавничо-пропагандистської сфер періоду нацистської окупації. Зокрема, важливими для

цього дослідження виявились роботи: «Діяльність «Просвіти» на Донеччині в період німецькофашистської окупації» [397] та «Нацистська пропаганда в окупованому Донбасі: цілі, засоби, умови діяльності» [399]. В. Семистяга в статті «Нові документальні свідчення про український визвольний рух в Донбасі у роки Другої світової війни» [370] (в червні 2014 року в Луганську автора було викрадено бойовиками ЛНР [474]), основну увагу зосередив на історії націоналістичного підпілля Луганщини. Я. Шолох в статті «Соціальна база ОУН і УПА на Східній Україні та її вплив на еволюцію та ідеологію інтегрального націоналізму» [437] схарактеризував процес залучення різних соціальних верств населення до діяльності у складі або на користь ОУН (б), їх вікову категоризацію та взаємодію з Проводом в західних областях за допомогою членів похідних груп. Спільна стаття О. Іщука та Н. Ніколаєвої «Діяльність молодіжних структур ОУН (б) на території Центральних та Східних областей України у 1945–1954 рр.» [247] зосереджена на висвітленні проблеми діяльності молодіжних націоналістичних організацій в центральній та східній частині України в 1945–1954 роках. Проте основну увагу дослідження сконцентровано на центральних областях або сусідній Луганській (тогочасній Ворошиловградській області), оминаючи актуальний для нас район, хоч в статті є і цікаві статистичні дані про викриття ланок ОУН (б) в Сталінській області з їх кількісними показниками. Праці О. Пагірі «Обличчям до сходу» [335] та «Діяльність ОУН та УПА на території центрально-східної та південної України» [336] особливо цікаві тим, що автор проводить певні тотожності між діяльністю «Просвіт» та ОУН (б), тим самим теоретично збільшуючи залученість місцевого населення до націоналістичного руху. У статті В. Косика «Проблема дослідження боротьби ОУН-УПА на Східно-Українських землях» [279] увагу приділено як питанням кількісного складу похідних груп та їх напрямків руху, так і роботі націоналістів у їх складі (переважно, керівників), що потрапили на місця, зокрема і на Донбас. У статті А. Жив'юка «Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей

УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.)» [230] схарактеризовано керівників радянських спецслужб, які боролись проти націоналістичного підпілля ОУН (б), що дозволяє використати висновки статті для порівняння з географічно відмінним регіоном, в нашому випадку, Донеччиною. У праці О. Каганця «Похідні групи ОУН» [252], де, окрім відомостей про похідні групи, акцент зроблено на діяльності її учасників в центральній частині України, переважно в Києві. Стаття В. Ільницького «Заходи щодо реалізації програми «Орлик» у Карпатському краї ОУН (1945–1954 рр.)» [244] деталізує відомості про тактичні схеми ОУН (б) повоєнних років, в план реалізації яких входила активна робота з залучення до боротьби східних земель. У праці І. Шахрайчука «Карально-репресивна політика окупантів на Дніпропетровщині у 1941–1944 рр.» [432] подано відомості про репресивну політику нацистського уряду в період окупації Дніпропетровщини та систему концентраційних таборів в регіоні. У статті В. Ухача «Сучасна вітчизняна історіографія похідних груп ОУН (б) та ОУН (м) на Великій Україні (1941–1943 рр.)» [408] доволі розгорнуто представлено аналіз історіографічної бази досліджуваного питання, наводячи хронологічні етапи вивчення згаданої проблеми в сучасній українській історіографії та змістовно розкриваючи останні. Стаття С. Кота «Похідні групи ОУН» [282] стисло, але детально характеризує утворення, напрями рухів, керівний та кількісний склад похідних груп ОУН (б). У роботі С. Петрухіна «Діяльність ОУН (б) на території Донецької області в роки німецької окупації (1941–1943 рр.)» [351], у якій відчутний вплив попередніх досліджень О. Добровольського, детально схарактеризовано деякі аспекти діяльності націоналістів на сході, зокрема на Донеччині, висвітлюючи прізвища учасників націоналістичного підпілля та перебіг подій в регіоні. Змістовна стаття Т. Баклашової та Ю. Боженко «Діяльність похідних груп ОУН на Донбасі: сучасний стан історіографії проблеми» [179] дає ґрунтовний історіографічний огляд стану актуальності проблеми. У інтерв'ю А. Пониपाляк «Потужна мережа ОУН діяла на Донбасі в

роки Другої світової» [357] авторка торкається питання ОУН (б) на Донбасі, щоправда, подана нею інформація має узагальнюючий характер, а деякі дані можна використати в якості порівняння з архівними джерелами, зокрема, статистику репресованих членів ОУН (б) органами держбезпеки гестапо в м. Юзівці. Спільна стаття В. Нестеренко та К. Мурашко «Похідні групи ОУН у північно-східних областях України» [325], що в свою чергу висвітлює процес потрапляння похідних груп ОУН (б) на Донеччину, репрезентує інформацію про кількісний склад перших роїв на Донбасі. Робота сім'ї Ситників «Діяльність ОУН на Донеччині в період нацистської окупації краю» [375] є доволі змістовним дослідженням діяльності ОУН (б) на Донеччині в період 1941–1943 рр., базуючись на доробку істориків-попередників, зокрема, найбільше на працях О. Добровольського, Г. Куромії та В. Нікольського.

Певний науковий інтерес становлять публіцистичні свідчення представників карних органів, зокрема спогади бійців НКВС УРСР, доступні в мережі Інтернет. До прикладу, статті, які містять спогади І. Сабліна про боротьбу з УПА в Івано-Франківській області в 1944–1949 рр. [465], Т. Лейкіної про боротьбу проти ОУН і УПА на Львівщині у 1944–1945 рр. [463], Г. Гусєва про боротьбу з ОУН та УПА на Тернопільщині в 1945 році [462], С. Ведернікова про службу в прикордонних військах та боротьбу з ОУН і УПА в Рівненській, Волинській та Львівській областях 1943–1950 рр [461]. Попри географічну відмінність від нашого наукового інтересу, ці матеріали можна екстраполювати й на Донеччину, де принципи й методи роботи органів НКВС навряд чи значною мірою відрізнялись від решти територій України.

Окремо варто виділити й відеоматеріали науково-популярної історичної тематики, передусім лекції Олександра Добровольського [466–472].

Із-поміж опублікованих матеріалів окремою історіографічною категорією є енциклопедичні довідники, які стали корисними в деяких питаннях, дотичних до нашого дослідження, зокрема при вивченні суспільно-політичної та

етнокультурної ситуації напередодні потрапляння ОУН (б) на Донеччину. Із-поміж них: «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України» [71, 72], 12 та 13 томи «Першого загального перепису населення Російської імперії, 1897 р.» [102, 103], «Поселені висновки перепису 1926 р. по Північно-Кавказському краю» [104] та довідники «Список населених пунктів Луганського округу. Складений по матеріалам перепису 17 грудня 1926 р.» і «Список населених пунктів Сталінського округу. По матеріалам Всесоюзного перепису 1926 р.» [119, 120]. Згадані збірники надали необхідні статистичні дані щодо кількості населених пунктів Донеччини та соціального й етнічного складу населення перед появою ОУН (б) в регіоні.

Можемо констатувати, що питання діяльності націоналістичного підпілля, зокрема ОУН (б), на Донеччині, висвітлені доволі скромно. Відсутність послідовного наукового дослідження, а також хронологічної тяглості, білі плями в історіографії протягом довгих періодів, обмежений, несистемний характер висвітлення цієї тематики наштовхує на думку, що тема вказаного дослідження постає доволі актуальною. Простежується значна прогалина в історії націоналістичного руху та історії державотворення у краєзнавстві східного регіону України, а тому й історії соціально-політичних рухів та громадського активізму, історії тоталітарних режимів на території України та історії українознавства в цілому. Це дає підстави сподіватись, що намір проаналізувати та упорядкувати доступну інформацію з цього питання повинен неабияк допомогти заповнити цю прогалину та підштовхнути науковців до подальших пошуків. Безумовно, ця дисертаційна робота не претендує на вичерпне та остаточне висвітлення питання, адже, як буде зазначено нижче, тепер об'єктивно відсутні засоби опрацювання всієї можливо існуючої джерельної бази. Проте можна очікувати, що пропонована робота, крім решти, стане підґрунтям для історичних праць наступного покоління науковців, уже після перемоги у російсько-українській війні.

Підсумовуючи історіографічний аналіз, слід зазначити, що питання

діяльності націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині, хоча і знайшли певний відбиток у працях науковців та публіцистів, проте ця тема є ще далекою від повноцінного і всебічного висвітлення. Наукові розвідки здебільшого є вузько тематичними і мало пов'язаними між собою, частина з них недостатньо забезпечені джерелами, внаслідок чого залишається чимало прогалин і дискусійних питань, що потребують заповнення і розв'язання. Вочевидь, така ситуація зумовлена також відсутністю традиції і сталості у вивченні проблем націоналістичного руху на східноукраїнських теренах, які в тамтешніх університетських центрах донедавна були ледве не табуйованими, але однозначно непопулярними. Все більш очевидною стає потреба у комплексному дослідженні, яке б, з одного боку підсумовувало здобутки попередників, а основне, завдяки залученню максимально доступного корпусу джерел, своїм результатом мало би ґрунтовну історичну працю, присвячену історії українського патріотичного руху на Донбасі, зокрема й діяльності на цих теренах Організації Українських Націоналістів (б).

1.2. Джерельна база

Оцінюючи джерелознавчий комплекс із дослідження питань українського визвольного руху на Сході України, на сьогодні можна дійти висновку про його значну обмеженість. Основним чинником, що спричинив таку ситуацію, стала гібридна, а потім відкрита збройна агресія РФ проти України, яка на материковій частині держави розпочалась навесні 2014 р. саме з Донбасу. З початком російсько-української війни фактичний доступ до архівів, де зберігались актуальні для даного дослідження документи, став неможливим. Справжньою трагедією стало і те, що Державні архіви Донецької та Луганської областей, а також Архіви управлінь СБУ в Донецькій та Луганській областях опинилися в окупації, а з них взагалі не було вивезено жодного документу. І якщо державні обласні архіви продовжували функціонувати і зберігати свої

фонди, то архіви обох обласних управлінь СБУ, за інформацією ЗМІ і деякими оперативними даними, були пограбовані й частково знищені учасниками проросійських незаконних збройних формувань. З огляду на значущість архівів управлінь СБУ, можна припустити, що деякі їх документи було вивезено до країни-агресора. У будь-якому випадку, достеменна інформація з цього приводу нам невідома, а документи чотирьох названих архівів для українських дослідників на сьогодні є просто недоступними. Така ситуація спричинила колосальний брак архівних джерел в дослідженні діяльності ОУН (б) на Донеччині, що зі свого боку вплинуло на специфіку джерельної бази цієї дисертаційної роботи.

Загалом, весь корпус джерел, яким послуговувалися при підготовці пропонованого дослідження, поділяється на джерела, що містять такі 5 категорій: 1) документи ОУН (б); 2) документи репресивно-каральних органів СРСР; 3) опубліковані збірники документів і матеріалів; 4) спогади; 5) періодика.

1) До першої категорії джерел належать документи ОУН (б), серед яких: оголошення, відозви, статuti, протоколи засідань, анкети, вказівки, характеристики, звіти, програми, листи тощо.

Із-поміж джерел із Галузевого державного архіву Служби безпеки України насамперед цікавими є матеріали з Фонду 13 (Колекція друкованих видань КГБ УРСР). Це справа 372 [12 – 20] – (Збірник документів щодо структури та характеру діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії УПА»; про методи та засоби агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН та озброєних банд УПА на території республіки у період 1943–1954 рр.), в якій містяться копії документів ОУН (б), а також перекладені радянськими спецслужбами друковані матеріали ОУН (б): листи інструкції, вказівки, доручення тощо. У справі № 376 – (Збірник документів щодо структури та характеру діяльності «Організації українських націоналістів

– ОУН» та «Української повстанської армії УПА»; про методи та засоби агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН та озброєних банд УПА на території республіки у період 1943-1954 рр.) [21 – 37] були опрацьовані 17 з 87 томів, у яких містяться інструкції, пропагандивні вказівки, звіти, звернення, протоколи, публіцистичні статті, конспекти, листівки, брошури, статuti, квестіонари, доклади, накази, розпорядження, донесення, заклики, замітки тощо. З цього переліку надзвичайну цінність мають такі документи: «На що треба звертати увагу їдучи на Схід»; «Квестіонар»; «Думки до деяких наших пропагандивних видань»; «Вказівки для праці між робітниками зі СУЗ»; «Наказ Крайового Проводу ОУН на СУЗ», а також вістки, інформаційні звіти та характеристики зі сходу. До згаданих документів варто додати такі програмні праці, як: «Шлях до волі», «Програму ідейно-політичного вишколу ОУН», «Братам зі Східних областей» та «Слово до вчителів». Ці документи, представлені у достатній кількості, яскраво ілюструють ідеологічну складову та політичну діяльність Проводу ОУН (б) в період Другої світової війни та повоєнний час. Особливої ваги для дослідження є можливість аналізу та співставлення риторики змісту документів ОУН (б) в розрізі геополітичних змін, які ілюструються зміною політичного та ідеологічно вектору організації від початку Другої світової війни до повоєнного періоду. Перш за все це стосується політики, яку намагалася впроваджувати ОУН (б) щодо східних земель в повоєнний час.

З Фонду 65 (Справи оперативного обліку КГБ УРСР) проаналізовано справу С-7736, яка містить листування В. Кука та Р. Шухевича [38 – 59].

З архіву АЦДВР опрацьовано документи з Фонду 39 ([Колекція спогадів ЦДВР]), які містять листування В. Кука з Р. Шухевичем та Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом (м. Київ, 07.08.1994 та 07.1996 рр.) [2].

Документи Центрального державного архіву вищих органів влади, наприклад: Фонд 3833 (Краєвий Провід (Керівництво) Організації Українських

Націоналістів на західноукраїнських землях у 1941–1947 рр.), інформативні справами 14 та 113 [61, 62], які містять звіти та листи членів Організації Українських Націоналістів, зокрема СБ ОУН (б) та інформаційні та політично-інформативні звіти Крайового проводу ОУН (б). З Фонду 8836 (З'єднання західних груп Української повстанської армії «УПА-Захід») опрацьована справа 7 (Пропаганда ОУН (б) серед червоноармійців) містить вказівки «До окружних референтів пропаганди» [63], яка послужила додатковим джерелом для аналізу пропагандивної політики ОУН (б), яка втілювалась на Донеччині. Деякі з цих джерел також доступні в Електронному архіві українського визвольного руху.

2) Другу категорію джерел репрезентують документи репресивно-каральних органів СРСР. Сюди зараховуємо: накази, розпорядження, оголошення, доручення, витяги та матеріали органів державної безпеки, прокуратури, такі як: доповідні та супровідні нотатки, довідки, спецповідомлення, орієнтування, характеристики, доноси, заяви, свідчення, протоколи нарад, допитів та судових засідань, постанови, доповіді та звіти агентів, обвинувачувальні висновки та висновки по справам, витяги з протоколів допитів, стенограми допитів, обвинувачувальні вирoki, автобіографії засуджених, агентурні повідомлення, донесення тощо, та охоплюють документи радянської служби безпеки протягом 1943 – 1951 рр.

Найбільш інформативними опрацьованими справами були документи ГДА СБУ з Фондів 6, 13 та 65. Насамперед варто відзначити: Фонд 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб), який містить: Справу № 74914 (Справа по звинуваченню Галаси В. М.) [11], Справу 51895 (Справа по звинуваченню Кука Василя Степановича) [4 – 7], Справу 72362 (Справа по звинуваченню Дужого Петра Афанасійовича) [8] та Справу 74327 (Справа по звинуваченню Павлишина Мефодія Михайловича, він же Лісовський Віктор Семенович, Семчишина Тимофія Євстаховича, він же Турчанович Ш. Є.) [9, 10]. В згаданих справах міститься значна кількість інформації про діяльність

Південної похідної групи та Крайового Проводу ПівдСУЗ в Дніпропетровську, що побічно інформує про Сталінське обласне націоналістичне підпілля в 1941 – 1943 рр..

З Фонду 13 (Колекція друкованих видань КГБ УРСР) варто виділити Справу № 372 [12 – 20] (Збірник документів щодо структури та характеру діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії УПА»; про методи та засоби агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН та озброєних банд УПА на території республіки у період 1943-1954 рр.), що складається з 96 томів, з яких опрацьовані були: Том 1, 3, 6, 26, 27, 28, 29, 31, 87. Справа включає в себе акти, агентурні донесення, виписки, директиви, докладні записки, оперативні звіти, протоколи допиту тощо. Наступний Фонд 65 (Справи оперативного обліку КГБ УРСР) містить Справу С-7736 (Справа Кука Василя Степановича) [38 – 59], що наводить величезну кількість показів Крайового Провідника ПівдСУЗ на Дніпропетровщині та надає додаткові відомості по підпіллі ОУН (б) на Донеччині.

Окрім цього було опрацьовано Справу 27848 (Справа Регея Василя Івановича, Плаксії Тетяни Іванівни) [1] з Архіву управління СБУ в Львівській області. Документи подають відомості про учасників Південної похідної групи та діяльність Проводу ПівдСУЗ в м. Дніпропетровськ, отриманих з допитів П. Дужого, В. Регея та інших учасників ОУН (б). Частина вищезгаданих архівних документів також доступна в Електронному архіві українського визвольного руху.

Використано також архівні матеріали, опубліковані на електронному ресурсі Міністерства внутрішніх справ РФ, до яких належать документи Центрального архіву ФСБ РФ – Справа № 7, зокрема, донесення начальника 4 відділу НКВС СРСР П. Судоплатова від 1942 року про діяльність ОУН (б) на Лівобережній Україні (Дніпропетровщина й Полтавщина) у 1942 році [60]. Ці свідчення не мають безпосереднього стосунку до репресій НКВС проти

українських націоналістів на Донеччині, проте вони яскраво змальовують картину методів боротьби радянських спецслужб проти націоналістичного підпілля в Україні загалом, що саме по собі є цінною інформацією. Використовуючи такий специфічний масив архівних джерел, вдалось доповнити фактажем ключові події історії ОУН (б) на Донеччині, організаційні особливості націоналістичного підпілля на східних теренах та прослідкувати поетапність репресивної політики радянських органів держбезпеки, яка призвела до знищення організації на Сході України.

3) Наступною категорією опрацьованих джерел є збірники документів.

Безповоротні втрати, спричиненні російсько-українською війною, гостро відчуваються у всіх сферах життєдіяльності України, і наукова царина не виняток. Неможливість опрацювання першоджерел через недоступність до архівних установ Донецької та Луганської областей створили ситуацію, у якій якісне дослідження українського визвольного руху на Донеччині може здійснюватись лише завдяки використанню раніше опублікованих документів. На цьому тлі особливу вагу і значення набуває масив архівних матеріалів, які вдалось здобути й таким чином врятувати, згаданому вище активному громадському діячеві, історику і публіцисту, досліднику українського визвольного руху і націоналістичного підпілля на Донеччині, Олександрові Добровольському. Ще від кінця 1990-х років О. Добровольський активно працював в Архіві управління СБУ в Донецькій області, цілеспрямовано вибираючи документи, пов'язані зі своїм дослідницьким інтересом – українським визвольним рухом. Саме в цей період йому вдалось не лише опрацювати значний масив справ, скопіювати і навіть придбати деякі оригінальні документи. Протягом же 2014–2015 рр., користуючись певною неусталеністю і організаційною нестабільністю проросійських режимів у Донеччині, різною підпорядкованістю й неоднорідністю силових структур і збройних формувань, а також маючи старі зв'язки і контакти на непідконтрольних Україні територіях, О. Добровольському пощастило

організувати і здійснити кілька операцій, у результаті яких до нього потрапив певний масив оригіналів документів, що раніше зберігались в Архіві управління СБУ в Донецькій області. На жаль, одну з таких операцій по вивезенню з Донецька 200 карних справ оунівців наприкінці 2014 р. не вийшло завершити через обстріл автівки і втрати зв'язку з агентом, в результаті чого документи загубились у м. Ясинувата [64, С. 6]. Нагромаджений масив документів зберігався у О. Добровольського вдома (сmt Билбасівка Слов'янського р-ну Донецької обл.) і після його смерті, але на початку вересня 2022 р. був вивезений у невідомому напрямку групою людей.

Маючи у своєму розпорядженні документи, пов'язані з діяльністю націоналістів, зокрема ОУН (б) в Донецькій області й сусідніх регіонах, О. Добровольський самостійно здійснив значний обсяг роботи з опрацювання, копіювання, набору текстів та їх підготовки до публікації. У результаті історик упорядкував і видав два томи документів, безпосередньо пов'язаних з діяльністю ОУН (б) на Донеччині. Ці матеріали, ще досі детально не опрацьовані й не проаналізовані, послужили значним підґрунтям при підготовці пропонованого дослідження.

Мова йде про найбільш інформативні збірники документів з питань діяльності ОУН (б) на Донеччині, а саме 2 томи, упорядковані О. Добровольським: «ОУН на Донеччині. Том І» та «Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині 1917–1959 рр. Том ІІ» [64; 92]. Усі джерела, представлені в збірниках, відрізняються за походженням копій документів та належать до архівних справ з Архівів управління Служби безпеки України в Донецькій, Луганській, Миколаївській, Дніпропетровській, Харківській областях та АРК; документів Державного архіву Донецької області; Центрального Державного архіву вищих органів влади; Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також копій віднайдених О. Добровольським документів з Галузевого архіву Російської Федерації та Архіву УФСБ по Ленінградській області.

До опублікованих у збірниках справ з Архіву управління СБУ в Донецькій області належать справи фондів 1, 379 та ФПС (Фонд припинених справ), які містять оперативні справи щодо керівників Сталінського обласного та Юзівського міського Проводів, справи проти націоналістичного підпілля в різних районах області, а також особові кримінальні справи проти деяких активістів ОУН. Зокрема, йдеться про справи проти оунівців по Маріуполі, Ольгинці, Горлівці, Краматорську, Костянтинівці, Слов'янську, Юзівці, Покровську, а також особові справи І. Ковалевського, В. Гладкого, А. Ірія-Авраменка, І. Колесника, П. Іваницького тощо. Із-поміж оперативних справ слід виокремити такі: «Мрія» (щодо націоналістичного підпілля в м. Слов'янськ), «Мрія» (проти керівників Юзівського міського та Сталінського обласного Проводів), «Шукачі» (справа проти діячів Волноваського районного осередку) тощо [95]. У цих справах містяться доповідні записки, супровідні записки, свідчення, протоколи нарад, протоколи допитів свідків, довідки, постанови, обвинувачувальні висновки, витяги з протоколів допитів, витяги зі стенограм допитів, витяги з обвинувальних вироків, автобіографії, які висвітлюють деталі репресивної політики радянських карних органів щодо націоналістичного підпілля на Донеччині.

У збірниках представлено також опубліковані документи Державного архіву Донецької області з фондів 1, Р-1852, Р-1739, Р-1866, Р-1738, Р-1614, Р-326, Р-1873. Вони містять кримінальні справи по Ясинуватському [95] націоналістичному підпіллю ОУН (б), а також справи щодо культурної та адміністративної діяльності в Сталінській області в згаданий період [95], зокрема накази, оголошення, замітки та розпорядження. З опублікованих справ Луганського та Миколаївського Архівів управління СБУ було опрацьовано справи проти діячів ОУН (б) в Сталінській області [64]. З Дніпропетровського Архіву Управління СБУ (фонди ФПС, 2, 6) – справу щодо діяльності Маріупольської, Волноваської, Горлівської ланок ОУН (б) та справу проти членів Слов'янської «Просвіти» [64]. З Харківського – особову справу проти

керівника Сталінського обласного Проводу І. Ковалевського [64]. О. Добровольським було також збережено деякі документи з Архіву управління СБУ Автономної Республіки Крим, а саме: документи кримінальної справи, які містять відомості про діяльність М. Кривошапки в Сталінській області [64].

У 1 томі збірника документів «ОУН на Донеччині» представлені копії документів періоду нацистської окупації, серед яких накази, розпорядження, оголошення, доручення, витяги тощо. Дана категорія документів періоду нацистського окупаційного режиму відображена розпорядчими документами місцевих адміністративних установ Сталінської області протягом 1941–1943 рр., зокрема: Розпорядженням міської управи м. Маріуполя про впровадження листування виключно німецькою або українською мовами від 28 травня 1942 року та Розпорядженням міської управи м. Маріуполя про запровадження курсів української мови для службовців установ міста від 3 серпня 1942 року; Наказом № 96 п Авдіївської Районної управи від 1 серпня 1942 року; Наказом начальника Волноваського району М. Шеллера про українізацію установ від серпня 1942 року; Оголошенням Добропільської районної управи про запровадження української мови в усіх сферах життя району від 6 листопада 1942 року [95, С. 259 – 265] тощо. За походженням усі документи належать до Державного архіву Донецької області. Ці матеріали ілюструють процес українізації районних установ за часів нацистського окупаційного режиму, яким вдало скористались члени ОУН (б), потрапивши на відповідні адміністративні посади в Сталінській області. Копії документів із особистого архіву О. Добровольського з Центрального Державного архіву вищих органів влади, опублікованих у 2 томі збірника документів «Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині 1917–1959 рр. Том II» стосуються українського руху періоду від початку ХХ ст. до кінця Другої світової війни, включаючи копії справ Фондів № 1409 [64]. Окрім того, у цій збірці містилися цінні копії документів з російських архівних установ, а саме Справа 77227, у якій подаються відомості щодо Маріупільського осередку ОУН (б) з Архіву УФСБ

по Ленінградській області. Під час використання цих опублікованих матеріалів покликання наводилися на збірники О. Добровольського.

Серед категорії джерел, які представлені збірниками, особливе місце посідає публіцистичний доробок провідних ідеологів ОУН (б) та учасників українського визвольного руху. Варто відзначити П. Федуна («Полтава») та його двотомник «Концепція Самостійної України», який містить статті та публікації на тему українського націоналізму [74, 75]. Одним з найбільш фундаментальних збірників постає праця С. Бандери «Перспективи української революції» [101], яка розкриває політичні аспекти діяльності ОУН (б) в українському визвольному русі та ідеологію українського націоналізму. Із поміж широкого переліку праць із тематики діяльності ОУН (б) на всій території сучасної України, варто акцентувати увагу також на збірнику «ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929-1955 рр.)» [88]. Цей збірник містить постанови, відозви, маніфести, політичні вказівки та резолюції, що розкривають особливості політичного та ідеологічного поступу ОУН (б) протягом зазначеного періоду.

Окремий підрозділ джерел складають німецькі документи щодо діяльності ОУН та УПА, зокрема на Сході України, які перекладені й удоступнені на інтернет-ресурсах. Більшість із них представлені в збірниках документів: «ОУН в 1942 році. Документи» та збірнику, упорядкованому ще за радянських часів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів» [86]. Вони розкривають деталі взаємодії нацистської окупаційної адміністрації з населенням в соціальному плані, та особливості діяльності ОУН (б) в політичній сфері. Завдяки зусиллям В. Косика було укладено 4 томи документів «Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник архівних німецьких матеріалів» [123 – 126], що складаються з джерел німецьких архівних матеріалів, які містять окремі відомості про ситуацію на Сході України та діяльність там проукраїнських сил в період нацистської окупації. Окрім того, згадуваний автор докладно

проаналізував цю групу джерел у статті «Німецькі документи про УПА» [278].

Неабияку цінність представляють документи, які стосуються діяльності ОУН (б) на східних теренах України, що їх упорядкував В. Сергійчук у 5 томі збірника «Український здвиг: Наддніпрянщина» [130]. Даний збірник документів надає цінні статистичні дані з кількісного складу ОУН (б) в регіоні [130, С. 318], проте, на жаль, не містить уточнювальних даних щодо Юзівського осередку та обласного Сталінського Проводу ОУН (б), втім, як і всі попередні роботи науковців. Варто згадати також збірник документів, упорядкований В. Сергійчуком «ОУН-УПА в роки війни» [90], який містить радянські документи щодо діяльності ОУН (б) в східних областях країни.

Деякі дані було опрацьовано зі збірок «Документи і матеріали з історії українських націоналістів» під редакцією О. Кучерука та Ю. Черченка [68], та Томів 3 – 5 з російських документальних збірників «Органи державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні» [87 – 89]. Стало у нагоді також багатотомне видання «Реабілітовані історією» [109 – 117], що дозволило коригувати статистичні дані репресованих членів націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині. Також використано документи зі збірників, виданих Інститутом історії України НАН України: «ОУН в 1941 році. Документи: В 2-х частинах», «ОУН в 1942 році. Документи», «ОУН та УПА в 1943 році. Документи», «ОУН та УПА в 1944 році. Документи» та «ОУН і УПА в 1945 році. Збірник документів і матеріалів» [93 – 100], які вибірково надають інформацію про ситуацію на Сході України в період Другої світової війни та діяльність націоналістичного підпілля на цих теренах. Важливим з точки зору наповненості копіями архівних джерел з історії Донеччини є збірник документів «Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950)» [66], упорядкований істориками В. Сусликовим та Д. Титаренком. У ньому наводяться документи (копії газетних статей та матеріалів допитів), які висвітлюють аспекти діяльності ОУН (б) в м. Горлівці, проте всі вони акцентують на співпраці націоналістів з нацистською

адміністрацією, а жодних коментарів до документів автори не подають.

Джерелами для написання пропонованої роботи також послужили збірники документів, опублікованих Національною Академією Наук України в кооперації з діаспорою. Йдеться про «Літопис УПА». Окремий пласт документів було використано з багатотомного видання «Літопис УПА. Нова серія», зокрема з тому 18: «Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України» [78], а також низка документів з томів 9, 16 та 27 [76, 77, 80]. Вони містять: розпорядження, накази, вказівки, інструкції, формуляри, виписки, огляди, протоколи, записи розмов, заклики та листівки. Інформацію про репресивну політику комуністичного режиму проти ОУН (б) отримуємо з 2 тому п'ятитомника «Трагічне минуле: документи свідчать: збірник документів» під назвою «Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років XX ст.)» [121] та «ОУН і УПА на Центральноукраїнських землях. Документи та матеріали», упорядковані С. Хмарою та Б. Шевченком [89].

4) Інформативними й корисними джерелами нашого дослідження є четверта категорія джерел – мемуари. Спогади безпосередніх учасників подій дають змогу дослідити питання діяльності ОУН (б) на Донеччині у період Другої світової війни та десятиріччя по ній. Іноді мемуари дозволяють уточнювати й доповнювати інформацію, що міститься в офіційних документах, проте не варто забувати, що подібні джерела відрізняються певним емоційним забарвленням та суб'єктивізмом, що може деяким чином вплинути на сприйняття фактів, а тому потребує більш ретельного і критичного аналізу.

Одним із основних мемуарних джерел є спогади керівника підпільної організації ОУН (б) на Донеччині Євгена Стахіва, описані у книзі «Крізь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя» [173]. Ця книга вперше була опублікована в період еміграції, а в 1995 році – перевидана в Україні. Завдяки ній є змога прослідкувати діяльність автора ще з етапу підготовки рейду на Донбас, починаючи зі свідчень Є. Стахіва від періоду його перебування у

Львові, коли розпочиналась підготовка до рейду перших похідних груп, і до кінця перебування Є. Стахіва на Донеччині. Значна частина спогадів присвячена саме діяльності ОУН (б) в Сталінській (сучасна Донецька) області протягом 1941–1943 років (Розділ 3). Варто наголосити, що використання цих фактичних даних потребувало обережності, адже описані події було занотовано автором постфактум, а тому могли бути викривлені як людською пам'яттю, так і дещо зміненим сприйняттям минулих подій. З огляду на це, здійснено ретельне зіставлення даних Є. Стахіва з доступними архівними матеріалами. За результатами проведеного аналізу можна визнати, що більшість інформації з мемуарів, за винятком деяких деталей, знаходить підтвердження в документах. Це дозволяє стверджувати, що спогади Є. Стахіва є надзвичайно цінним і доволі надійним історичним джерелом, яке дає змогу суттєво доповнити архівні документи відсутніми в них фактами і деталями. Друга книга Є. Стахіва «Останній молодогвардієць» [174], матеріали до якої упорядкував В. Аблицов, переповідає життєвий шлях і діяльність керівника ОУН (б) Сталінської області.

Окрім спогадів Є. Стахіва, опрацьовано мемуари й інших діячів ОУН (б), дотичних до подій на Сході України. Спогади Миколи Климишина, керівника Північної похідної групи у 1941 році, що їх опубліковано в двотомній праці «В поході до волі» [166], подають детальну інформацію про підготовку походу та його перший етап. Микола Сидор-Чарторийський, член Південної похідної групи, у спогадах «Від Сяну по Крим» [169] надає багато відомостей про початок експедиції Південної похідної групи на схід і південь. Показово те, що 4/5 обсягу спогадів присвячено просуванню західними землями, зокрема Івано-Франківщиною, Львівщиною, Тернополем і Вінницею. Завершуються спогади прибуттям похідної групи до Чаплинки на Херсонщині. Імовірно, враження від спілкування з місцевим населенням, яке відкрито вітало групи під час їхнього походу, поклало відбиток найемоційнішої складової на ці спогади. Особливу вагу має книга Я. Стецька «30 червня 1941 року. Проголошення відновлення державності України» [175], що є мемуарним та водночас публіцистичним

джерелом, яке описує ключові події Акту відновлення Української державності.

Мемуарів та свідчень учасників протистояння з протилежного боку, на жаль, не було віднайдено. Скоріш за все, це пояснюється специфікою роботи і життя представників карних органів в СРСР. Проте, на нашу думку, якщо такі спогади й були, то більшість з них або знищені, або приховані. Можна припустити, що певний пласт спогадів очевидців і учасників тих подій з ворожого боку – представників слідчих та карних органів, сексотів, активістів-інформаторів, свідків, суддів, безпосередніх виконавців карних присудів – зберігається або в окупованих архівах Донецької та Луганської області без доступу до них, або на території РФ. На жаль, більш імовірно, що більшість подібних документальних свідчень теоретично або не були письмово зафіксовані взагалі, або давно знищені, так як місцезнаходження подібних джерел, які б збереглися до сьогодні, нам невідомо. Прикро, що ймовірність дістатись до цих даних дуже низька. Очікувано, що у випадку корінного зламу в ході російсько-українській війни, подібні документи будуть знищені при відступі російської армії та колаборантів або й під час певних політичних криз в Російській Федерації, які несуть за собою цілком тривіальні дії з боку влади, яка втрачає контроль, а саме – хаотичне та форсоване знищення всіх доказів злочинів минулого. До засекречених архівних документів ФСБ РФ дістатись так само неможливо, і навряд буде, адже у разі «небезпеки» демократизації, всі, або більшість документів, які б засвідчували злочини РФ та її попередників, будуть так само знищені.

5) Окремою категорією опублікованих джерел, яка надала велику кількість інформації для аналітичного опрацювання є преса. Періодичні видання, які висвітлюють соціально-політичну та культурну ситуацію на Донеччині в період нацистської окупації 1941 – 1943 рр. рр. ілюструються такими виданнями, як газети: «Маріупільська газета», «Донецький вісник», «Бахмутський вісник» тощо [159 – 165]. У цих газетах містяться оголошення та

замітки щодо українізації освіти, культурно сфери та адміністративних установ, які ілюструють активну політику ОУН (б) на Донеччині в період нацистської окупації у даних сферах. Деякі опубліковані копії газет взяті зі збірок «ОУН на Донеччині», упорядкованих О. Добровольським.

Особливе значення для підготовки пропонованого дослідження мало опрацювання періодики ОУН (б), зокрема такі видання як: «Ідея і чин», «Наша боротьба», «Інформатор», «Вісті», «Пролом», «Вільна Україна», «Інформативний вісник», «За самостійну Україну», «Бюлетень», «Самостійник», «Заграва», «Юнак» [23 – 26] тощо. Періодична преса ОУН (б) характеризується надзвичайно широким інформативним спектром, подаючи публіцистичні наукові праці, ідеологічно-філософські статті, історичні та культурні замітки, новинні блоки тощо. Цей вид джерел дозволив не лише проаналізувати ідеологічні засади організації протягом 40-х – 50-х рр., але й дав змогу прослідкувати еволюційні демократичні зміни в політичній програмі ОУН (б), які були запроваджені в 1943 році під впливом висновків, зроблених під час діяльності націоналістів на сході зокрема.

Підсумовуючи джерелознавчий блок, варто зазначити, що використана в дослідженні джерельна база охоплює більшість сьогодні доступних в Україні носіїв інформації. Класифіковані за змістовним принципом джерела розподілені на наступні категорії: 1) документи ОУН (б); 2) документи репресивно-каральних органів СРСР; 3) опубліковані збірники документів і матеріалів; 4) спогади; 5) періодика. Цей комплекс джерел охоплює різні за своїм походженням, характером, і жанром групи матеріалів, кожна з яких характеризується специфікою інформативності, об'єктивності, достеменності, а також методики її опрацювання та вилучення позитивної інформації.

1.3. Методологія дослідження

Основою пропонованого наукового дослідження є система принципів, які

містять базу наукової об'єктивності та історизму. Вони дали можливість критично опрацювати джерела та наукові праці з обраної тематики, проаналізувати основний змістовний доробок істориків-попередників та їх висновки з цього питання. Зазначені принципи дозволили дослідити особливості діяльності Організації Українських Націоналістів (б) на Донеччині та провести ґрунтовний аналіз перебігу подій в регіоні протягом 1941–1951 років. Це дало змогу викласти матеріал теми у логічній послідовності та взаємообумовленості фактів, виявити обставини, які спричинили знищення націоналістичного підпілля в регіоні та провести власні підрахунки статистичних даних щодо кількісного складу ОУН (б) на Донеччині. У роботі використані як загально-наукові методи дослідження, так і історичні. Окрім того, під час написання дослідження була виокремлена термінологічна база, якою авторка послуговувалась під час написання роботи.

Важливим чинником успішного виконання наукових завдань є вдало підібраний арсенал його оперативних прийомів. Керуючись цією засадою, було визначено комплекс загальнонаукових та спеціальних *методів дослідження*:

- метод *аналізу* як розчленування об'єкту дослідження на структурні елементи та нерозривно пов'язаний з ним метод *синтезу*, який передбачає поєднання елементів досліджуваного об'єкту в єдине ціле (систему);

- *індуктивний* метод – спосіб побудови висновків, гіпотез, концепцій, за якого умовиводи відштовхуються винятково від фактів;

- *дедуктивний* метод (*гіпотетико-дедуктивний*) – спосіб наукової розвідки, в основу якого покладено висування припущень і гіпотез, що виникли на підставі попередніх уявлень про предмет дослідження, з подальшою перевіркою дійсності (ступеню об'єктивності) висунутих положень;

- *класифікація* – спосіб систематизації масиву джерел (даних) шляхом їх групування за чіткими критеріями і таксономічними принципами;

- *метод узагальнення* – спосіб пізнання, за допомогою якого виявляються і фіксуються спільні ознаки та властивості об'єктів дослідження, здійснюється

перехід від одиничного до загального;

- *метод екстраполяції* передбачає поширення висновків, отриманих для однієї частини явища, на іншу його частину;

- *метод аналогії* передбачає перенесення знань (моделі), отриманих під час вивчення одних об'єктів, на інші, що є менш доступними для дослідження; або перенесення властивостей одного об'єкта на інший на підставі подібності й схожості їхніх ознак;

- *порівняльно-історичний* метод – спосіб дослідження, що дає змогу шляхом зіставлення встановити схожість і відмінність між історичними явищами і процесами, які вивчаються.

- *статистичний* метод – сукупність прийомів і засобів математичної статистики, за допомогою яких опрацьовуються різноманітні кількісні показники й дані; є особливо важливим при дослідженні масового матеріалу.

- *хронологічний* метод полягає в тому, щоб факти, події та явища історичного процесу розкладались і аналізувались строго у часовій (хронологічній) послідовності, що сприятиме відтворенню причинно-наслідкових зв'язків;

- *періодизаційний* метод – дозволяє виявлення (але не конструювання) в послідовності історичних подій і процесів окремих змістовних етапів, які суттєво відрізняються між собою, тобто кожен з цих етапів є якісно відмінним від попереднього і наступного.

У процесі наукового дослідження авторка керувалася основними положеннями та принципами онтології, а також гносеології, що визначають сутність, закономірності буття й пізнаваності світу, зокрема й історичних процесів. Ключовими принципами, покладеними в основу дисертаційної роботи, є:

- принцип *об'єктивності* – здатність неупереджено досліджувати й оцінювати факти відсторонено від особистих уподобань;

- принцип *системності*, який розглядає будь-який об'єкт як цілісний

комплекс елементів, що перебувають у сукупності відношень і зв'язків між собою;

- принцип *історизму*, який передбачає дослідження будь-якого явища в розвитку – від самих його генетичних або причинних витоків протягом всіх етапів існування, а також наслідків, до яких воно призвело чи які після себе залишило.

Під час написання пропонованого дослідження поетапно або одночасно використано всі зазначені наукові методи. За допомогою *класифікації* було проведено систематизацію наявних даних, яка дозволила упорядкувати історіографію та джерельну базу дослідження, насамперед, архівні матеріали кримінальних справ та спогади учасників подій. В основному, це стосується також групування наявного наукового доробку на історіографічні підгрупи за змістовним (загальні та вузькоспеціалізовані дослідження), географічним (зарубіжна, радянська, сучасна українська), та обсяговим (монографії, статті) принципом. Класифікація також дозволила поділити джерельну базу на опубліковані та неопубліковані матеріали які, своєю чергою, диференціюються на документи ОУН (б), документи репресивно-каральних органів СРСР, опубліковані збірники документів і матеріалів, спогади та періодику. *Метод джерелознавчої критики* дозволив співставити архівні матеріали зі спогадами учасників подій та знайти підтвердження\спростування тих чи інших фактів.

Завдяки застосуванню методу *аналізу*, проведено виокремлення інформації щодо діяльності ОУН (б) на Донеччині з загального масиву даних, які стосуються діяльності організації на території всієї України, та зібрано певну кількість фактичних даних, які висвітлюють досліджуване питання. Наприклад, у збірниках документів, таких як «Літопис УПА» та «ОУН в 1941 році. Документи і матеріали» опрацьовано весь матеріал та виокремлено фрагменти, які стосуються діяльності націоналістів на Донбасі; проаналізовано публіцистичний доробок Л. Шанковського, З. Матли та спогади Є. Стахіва й сепаровано свідчення, які стосувались діяльності похідної групи на сході

країни. Згодом, використовуючи метод *синтезу*, вдалось поєднати всю отриману інформацію про націоналістичне підпілля ОУН (б) на Донеччині в логічну та послідовну історичну картину.

Структурно-системний, описовий та аналітичний методи дозволили описати форми і методи діяльності підпілля на Донеччині протягом різних його етапів та проаналізувати останні.

Використання *індуктивного* методу, на основі отриманих фактів із документальних джерел (архівні матеріали справ) та спогадів безпосередніх учасників подій, дало змогу відновити структуру націоналістичних осередків місцевого та обласного рівнів, що містила організаційні особливості, будову, основні види діяльності та напрямки роботи на місцях. Співставляючи свідчення учасника подій Є. Стахіва, дослідження З. Матли та Л. Шанковського з опублікованими в збірниках документів справами з Архіву управління СБУ по Донецькій області, вдалось визначити структуру будови Південної похідної групи та Проводу ПівдСУЗ, чисельність націоналістичного підпілля та методи діяльності ОУН (б) в Сталінській (сучасній Донецькій) області, що детально розглядається в 2 розділі дисертаційної роботи. Завдяки цьому ж методу вдалось виділити особливості напрямків роботи (Розділ 3) та відносин з нацистською окупаційною владою в районних ланках ОУН (б) Сталінської (сучасній Донецькій) області (Параграф 4.1.).

На підставі досліджень істориків-науковців, які висвітлювали цю проблематику, був проведений аналіз традиційного бачення діяльності ОУН (б) на сході, який був співставлений з архівними документами для виявлення неточностей у висновках та перевіркою фактів за допомогою *дедуктивного* методу. Так, були опрацьовані висновки В. Нікольського та О. Добровольського, з якими авторка погодилась, або спростувала під час роботи над пропонованим дослідженням.

Метод узагальнення уможливив виявити спільні риси організаційних особливостей між локальними осередками ОУН (б) в Сталінській (сучасній

Донецькій) області та визначити характеристики, притаманні всім районним ланкам, що дозволило отримати загальні ознаки структури та діяльності ОУН (б) в регіоні. Завдяки *методу екстраполяції* вдалось поширити отримані висновки про структуру та методи роботи організації на ті районні осередки, інформація про які відсутня або фрагментарна. Наприклад, інформація про структуру Маріупільського районного Проводу дозволила зробити припущення про аналогічну будову решти районних осередків області, дані про які відсутні у джерелах. Цьому також посприяв метод *аналогії*, який допоміг перенести отримані під час вивчення доступних джерел дані, на осередки, дані про які є недоступними для дослідження сьогодні. Зокрема, це стосується характеристики діяльності районних осередків в с. Піски, м. Харцизьку, с. Гришиному та м. Макіївці.

Порівняльно-історичний метод дав змогу встановити схожість і відмінність між перебігом подій на Донеччині та в інших регіонах України, а також був використаний в порівнянні репресивної політики нацистської та радянської окупаційної влади та методів боротьби з ОУН (б) обох режимів. Зокрема, вдалось виявити відмінності в періодизації репресивних операцій нацистської адміністрації проти ОУН (б) в західних (Львів) і центральних (Київ) частинах України на противагу східному регіону, де хвиля репресій розпочалась значно пізніше і була очевидною реакцією на діяльність націоналістів в згаданих регіонах. Співставлення діяльності ОУН (б), як історичного об'єкту в часовій та просторовій площині, дозволило виявити розбіжності та подібності організаційних процесів та агітаційної роботи з місцевим населенням в Сталінській (сучасній Донецькій) області та інших територіальних осередках України. При роботі з джерелами, також використано історично-порівняльний метод, який дозволив співставити архівні документи зі спогадами учасників подій.

Завдяки використанню *статистичного методу*, були опрацьовані архівні документи, в яких подавались дані про кількісний склад націоналістичного

підпілля ОУН (б) на Донеччині. Також був проведений самостійний підрахунок кількості членів організації та кількості репресованих членів ОУН (б) нацистськими та радянськими спецслужбами, який відбувся під час детального аналізу опублікованих кримінальних справ з ДАДО, Архіву управління СБУ в Донецькій та суміжних областях. Це дозволило фіналізувати остаточні на сьогодні статистичні дані щодо чисельності націоналістичного підпілля ОУН (б) в Сталінській (сучасній Донецькій) області. Цей метод був використаний також під час підрахунку втрат націоналістичного підпілля від нацистського та комуністичного окупаційних режимів.

Хронологічний метод дав змогу упорядкувати факти, події та явища історичного процесу у чіткій часовій послідовності. Зокрема, це стосується організації похідних груп, прибуття оунівців на Донеччину, послідовній діяльності націоналістів в районних та міських осередках від початку утворення до остаточного знищення радянською владою. Структуризація роботи була здійснена за проблемним та хронологічним методом, що своєю чергою послуговувались методами *періодизації та класифікації*.

З використанням *періодизаційного* методу вдалося виявити етапність розвитку районних осередків в історичній послідовності подій на Донеччині протягом 1941–1943 років, що дало можливість визначити суттєві відмінності між різними періодами їх існування, наприклад, між початковим етапом створення осередків та періодом їх активної роботи. За допомогою принципу *системності, хронологічного та періодизаційного* принципів нам вдалось виокремити індивідуальну періодику українського визвольного руху на Донеччині.

Діяльність ОУН (б) на Донеччині, як складової українського визвольного руху під час Другої світової війни та в повоєнний період, було періодизовано наступним чином (грунтуючись на особливостях поетапності існування націоналістичного підпілля, іноді нашаровуючись одна на одну):

- поява першого рою ОУН (б), направленого ПівдСУЗ (жовтень 1941 р. – лютий

1942 р.);

- діяльність другої групи ОУН (б) (лютий 1942 – вересень 1943 р.);
- нацистські репресії проти членів ОУН (б) (лютий 1942 р. – серпень 1943 р.);
- репресії комуністичного режиму та знищення націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині (вересень 1943 р. – 1951 р.).

Хронологічний та періодизаційний методи також уможливили визначення періодизації існування міських осередків та часові межі керування ними конкретними особами. Значного прогресу щодо останнього вдалося досягти у визначенні почерговості та часового діапазону головування керівників Сталінського обласного Проводу.

Відсутність затверджених підходів у використанні термінологічного апарату на сьогодні істотно ускладнюють написання подібних досліджень. Найуживаніші термінологічні конструкції, такі як: «націоналістичне підпілля», «український визвольний рух» та «ОУН» численно представлені у наукових дослідженнях сучасної української історіографії і більшість з них використовуються у широкому значенні. Під час написання пропонованого дослідження авторка послуговувалась понятійним апаратом, який не суперечить загальноприйнятій науковій термінології та застосовується у визначенні основних дискусійних формулювань.

Термін «український визвольний рух» у цьому дослідженні стосуються національно-визвольного руху за відновлення незалежності України в період Другої світової війни протягом 1941–1945 рр. (Розділ 2, 3, 4).

В окресленні термінів «ОУН (б)» та «оунівці», для запобігання неточностей та задля уніфікації, вказана термінологія означає назву руху Організації Українських Націоналістів під проводом С. Бандери, (ОУН-Р (термін, який деякі дослідники трактують як суто публіцистичний), ОУН під Проводом С. Бандери, ОУНСД) як найбільш дієву та кількісну силу на Донеччині. Враховуючи, що на період активної діяльності оунівців, який припав на період нацистської окупації регіону, організація мала назву ОУН

самостійників-державників (ОУНСД), для уніфікації термінології в дослідженні використано термін ОУН (б), синонімічно маючи на увазі ту саму Організацію Українських Націоналістів під проводом С. Бандери. У випадках, коли мова йде про ОУН А. Мельника, використовується термін «ОУН (м)» або «мельниківці».

Варто також охарактеризувати особливості використання термінології «член ОУН», «член Проводу», «зв'язковий», «член похідної групи», які характеризували приналежність осіб до організації. «Член ОУН» стосується як керівного складу, так і членів організації різних щабель, зв'язкових, членів похідних груп та членів націоналістичного підпілля на місцях. «Член Проводу» застосовується до керівного та пересічного складу ОУН (б), які були делеговані на Донеччину для розбудови організаційної структури або за іншими завданнями Проводу, або ж місцевих східняків-активістів, які зайняли відповідні посади в організаційній структурі Проводу. «Члени Південної похідної групи» визначаються як учасники Південної похідної групи, які, потрапивши в м. Дніпропетровськ утворили Провід Південно-Східних Українських Земель. Згодом, деякі його представники були направлені на Донеччину у складі 1 рою восени 1941 року, та 2 групи взимку 1942 року для розбудови організаційної мережі націоналістичного підпілля на Донеччині. «Зв'язкові» – особи, які знаходились у постійному русі між населеними пунктами та областями, передаючи доручення Проводу, документацію, фінанси та агітаційні матеріали. Водночас, могли бути як членами Проводу, так і пересічними членами організації. Зв'язкові були як місцеві (які курсували в межах Донеччини), так і підпорядковані ПівдСУЗ, які курсували всіма крайовими землями.

У питаннях воєнізованих формувань та підрозділів ОУН (б) основними термінами залишаються «Українська повстанська армія» та «УПА», яка становить військову формацію періоду українського визвольного руху 1942–1949 рр., та підпорядковувалась ОУН (б). «Боївка» – найменша одиниця воєнізованого підрозділу, яка функціонувала при осередках ОУН (б),

використовується для характеристики малих воєнізованих груп, що спеціалізувались на підготовці до збройної боротьби, накопиченні зброї, охоронних функціях тощо.

Під час дослідження цієї теми, на нашу думку, вдалось спростувати термін «одинаки», який був введений в обіг В. Нікольським та використовувався для позначення більшості підпільників, арештованих в період 1943–1945 рр.. Наводячи поіменний список арештованих членів націоналістичного підпілля та співставляючи його з кількісними показниками засуджених виявилось, що однозначна більшість членів націоналістичного підпілля діяли в межах організаційної структури, маючи зв'язки одне з одним, що цілком спростовує твердження попереднього дослідника про те, що засудженні за націоналістичну діяльність в означений період були, переважно, «одинаками».

Термінологія організаційної структури ОУН (б) в розрізі адміністративного поділу Донеччини базується на документальних архівних свідченнях та спогадах учасників організації, які корелюються з першими. Завдяки методу аналізу та порівняння було виявлено та схарактеризовано особливості організаційної структури ОУН (б) в Сталінській (сучасній Донецькій) області, яка відрізняється від побудови Проводу по вертикалі в західних областях (Параграф 2.1.).

Під час означення в дослідженні власних назв областей та населених пунктів, всі топоніми використовуються у тому вигляді, якими вони були на період описуваних подій, спершу з зазначенням у дужках сучасних назв, або передуючих\наступних. Наприклад: Сталінська (сучасна Донецька область), м. Сталіно (на період до осені 1941 року та з осені 1943 року), м. Юзівка ((колишнє Сталіно, сучасне Донецьк) – на період з осені 1941 по осінь 1943 року, під час нацистської окупації), м. Красноармійск та Красноармійський район (сучасні м. Покровськ та Покровський район) тощо.

За аналогічним принципом визначені географічні межі пропонованого

дослідження. На момент описуваних подій, а саме – згідно з адміністративним устроєм Сталінської області, останні зміни до якого відбулись 9 липня 1939 року, Сталінська область включала 27 районів: Авдіївський, Олександрівський, Амвросіївський, Андріївський, Артемівський, Велико-Янісольський, Будьонівський, Волноваський, Володарський, Дзержинський, Добропільський, Краснолиманський, Мангуський, Ольгинський, Орджонікідзевський, Мар'їнський, Покровський, Селідівський, Слов'янський, Сніжнянський, Старобешевський, Старо-Керменчикський, Костянтинівський, Тельманівський, Харцизький, Чистяківський, Ямський район та 12 міст обласного підпорядкування. В означенні назв та адміністративних кордонів районів та міст, ми послуговувались адміністративним поділом тогочасної Сталінської (сучасної Донецької) області, який не виходить за рубежі сучасної Донецької області, яка є географічними межами цієї дисертаційної роботи.

Відповідь на дискусійне питання використання коректної топонімічної форми назви тогочасного міста Сталіно, сучасного міста Донецьк, на нашу думку, має опиратись на такі аргументи: всі топоніми мають перекладатись українською мовою згідно з українським правописом; всі топоніми мають використовуватись у тих формах, у яких вони були офіційно затверджені на момент згадуваних подій, ігноруючи побутовий «звичний», або вжиток «по-старому», некоректний переклад у документах тощо (окрім цитат). Враховуючи той факт, що назва міста Сталіно була утворена за російським зразком, не властивим українським моделям творення назв населених пунктів, даний топонім відмінюється за відповідними правописними правилами (Род. в. Сталіна, Дав. в. Сталіну, М. в. у Сталіні, аналогічно у поєднанні зі словом місто чи скороченням: в м. Сталіні, міста Сталіна), на противагу невідмінюваній російській формі. Будь-які ідеологічні та політичні аргументи на користь відмінювання топоніму Сталіно за російськомовним зразком, на нашу думку, є некоректними та такими, що лише дублюють звичаєву форму використання назви міста в минулому «по звичці», яка увійшла у вжиток попередніх

дослідників та внесла термінологічну плутанину. Саме тому, згідно з українським правописом, сучасне м. Донецьк в період до осені 1941 року та з осені 1943 року має назву м. Сталіно, а протягом осені 1941 – осені 1943 року – використовується назва м. Юзівка, офіційно затверджена нацистським окупаційним режимом. У хронологічних межах цього дослідження, змін в назві топоніма «Сталінська область» не відбулось, відповідно, в пропонованій дисертаційній роботі для означення сучасної Донецької області використовується термін «Сталінська область», який відповідає офіційній назві цієї адміністративної одиниці на момент описуваних подій.

Щодо етноісторичних та географічних регіонів, у визначенні територіальних меж країв тогочасної України було використано такі поняття, як «східні»\«західні»\«центральні» області, «лівобережні»\«правобережні» області, «схід»\«захід»\«центр» країни, «Донбас», «Донеччина», «Галичина», які, на нашу думку, не суперечать етноісторичним та географічним регіонам як тогочасної, так і сучасної України, та не вносять в дослідження ідеологічних забарвлень розділення, протиставлення або розколу. Термін «Схід України» означає регіон, який включає в себе сучасні Донецьку, Луганську та Харківську області. Термін «Донеччина» обмежується територією сучасної Донецької області, тоді як термін «Донбас» охоплює територію сучасних Донецької та Луганської областей.

Під час опрацювання архівних матеріалів виявлено необхідність дати визначення термінології, яка характеризує деякі види архівної документації радянських карних органів, що стало в нагоді при аналізі великої кількості кримінальних проваджень, відкритих НКВС. Зокрема, термін «агентурно-пошукова справа» – це вид оперативної справи, який заводився для виявлення, фіксації та пошуку осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Такі справи дуже часто подавались за кодовими назвами, наприклад: «Кити», «Фанатики», «Озлоблені», «Мрія» тощо. «Особова справа» – це сукупність документів, що містять персональні дані та відомості про особу, яка підозрюється у вчиненні

злочину. Наприклад, справа Ірія-Авраменка. Також великий обсяг опрацьованих матеріалів займають «агентурні донесення», як частини оперативних справ, які містять письмові звіти агентів про результати виконання поставлених завдань. Ще одним терміном, який потребує роз'яснення, є «ЛП» (літерний захід). Цей термін зустрічається в архівних кримінальних справах і означає специфічний метод отримання показів радянськими спецслужбами, який полягає у введенні в оману затриманого шляхом «підсаджування» до нього в камеру легендованого підпільника, який насправді є членом радянських спецслужб для отримання необхідних свідчень.

У питаннях назв партійних органів та адміністративно-політичних установ, в тому числі, репресивних, як і в питаннях назв населених пунктів, зустрічались твердження про дискусійність необхідності перекладу останній українською мовою. У цьому випадку є лише два варіанти ужитку: подання всіх власних назв без перекладу, або повний переклад всіх назв і термінів українською мовою. Для нас прийнятні обидва варіанти, проте, на нашу думку, якщо в дослідженні використовується власна російськомовна назва, в такому випадку доречно подавати абсолютно всі назви і терміни в цьому варіанті, в тому числі, «СССР», «Красная армія» тощо. Інакше така вибірковість може призвести до відвертої політизованості, враховуючи, що сучасні назви архівних установ РФ, цитати та імена обов'язкові до перекладу. Саме тому, у цьому дослідженні такі аббревіатури, як СРСР, НКВС, КДБ, Червона Армія тощо – подані у перекладеному варіанті українською мовою.

Найскладнішим питанням у процесі дослідження окресленої теми постало опрацювання джерельної бази. Під час дослідження опублікованих архівно-кримінальних справ та спогадів виявилось, що неабиякою проблемою постає розшифрування псевдонімів та прізвищ учасників націоналістичного підпілля, подальше співвідношення псевдонімів до справжніх імен, виявлення задубльованих прізвищ в різних кримінальних провадженнях, шляхом співставлення даних про осіб з різних джерел. Відтворення адміністративно-

територіальної організаційної структури ОУН (б) на Донеччині також потребувало значних зусиль та співставлення різних джерел, – керівний склад націоналістичного підпілля Юзівського осередку, який дуже часто мінявся, викликав найбільше труднощів в опрацюванні. На підставі матеріалів допитів затриманих членів ОУН (б) або свідків, вдалося відтворити картину як адміністративно-територіальної структури, так і керівного складу підпілля області, проте враховуючи, що точні посади та хронологічні межі їх зайняття практично відсутні, дане питання залишається відкритим. Складнощі виконання поставленої задачі додавала неможливість перевірки та розширення обсягу джерельної бази через окупацію Донецької області 2014 року та фактична недоступність всіх архівних установ області.

Підрахунок статистичних даних, який є одним із головних результатів цього дослідження, ускладнювався дублюваннями прізвищ у різних кримінальних справах без зазначення імені, по-батькові чи псевда, а також «розмитості» деяких показів, які не давали точних відомостей про участь тих чи інших осіб у підпіллі. Відсутність вироків по деяким особовим кримінальним чи оперативним справам аналогічно позбавляла можливості чітко сформулювати чисельні показники по районним та міським осередкам, а також визначити точну кількість репресованих підпільників органами НКВС, залишаючи у розпорядженні лише покази заарештованих та допити свідків. Варто також зазначити, що під час підрахунку кількості репресованих оунівців нацистською адміністрацією, отримані результати на жаль, можна піддати сумнівам через те, що дуже часто радянські спецслужби приховували як розмах націоналістичного підпілля на сході, так і факт його боротьби проти нацистської окупаційної влади, вносячи в списки загиблих від рук гестапо прізвища без зазначення націоналістичної діяльності даних осіб, або приховуючи ці імена взагалі. Те саме можна сказати і про кількість постраждалих від радянських карних органів членів ОУН (б), яка штучно занижувалась шляхом інкримінування арештованим суміжних статей

(колабораціонізм, участь у «Просвіті» тощо), для того щоби применшити присутність націоналістичного елементу на Донеччині та підтримати сталий проросійський образ Донбасу ще довгі роки після здобуття Україною незалежності. Погіршує ситуацію з точністю підрахунків і той факт, що у низці кримінальних проваджень відсутні вироки, що не дозволяє визначити 100% точність кількості засуджених та міру їх покарання.

Ще одним аспектом, який доцільно розглянути у цьому параграфі, є сучасна історична оцінка «Молодої гвардії» як явища, яке опосередковано стосується пропонованого дослідження через свою географічну близькість. За визначенням радянських та сучасних російських істориків, «Молода гвардія» — молодіжна комуністична антинацистська підпільна організація, яка існувала на сусідній Луганщині у Сорокиному (тоді Красnodон) у період німецько-радянської війни, діяльність якої яскраво описана в однойменному романі радянського письменника О. Фадєєва. Враховуючи, що територіальні межі нашого дослідження окреслюються сучасною Донецькою областю, вважаємо за потрібне лише коротко зазначити дискусійність питань, які виникають навколо цієї організації. За свідченнями Є. Стахіва, історія «Молодої гвардії», написана О. Фадєєвим у романі, значно відрізнялась від свідчень очевидців тих подій, зокрема родичів загиблих підлітків. Окрім того, Є. Стахів, який вважав себе одним із прототипів героя в романі, заперечує усталені радянською історіографією характер діяльності підпілля та навіть назву групи. На думку багатьох українських істориків-науковців, сьогодні «Молоду гвардію» можливо сприймати як історіографічну вигадку, яку радянська влада в минулому активно використовувала за однією версією для приховування або маскуванню діяльності націоналістичного підпілля на сході, а за іншою — для фіктивної героїзації і свідомого перебільшення партизанського руху на Луганщині, який не має відповідних достовірних документальних та матеріальних підтверджень на свою користь [186].

Під час роботи над пропонованим дослідженням, були задіяні

основоположні *методи*, які дали змогу пізнати сутність історичних процесів. По-перше, *онтологічні* принципи розкрили сутність існування націоналістичних об'єднань, які в складних історичних умовах народжувались на засадах почуття патріотизму та обов'язку перед державою чи народом. Буття людини нерозривно пов'язано з її середовищем, умовами життя, політичними, соціальними та культурними процесами, які покладають на особистість відбитки ідей матеріальної та духовної дійсності, що в подальшому трансформуються у вчинки. Відповідно, онтологічні принципи, застосовані на рівні соціальних взаємин людини–суспільства–народу, торкаються фундаментальних проблем філософії та історії, і дають змогу розкрити дійсну сутність історичних явищ шляхом їх пізнання. Питання взаємодії індивідуального (людини) та колективного (народу\суспільства) в кризові історичні періоди постає надзвичайно гостро як з психологічної, моральної чи філософської точки зору, так і дає можливість прослідкувати нерозривний зв'язок цих понять та взаємовплив одне на одного. Осягнути цей зв'язок дає змогу *гносеологія*, яка дозволяє пізнати сутність речей за допомогою принципів об'єктивності, системності, історизму та конкретної істини. Ці принципи пізнання були взяті за основу цієї дисертаційної роботи і виявляються найяскравіше в наступних аспектах.

Об'єктивність дозволила дослідити діяльність українських націоналістів на Донеччині протягом 1941–1951 років, оцінюючи всі політичні, соціальні та ідеологічні аспекти даного явища відсторонено від особистих уподобань. Такий неупереджений розгляд історичних подій і процесів надзвичайно важливий, з огляду на їхню дискусійність. Оскільки вказана тема довгий час мала доволі суперечливі оцінки, враховуючи протилежність поглядів наукових історичних шкіл різного періоду чи регіону, сьогодні надзвичайно важливо дотримуватись об'єктивного висвітлення питання. Це дасть змогу не лише критично проаналізувати архівні джерела та свідчення, дослідження істориків-попередників та виявити розбіжності з істиною, але й зробити неупереджені

висновки щодо мотивів та результатів діяльності ОУН (б) на Донеччині.

Системність дала змогу розглянути об'єкт дослідження, а саме структуру та організаційні особливості націоналістичного підпілля в Сталінській області послідовно, планомірно та комплексно, органічно вписуючи це явище в регіональні та загальноукраїнські історичні процеси протягом 1941 – 1951 рр., постійно прослідковуючи зв'язок між ними.

Під час підготовки цього дослідження, одним з основних методологічних засад залишався принцип *історизму*. Саме він дозволив відтворити модель організації ОУН (б) на східноукраїнських землях в процесі її розвитку: від ідеологічних засад та задач ОУН (б), моменту потрапляння перших похідних груп на терени Донеччини, створення районних та міських осередків ОУН (б), розгортання активної політичної діяльності, взаємовідносин з нацистською владою, до процесів переходу у глибоку підпільну роботу та репресивної політики радянської влади, яка призвела до знищення націоналістичних осередків та арештів учасників українського визвольного руху. Усі ці періоди проаналізовані з урахуванням конкретних історичних умов, у які потрапило націоналістичне підпілля, що безпосередньо впливали на хід розгортання діяльності націоналістів. Як наслідок, перед нами постала не лише поетапна картина існування ОУН (б) в регіоні, але й наслідки, до яких призвела її діяльність. Також з цим принципом перегукується *багатофакторність*, яка дозволила врахувати сукупність умов тогочасних процесів, які з різних векторів впливали на хід діяльності націоналістичного підпілля, провокуючи динамічні зміни в останніх.

Основне явище, на якому зосереджено увагу дослідження, – це специфіка роботи підпільних осередків в різних куточках області, які, в свою чергу, дають яскраву характеристику особливостей роботи ОУН (б) на Сході України. Згадані принципи в сукупності зі спеціальними історичними та загальнонауковими методами дозволили визначити об'єкт та предмет дослідження, його мету, опрацювати джерела та наукову літературу з вказаної

проблеми, дослідити, систематизувати та узагальнити весь накопичений матеріал, побудувати чітку картину перебігу подій, пов'язаних з діяльністю ОУН (б) на Донеччині, проаналізувати історичні процеси, пов'язані з проблематикою роботи та зробити висновки щодо діяльності націоналістів на Донеччині, які відповідають визначеній меті пропонованого дослідження.

Не варто забувати й про те, що важливим аспектом вивчення питання діяльності ОУН (б) на Донеччині є висвітлення цієї проблеми в соціокультурному просторі сьогодні. Упродовж тривалого часу домінувала виключно негативна оцінка цього явища не лише в науковому середовищі, а й в публічному. Це призвело до того, образ ОУН (б) в соціальних рамках колективної пам'яті, забарвлений негативною політичною парадигмою радянської ідеології, настільки міцно в'ївся в опінію української наукової школи та свідомість суспільства, що нагальні та вкрай необхідні процедури відновлення або, так би мовити, повторне відкриття дійсної історичної пам'яті, перетворились в тривалий та болючий процес, який супроводжувався протестом та відторгненням значної частини суспільства. Образ ОУН (б) на Донеччині, як символ боротьби за незалежність України східних регіонів, не встиг закріпитись в соціальній колективній пам'яті, що вкотре підкреслює важливість та необхідність популяризації даної тематики як серед науковців, так і серед широкого загалу, особливо на фоні політично-кризових історичних подій сьогодення. Саме тому основна мета дисертаційного дослідження – нівелювати недостатнє висвітлення проблеми діяльності ОУН (б) на Донеччині в минулому детальним аналізом цього питання на якісно новому рівні.

Констатуємо, що основою пропонованої дисертаційної роботи є наукові принципи історизму та об'єктивності у висвітленні результатів дослідження. У роботі були задіяні конкретно-історичні (порівняльно-історичний, хронологічний, періодизації), та загальнонаукові методи (описовий, систематизації, класифікації, аналогії, узагальнення) із властивими їм аналізом, синтезом, дедукцією та індукцією. Для аналізу історіографії та джерельної бази

застосовувався метод джерелознавчої критики, статистичний метод допоміг отримати кількісні показники районних, міських та обласних осередків ОУН (б) в Сталінській області, а також визначити чисельність репресованих членів ОУН (б). Комплексне використання зазначених методів уможливило відтворення цілісної картини генези націоналістичного руху на Донеччині в 1941–1951 рр..

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН НА ДОНЕЧЧИНІ

2.1. Створення та організаційна розбудова осередків ОУН (б)

Створення похідних груп ОУН (б), які мали на меті долучити центральні, північні, південні та східні регіони України до активної боротьби за незалежність було одним з основних завдань Проводу. Така ідея зародилася задовго до розколу ОУН у 1940 році, який негативно вплинув на підготовку похідної операції. Проте, як і планувалося, похідні групи все одно були сформовані. Основною метою цього походу ОУН (б) було вдало скористатись подіями Другої світової війни в Україні. Завдяки німецько-радянському протистоянню з'явилась можливість поширити власну адміністративно-політичну мережу в найбільших містах підрадянської України для відновлення Української Держави та розгортання збройної боротьби за незалежність в майбутньому. З огляду на це, похідні групи, які мали дістатися визначених місць призначення якнайшвидше, вирушили паралельно, а іноді випереджаючи просування німецьких військ влітку 1941 року [Додаток А].

Похідні групи мали три напрямки: Північний, Центральний та Південний. Північна похідна група (Перша) під проводом М. Климишина рухалась з Холму в напрямку Києва. Центральна похідна група (Друга) під керівництвом М. Лемика-Сенишина йшла з Перемишля в напрямку Харкова та Сум. Південна похідна група (Третя) під проводом Т. Семчишина [355, С. 72] рухалась з Лемківщини (Санок) [1, Арк. 99] в сторону Миколаєва, Сталіна (Юзівка/Донецьк) та Криму [429, С. 11]. За альтернативними даними дослідника О. Каганця, Сталінська область належала до Центральної похідної групи, проте сам керівник групи З. Матла спростовує цю інформацію у своїх спогадах [252]. Відомо також про 4 похідну групу, яка мала вирушати з Румунії і сформуватися в батальйон Роланд, але згодом її учасники ввійшли до складу

перекладацьких кадрів у німецькій армії (оскільки група була сформована з українських студентів віденських та празьких закладів вищої освіти) [9, Арк. 64]. Штаб похідних груп очолив В. Кук, який перебував на посаді організаційного референта Проводу [188, С. 225].

Василь Кук у своїх спогадах також зазначав про існування Львівської похідної групи, яка налічувала 20 осіб і до якої він входив. Група, яка складалася із керівників Проводу на чолі з Я. Стецьком, мала займатись координацією всіх похідних груп та зв'язком у Львові. Згодом утворилась Київська похідна група, що мала повторити проголошення Акту відновлення державності в столиці [284, С. 12 – 13]. Реалізувати цей задум не вдалося, адже члени групи включно з Василем Куком були заарештовані. Останньому вдалося втекти з-під варти та згодом долучитись до крайового проводу ПівдСУЗ [355, С. 86 – 87].

За даними Є. Стахіва третя Південна похідна група, яку він іноді називав «другою», [173, С. 103]), вирушила з Лемківщини на схід 30.06 – 1.07. 1941 року. До складу керівництва групи належали штаб з числа референтів, представник Проводу (після закінчення походу став крайовим Провідником) і друкарі. Керівником Південної похідної групи влітку 1941 року був Т. Семчишин («Річка», «Бор», «Ярема»), який після прибуття в Дніпропетровськ посаду крайового організаційного референта і займав її з вересня 1941 по січень 1942 рр. [343, С. 136]. Помічником Т. Семчишина був М. Павлишин, який став військовим референтом ПівдСУЗ. Обидвох заарештовано нацистською владою у січні 1942 року, а в 1944 р. – НКВС [38, Арк. 191 – 199]. Після М. Павлишина посаду військового референта обійняв Михайло Медвідь [70, С. 29]). Референтами похідної групи також були Антон Осович («Ярослав», організаційний референт [9, Арк. 66; 10, Арк. 30]), Омелян Логуш (референт пропаганди), Петро Рожко (заступник Т. Семчишина, господарчий референт до весни 1942 року) та Василь Регей («Кіт», референт зв'язку). Уже в Дніпропетровську В. Регей став керівником Дніпропетровського обласного

проводу ОУН (б). У показах В. Регея також згадуються члени похідної групи Слепецький (господарчий референт похідної групи) та Лехецька (санітарний референт) [1, Арк. 38]. У складі групи були машиністки: Ольга Крамар («Уляна»), Тетяна Патронік-Плаксій («Миша» [10, Арк. 30]). Оргреферентом з травня 1942 року до липня 1943 року був П. Дужий [8, Арк. 22] («Аркадій», «Арсен», «Дорош»). За показами В. Кука він також відповідав за зв'язок з Проводом [4, Арк. 159]. З 1944 року П. Дужий був референтом пропаганди на ЗУЗ [8, Арк. 35].

Інформація про структуру похідних груп іноді різниться (наприклад, Т. Семчишин згадує про існування 4 групи), але в загальному свідчення учасників щодо напрямку руху та членів групи співпадає. Сама похідна група складалась з роїв числом в 7–12 осіб, які підпорядковувались штабу [328, С. 20 – 21].

Після прибуття, на основі керівництва Південної похідної групи, 3 вересня 1941 року створено Крайовий провід (екзекутиву) – Провід Південно-Східних українських земель (ПівдСУЗ, або ПвУЗ) на чолі з З. Матлою («Святослав Вовк»), який перебував на посаді з вересня 1941 р. по березень 1942 р. [70, С. 24]. Крайовий Провід розташовувався у м. Дніпропетровську на вул. Комсомольська, 35 [1, Арк. 40]. З травня 1942 року до вересня 1943 року головою Крайового Проводу ОУН (б) на ПівдСУЗ призначено В. Кука («Леміш») на заміну З. Матлі. Тимчасово обов'язки Крайового Провідника виконувала Г. Німець («Нюся») в проміжок часу між З. Матлою та В. Куком.

Варто зазначити, що, на відміну від інших Похідних груп, на сході Крайовий Провід ОУН (б) зміг організувати дієву роботу не лише п'ятьох референтур, а саме – організаційної, господарчої, військової, зв'язку та пропагандивної, але і Референтуру СБ. Керували СБ в різний час Микола Мушак [70, С. 28] (1941 р.), Осовський [1, Арк. 40], а згодом Ярослав Петречко («Граб» [2]). Заступником керівника СБ з 1943 року згадується І. Білик («Кость», перекладач, деякий час працював у Сталінській області, до якого доєднався восени 1943 р. і Є. Стахів) [4, Арк. 154 – 155]. Василь Кук керував

ПівдСУЗ до повторної окупації Червоною Армією Дніпропетровська з травня 1942 року по 21 – 22 вересня 1943 року, після чого евакуювався в Умань. За даними А. Русначенка, після арештів в Дніпропетровську у вересні 1941 року, у жовтні 1941 року Крайовий провід евакуювався в м. Нижньо-Дніпровськ, а З. Матла повернувся на ЗУЗ. У січні 1942 року Провід ПівдСУЗ базувався у Кривому Розі під керівництвом Г. Німець (з 1941 по весну 1942 р) [368, С.49], звідки орієнтовно в лютому 1942 року повернувся до Дніпропетровська. ПівдСУЗ підпорядковувались Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Сталінська, Ворошиловградська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області, а також Кримський півострів, Кубань та Молдавія [70, С. 23; 59].

Показовим є те, що свідки цих подій, зокрема члени Проводу ОУН (б), у своїх спогадах оцінювали діяльність Південної похідної групи дуже високо, аналізуючи масштаб охоплення націоналістичного підпілля, роботу з населенням та можливість втриматися на території довгий час. В цілому, Південна похідна група, яка трансформувалась в Крайовий Провід ПівдСУЗ, мала чи не найбільший успіх серед усіх. Вона змогла не лише закріпитись у специфічному середовищі Донецького регіону, але й уникнути таких шалених втрат кадрів, як її колеги на півночі та в центрі. Позитивно оцінюється й участь в підпіллі представників інших етнічних спільнот – євреїв, росіян, греків [429, С. 18 – 21]. Такий успіх зумовлений дуже коректною і продуманою політикою місцевого керівництва, яке самостійно модернізувало ідеологію українського націоналізму до вимог місцевого населення відразу після приїзду, ще до вказівок Проводу про зміну ідеологічного курсу в 1943 році [429, С. 164]. М. Климишин, учасник Першої похідної групи «Центр» наводить також аргумент успішності похідних груп у вдалому пошуку активних місцевих діячів, які взяли на себе організаційні питання та подекуди інструктували членів Проводу і зв'язкових, що прибули з західних областей щодо специфіки роботи з місцевим населенням [166, С. 380]. Зазвичай, потрапляючи на місце дислокації, визначене Проводом, похідні групи збирали місцеве населення і проводили

великі мітинги [169, С. 207]. Проте на Донеччині про подібні зібрання як масове явище жодних даних не було знайдено. На сьогодні відомо лише про збори під керівництвом Є. Стахіва і його заступника М. Кривошапка в м. Юзівці в 1942 році [429, С. 173], інші приклади відкритої масової агітаційної роботи відсутні, що цілком логічно з огляду на те, що учасники організації після прибуття в регіон практично зразу переходили в режим конспірації через відповідні дії нацистської адміністрації та неоднозначні настрої більшості населення. Велику роль відіграє і попередня підготовка членів похідної групи, яка, окрім того, мала військовий вишкіл, організований Романом Шухевичем [344, С. 190]. Попередній підбір кадрів та спеціальні вишколи проходили у всіх округах, звідки опісля направлялися до Львова у розпорядження крайового Проводу [367, С. 66]. З. Матла зазначав, що кожна група: «мала навіть окремі розпізнавальні знаки «Г.»\«Г2↓» (Південна похідна група – чорну стрічку), а кожен член групи мав точно визначене місце свого призначення, до якого мусів добитися, незалежно від умов» [314, С. 4 – 5]. Пароль для зв'язку між похідними групами звучав: «Куди стелиться шлях? – Туди, де стовпи небо підпірають» [9, Арк. 68], а пароль Південної похідної групи для зв'язку роїв між собою звучав: «Яка ваша слава? – Козацька кривава» [10, Арк. 28].

Більшість представників ОУН (б) на сході з'явилася відразу після окупації території Донеччини німецькими військами в другій половині 1941 року. Проте варто зазначити, що це далеко не перші рейди ОУН (б) на схід. Ще до початку німецько-радянської війни, у 1939–1940 роках, поодинокі представники ОУН (б) потрапляли на ці землі, ймовірно, як розвідувальні групи. Про це свідчать такі факти: у Харцизькому районі в грудні 1940 році був арештований член ОУН (б) Йосип Коць [95, С. 6]. Відряджений із заходу України, він працював на шахті «Великан», де займався вербуванням до організації місцевих робітників. Йому вдалось організувати першу підпільну групу, долучивши до неї місцеве населення. Проте невдовзі Й. Коць був заарештований радянськими органами та розстріляний як німецький шпигун, до того ж доволі поспішно,

навіть без завершення слідства та суду – через стрімке наближення війни Радянського Союзу з Німеччиною.

У вересні 1941 року перші рої оунівців прибули до Дніпропетровська, звідки направлено рій до м. Юзівки (Сталіно\Донецьк). Відповідно, на Донеччині представники ОУН (б) з'явилися 8 жовтня 1941 року, ще до остаточної окупації німецькою армією області 4 листопада 1941 року. Група під назвою К-3 [95, С. 6], що налічувала 10 – 12 осіб, спершу прибула у м. Маріуполь. Очільником був В. Булавський, імовірно, ройовий, з 8 жовтня 1941 по 15 лютого 1942 р. [95, С. 95]. Василь Булавський («Тиміш», «Максим», (27.01.1917–27.08.1943рр.), народився в с. Басів Кут Рівненського повіту. Після повернення з Донеччини – політичний референт ВО УПА «Богун», загинув у бою з німецькими військовими формуваннями [224, С. 90 – 91]. З протоколу допиту О. М. Зінченка від 12.10.1943 року стає відомо, що В. Булавський [95, С. 95] прибув до міста Маріуполь з групою оунівців в числі 12 осіб, згодом відвідав м. Юзівку і поселився в Мар'їнці [375, С. 43]. Важливо відзначити, що в свідченнях різних осіб зустрічаються відмінні дані щодо В. Булавського. Наприклад, іноді він фігурує як Василь Тихонович\Тимофійович\Олексійович, проте у переважній більшості архівних документів Архіву управління СБУ по Донецькій області Василь Булавський згадується як Володимир Болгарський-Булавський, син емігрантів, студент з Праги/Берліну [64, С. 160; 92, С. 99]. Саме В. Булавський створив перші підпільні осередки ОУН (б) в Маріуполі, Костянтинівці, Горлівці, Волновасі та Мар'їнці. У лютому 1942 року всі члени його групи були заарештовані німцями. Після арешту В. Булавського, для продовження роботи в області, Провід направив нову групу підпільників, зокрема Євгена Стахіва та Івана Кліма. Варто зазначити, що склад обласного Проводу протягом свого існування двічі практично повністю оновлювався через масові арешти з боку нацистської влади [429, С. 167].

Водночас були виявлені малоімовірні відомості про те, що вже у вересні 1940 року на Донеччину відправлено першу групу №3 під Проводом З. Матли,

до складу якої входили: М. Лебідь, І. Гівела, К. Матла, В. Зубик, М. Яворський, Г. Гончаренко, а пунктом призначення групи було м. Сталіно [368, С. 24]. Однак маємо сумніви щодо цієї інформації з огляду на склад, час формування та початок руху всіх похідних груп, а також свідчення її учасників. Тому дотримуємося думки, що перша група В. Булавського прибула на Донеччину в жовтні 1941 року, а 15 лютого 1942 року [429, С. 161] на її заміну на Донеччину потрапляють І. Клим і Є. Стахів. Група поділила між собою повноваження в трьох округах: Маріупільському – Євген Стахів, Горлівському – Іван Клим та Юзівському (Сталінський) – О. Сало (Ворон, Олександр).

І. Патриляк та Ю. Щур подавали наступну адміністративно-політичну структуру ОУН (б): Провід – Крайовий Провід (7–10 областей) – Обласний Провід (15 округів) – Окружні проводи (2–3 надрайони\3–5 районів) – Надрайонні проводи (3 райони, які, фактично, не існували) – Районні проводи (екзекутиви) 25–35 станиць) – Підрайони (3–5, функціонували за нацистської окупації) – кущі (ланки) (3–5) – станиці [343, С. 176 – 177; 453, С. 40]. Зазвичай до складу обласного проводу входили: Провідник, організаційний референт, виховно-вишкільний референт, референт громадянської праці й політичних акцій, референт пропаганди, референт військового виховання, референт служби безпеки, господарсько-суспільний референт, референт жіночих справ, референт юнацтва та обласний суддя [452, С. 40]. Організацію було побудовано за ланцюговим принципом, де керівника групи знали не більше 3–5 осіб, районний Провідник контактував в основному з керівниками груп у селах та містах, ті, своєю чергою – так само із наступними членами. Така конспірація убезпечувала членів групи від видачі інформації в разі арешту [95, С. 105 – 115].

Ця адміністративно-політична структура ОУН (б) не була сталою і змінювалася кілька разів упродовж свого існування. Передувала наведеній вище система, утворена в 1940 році. За даними В. Кука, вона складалася із 2 Крайових Проводів: один охоплював західноукраїнські області (під

керівництвом Лопатинського, Мирона «Орлика» до 1942 року), інший – решту української території, що перебувала під контролем німецьких військ (під керівництвом Р. Шухевича, якого невдовзі замінив Рак).

За інформацією П. Дужого, в 1941 році 2 Крайові Проводи поділились на: ЗУЗ (Галичина), ОСУЗ (Осередньо-східні області, центр в м. Київ, керівник Мирон «Орлик»), ПівдСУЗ (ПУЗ, Південно-Східні українські землі, центр в м. Дніпропетровськ, керівник В. Кук «Леміш»), ПівнЗУЗ (Північно-західні області, Волинь), ПОУЗ (Закарпаття) та ЗОУЗ (Закерзоння, Польща) [8, С. 24]. Після 3 з'їзду ОУН (б) в 1943 році Провід очолив Р. Шухевич.

У 1946 році відбувся новий адміністративно-політичний поділ, який охоплював Провід в екзилі та Провід, що діяв на західноукраїнських землях. Останній виконував керівну функцію над Крайовими проводами ОУН (б), а саме: Карпати, Поділля, Львівщина, Волинь, Закерзоння. Кожному краю підпорядковувались округи (10–15 районів). Варто зауважити, що Провід, перебуваючи за кордоном, був практично відірваний від крайових проводів [4, Арк. 106 – 117].

Організаційна структура ОУН (б) на Донеччині мала значні відмінності від побудови аналогічної структури в західних областях. Її структура мала такий вигляд: Провід під керівництвом С. Бандери – Крайовий Провід ПівдСУЗ (м. Дніпропетровськ) – Обласний Провід – (м. Юзівка\Сталіно\Донецьк, який охоплював міський Юзівський Провід) – Окружні проводи (Північний – Горлівка, Центральний – Юзівка, Підвенний – Маріуполь) – Районні проводи (16 районних осередків) – міські Проводи (11 міст обласного підпорядкування) – окремі ланки (Гришине, Піски, Харцизьк тощо). З уваги на цей поділ варто зазначити, що в Сталінській області були відсутні надрайонні, підрайонні і станичні осередки.

За наявності інформації лише про структуру Маріупольського міського Проводу [95, С. 168 – 175], можна було б припустити, що міські та Сталінський обласний Провід складались з 4 відділів – організаційного, політичного

(пропаганди), економічного (господарського) та воєнного. На прикладі Маріупольського осередку, політичний відділ, своєю чергою, поділявся на «Просвіту», театральний, шкільний та радіо відділ [95, С. 168 – 175]. Окрім того, всі ці структури супроводжувалися мережею співробітників СБ ОУН (б) та зв'язкових. За даними В. Кука, в Сталінській області постійно функціонували лише дві референтури – організаційна та пропагандивна [4, Арк. 151].

Від жовтня 1941 до серпня 1943 року обласним Проводом ОУН (б) організовано 16 районних осередків з 27 районів області (згідно з адміністративним поділом на 1941 рік) [Додаток Г]: Авдіївський, Андріївський, Артемівський (Бахмут), Будьонівський (Юзівка), Волноваський, Добропільський, Костянтинівський, Красноармійський (Покровський), Мар'їнський, Ольгинський, Орджонікідзевський (Єнакієво), Селидівський, Слов'янський, Сніжнянський, Харцизький, Чистяковський. Паралельно діяли великі осередки в містах обласного підпорядкування: Авдіївка, Волноваха, Горлівка, Краматорськ, Костянтинівка, Красноармійськ (Покровськ), Мар'їнка, Маріуполь, Ольгинка, Слов'янськ, Ясинувата, та підпільні групи в с. Гришине, Макіївці, Дебальцевому, Красногорівці (Мар'їнський район), Новоекономічному, Новогродівці, Пісках, Торезі, Комсомольську (район Горлівки) та Юзівський\Сталінський міський та обласний Проводи. Найбільші осередки були в Юзівці, Маріуполі, Слов'янську, Волновасі, Мар'їнці, Горлівці, Костянтинівці, Авдіївці, Краматорську, Красноармійську (Покровську), Горлівці та Ясинуватій. Обласний штаб знаходився у м. Юзівці, ймовірно на території овочевої бази [95, С. 164 – 167]. Початкова діяльність оунівців проходила на базі «Просвіт» м. Краматорська та Слов'янська.

Неможливість розбудови запланованої адміністративно-політичної системи була зумовлена браком кадрів, близькістю фронту, регіональними етнополітичними особливостями сходу та німецькими репресіями. Наведена вище вертикаль адміністративно-політичної структури демонструє, що на

кожному етапі керівну функцію виконував Провід певного рівня, зокрема: обласний, районний, в великих містах – міські Проводи, а на периферії в сільській місцевості – ланки.

Керівниками окружних Проводів області з лютого 1942 року були:

- у м. Горлівка І. Клим, його заступник – Володимир Гладкий (підозрюваний О. Добровольським як агент НКВС «Добровольський» [64, С. 43]);

- Є. Стахів у м. Маріуполі («Дуб», «Павло», «Євген», «Борис», «Павлюк», «Микола», «Йоган Кравс», «Борис Дубенко», від вересня 1942 року – обласний керівник); його заступник – Микола Кривошاپко («Козик», заступник від січня 1943 року, якого також підозрювали в співпраці з радянськими органами держбезпеки) [173, С. 131];

- О. Сало у м. Юзівка («Ворон», від 1944 року – призначений провідник Сталінського обласного проводу ОУН (б), інженер шахти) [64, С. 288–291]. Останній, із поверненням Червоної Армії, евакуювався в м. Умань Вінницької області. Передбачалося, що О. Сало мав повернутись на Донбас і продовжити свою роботу, але цього не сталося через його арешт та розстріл німцями у 1944 році в Миколаєві.

Уже від середини 1943 року обласним керівником згадується Федір Лічман (Шкурко) (хоча, скоріше за все, він був членом окружного Проводу), а від серпня 1943 року обласний Провід переходить до М. Кривошاپки (завербований до ОУН (б) у Кривому Розі «Легендою» І. Климовим [43, Арк. 99]).

Обласним референтом зв'язку був Микола Черкащенко («Мазепа») [429, С. 167]. Того ж 1943 року одним із керівників міської організації призначений «Дніпровий» (інженер-хімік) [64, С. 238 – 239], а міським Проводом від 1943 року керував Іван Свічинський (за деякими даними з травня 1942 року) [64, С. 160 – 175]. Імовірно, саме його Є. Стахів згадував у своїх спогадах як провідного організатора та одного з найактивніших діячів, що займався

демократичною перебудовою ідеологічної платформи ОУН (б) на сході. Після арешту І. Свічинського [64, С. 204], очільником Проводу в області стає Іван Ковалевський («Андрій»). Згодом Провід очолив Володимир Гладкий. Після повернення радянської влади в область було призначено нового фактичного керівника – Михайла Захаржевського, який не встиг перебрати обов’язки на себе через арешт. Нижче подаємо інформацію про керівників Сталінського обласного та міського рівнів у вигляді таблиці (таб. 1):

Таблиця 1. Керівний склад Сталінського обласного та Юзівського міського Проводів ОУН (б) (1941–1943 рр.).*

ПІБ	Провід	Період керівництва	Заступник	Місце дислокації
Василь Булавський (Тиміш, Максим)	Окружний	08.10.1941–02.1942 рр.		Мар’їнський район, Красногорівка, Юзівка
Іван Клим (Митар, Бурмач)	Окружний (Північ)	02.1942–06.1942 рр.	Є. Стахів, В. Гладкий	Горлівка
Євген Стахів (Борис, Дуб)	Окружний (Південь)	02.1942–07.1943 рр.	М. Кривошапко (з 12.1942–01.1943 р.)	Маріуполь
Олександр Сало (Ворон)	Окружний (Центр), Обласний (?)	02.1942 (літо 1943 р.–09.1943 рр. (призначений обласним Провідником в 1944 році)		Юзівка
Федір Лічман (Шкурко)	Член обласного (окружного?) Проводу	02.1942–06.1943 рр.		Маріуполь

Микола Кривошাপко (Козодуб)	Обласний	07.1943– 08.1943 рр.	М. Захаржевськи й	Юзівка
Іван Свічинський	Міський	05.1942\1943 –06.1943 рр.	«Дорошенко» (Р. Головатий)	Юзівка
Іван Ковалевський («Андрій»)	Обласний (окружний)	03.1943– 09.1943		Юзівка
Володимир Гладкий	Обласний	07.1943– 09.1943 рр.	«Дорошенко» (Р. Головатий)	Юзівка
Микола Захаржевськи й	Обласний (призначений , проте не встиг прийняти посаду)	09.1943		Юзівка
Микола Черкащенко	Член обласного Проводу (референт)	1943 р.		Юзівка
«Дніпровий»	Міський провід	1943 р.		Юзівка
«Василь» (можливо, М. Кривошাপко)	Член обласного Проводу	1942–09.1943 рр.		Юзівка
Володимир Нофенко (Гордій Клекіт)	Член обласного Проводу (пропаганда)	10.1942– 01.1943 рр.		Юзівка
Степан Кащенко- Держко	Член обласного Проводу	02.1942– 09.1942 р.		Юзівка, Маріуполь

*Укладено авторкою на основі аналізу копій матеріалів кримінальних справ, опублікованих в збірниках документів О. Добровольського та спогадів Є. Стахіва.

Така кадрова плинність була зумовлена, насамперед, нестабільною ситуацією, внутрішніми штатними рухами, постійними арештами з боку нацистської адміністрації та воєнними діями. Ще однією вагомою причиною, яка ускладнювала закріплення кадрового складу Проводу на Донеччині, можна назвати певну непідготовленість та ідейну безкомпромісність деяких членів націоналістичного підпілля, які потрапили на схід із західних областей країни. Більшість націоналістів першої хвилі, які прибули на Донеччину з осені 1941 по зиму 1942 року, залишили область до середини 1942 року, повернувшись за розпорядженням Проводу в західні області або перемістившись для роботи в центр країни (зокрема, З. Матла). Окрім вимушеного виїзду, спровокованого арештами з боку гестапо, частині підпільників було важко пристосуватися до роботи в східному регіоні. Близькість фронту, недовірливо, а іноді й вороже налаштоване місцеве населення, менталітет, мова, побут, навіть клімат значно відрізнявся від звичних, що позначалося на моральному стані прибулих націоналістів. Проте основним аргументом, який відіграв ключову роль у виїзді значної частини підпільників із Донеччини у вказаний період, був ідеологічний аспект, зокрема нерозуміння суспільно-економічних, соціально-етнічних та ментальних особливостей населення Донеччини та небажання, або внутрішній спротив адаптувати власні політичні погляди задля ефективної та успішної агітаційної роботи серед населення. Не можна сказати цього про другу групу націоналістів, зокрема Є. Стахіва, який зміг побачити необхідність пристосовувати підпільну роботу до специфічних умов. Варто зауважити, що загалом ситуація у м. Юзівці була найменш сприятливою для націоналістичного підпілля серед усіх районів області. Сильні проросійські позиції, зайняття адміністративних посад представниками російських організацій, масова евакуація населення напередодні та під час війни (близько 50% населення області залишило Донеччину) [130, С. 102] – все це перешкоджало діяльності націоналістів. Відтак, робота в обласному центрі проходила найважче.

Основна активність підпільних осередків ОУН (б) на сході була спрямована на діяльність у таких сферах: зайняття посад в адміністративних структурах; агітація місцевого населення; вербування нових членів до організації; підготовка до збройної боротьби. Похідними від них були такі завдання: створення культурного та політичного українського середовища; спілкування з населенням та вивчення політичних настроїв; пропаганда ідей націоналізму шляхом індивідуальної словесної агітації (переважно прихованої); розповсюдження друкованих матеріалів (книг, журналів, газет, часописів, листівок), а також використання місцевої преси; збільшення кола прихильників та підготовчі заходи, спрямовані на боротьбу проти нацистської та радянської влади, які полягали в побудові криївок, закупівлі та переховуванні зброї та формуванні боївок. Значним успіхом націоналістів було проникнення у владні структури та адміністративний апарат на різних рівнях та вдала агітаційна робота серед наявного керівного адміністративного складу.

Варто зазначити, що форми діяльності ОУН (б) у період нацистської та радянської окупації значно відрізнялись. При нацистській адміністрації на початках націоналісти мали змогу діяти напівлегально або підпільно, використовуючи ресурсний апарат для агітації населення, українізації освіти та взаємодії з місцевим людом. З осені 1943 року, після повернення комуністичного режиму, діяльність ОУН (б) проходила реакційно. По-перше, через хвилю німецьких арештів, які негативно позначилися на кадровому складі націоналістичного підпілля; по-друге, через втрачений зв'язок із Проводом, який форсовано евакуювався на захід; по-третє, що було найважливішим, – через масові арешти та переслідування з боку радянського карного апарату, які розпочались блискавично після окупації території Червоною Армією в 1943 році.

У 10 містах ОУН (б) мала адміністративну владу, зокрема представників націоналістичного підпілля, членів організації або її прихильників на посадах бургомістрів. Наприклад: у м. Краматорськ – А. Сергієнко та його заступник

М. Ганзій (Гандзій, агент гестапо); у м. Костянтинівці – Ф. Вокар та його заступники А. Кирпенко і О. Петрусенко; у м. Горлівці – Чумак, м. Красноармійськ (Покровськ) – В. Якубович; м. Волноваха – Шеллер; м. Авдіївка – Б. Кудря, Дугін; м. Макіївка – Іванисенко; м. Комсомольськ – К. Шембораєв; м. Ольгинка – А. Ястремський та О. Клименко; м. Слов'янськ – Ф. Виноградов (симпатик, ймовірний член ОУН (б)). Також члени ОУН (б) займали керуючі посади місцевих поліційних управ, зокрема у Маріуполі (І. Степанченко), Костянтинівці (Митрофанів) та Горлівці (Б. Гавришук).

На місцях націоналісти відразу розпочинали роботу з підбору нових членів організації із-поміж місцевих жителів. Зазвичай вербування нових кадрів відбувалось так: частина прибулих членів Проводу ОУН (б), переміщуючись із міста до міста та розосереджуючись таким чином по всіх районах області, проводила пошук імовірних кандидатів до ОУН (б) шляхом знайомства та спілкування, ведення з ними бесід, за якими визначала, наскільки вербування буде вдалим. Спілкуючись на різні теми та надаючи відповідну пропагандивну літературу, оунівці вивчали людину, і, коли вона була готова, розповідали про організацію та пропонували долучитися. Після цього завербована людина долучалась до роботи на певному рівні у місцевому осередку, займалась зберіганням літератури, її розповсюдженням, надавала конспіративне житло зв'язковим та виконувала інші вказівки від Проводу, які стосувались як роботи всередині організації (внески, постачання продуктів та фінансів, зв'язок, звітність), так і назовні (вербування нових членів, організація соціального та політичного життя – ЗМІ, культура, освіта та агітація). Нова людина також приводила інших членів за аналогічною схемою, і підпільна ланка розросталася. Більшість членів організації посідали певні посади в адміністративному, освітньому, культурному та економічному секторі, відтак можна зробити висновок, що агітацію було спрямовано на інтелігенцію, оскільки саме вона краще її сприймала.

Проводити агітаційну роботу та розповсюджувати літературу було

дозволено лише серед перевірених людей та кандидатів. У цілях конспірації заборонено збиратись у групи більше 4–5 осіб, вести записи, протоколи та іншу письмову документацію. Обов'язковим було вивчення настроїв оточення і політичні співчуття населення, слідкувати за діяльністю партизан та симпатиків німців і комуністів. Також існувала мережа підпільних явочних квартир для зв'язкових у різних населених пунктах. Наприклад, в м. Юзівці за адресами: вул. Первомайська, 45, Ленінський район вул. Огородна, 22, пр. Інститутський, 6, Маріупольське шосе, 11 (овочева база) [95, С. 164 – 167], 8 лінія, 154 [95, С. 150 – 152] ; в м. Артемівськ (Бахмут) – вул. Червоноармійська, 84/86 [95, С. 105 – 115]; в м. Маріуполь – краєзнавчий музей та житлова управа міської управи [95, С. 64 – 77], вул. Пролетарська, 11, вул. Радянська, 22 [95, С. 158 – 163]; в Ясинуватій – в приміщенні фотосалону Волкових на вул. Першотравневій та в слюсарній майстерні; в м. Краматорську – в помешканні С. Кутьєвої [95, С. 212 – 218]; в Слов'янську – в садибі Петра Шинкаря на вул. Тургенівська, 31 (вул. Куп'янська) тощо. Під час прибуття на явочне місце та зустрічей із зв'язковими використовували паролі.

Яскравий приклад із конспіративної діяльності отримуємо з донесення агента НКВС «Дорошенка» про явку оунівців на залізничній станції Юзівка від 28 грудня 1944 року. Невідомий, (джерело «Дорошенка»), колишній викладач української мови і літератури, у квітні 1943 року відвідував голову міського Проводу ОУН (б) Івана Свічинського, та в розмові повідомив про свою майбутню поїздку до Юзівки. І. Свічинський доручив особі зайти в закусочну і звернутись до власника зі словами: «Іван Павлович просив передати те, що Ви йому обіцяли» [64, С. 189 – 190]. Після цього власник запропонував цій особі випити чаю, і через кілька хвилин привів зв'язкового, який передав інформацію для І. Свічинського. Із донесення дізнаємося, що закусочна на станції Юзівка була місцем зустрічі оунівців та сховком для зберігання агітаційної літератури [64, С. 189 – 190].

Підпільний зв'язок між областями проходив через міста Юзівка–

Дніпропетровськ, Юзівка–Запоріжжя та Маріуполь–Запоріжжя, а також Горлівка–Ворошиловград (Луганськ). Із Дніпропетровська, де знаходився крайовий Провід, рухались зв'язкові з літературою, документацією та фінансами в м. Юзівку або через Юзівку в Ворошиловград, Кубань і Ростовську область [95, С. 10].

Діяльність ОУН (б) у військовому секторі відбувалася через місцеві осередки та невеликі бойові групи при них. Робота була цілком нелегальною і, відповідно, секретною. До основних завдань цих угруповань входило транспортування і доставка, а також розповсюдження агітаційної літератури, підготовка військових кадрів, накопичення зброї та вербування. Відповідно, у разі вдалого моменту в поточній політичній ситуації планувалось, що ці боївки, за можливості, візьмуть участь у воєнних діях та операціях, спланованих Проводом ОУН (б). Серед запланованих операцій були як індивідуальний терор щодо представників окупаційної влади, так і організація повстання та об'єднання українських сил регіону у боротьбі з німецькими та радянськими військами під прапорами націоналістів. Статися це мало, за планом ОУН (б), після того, як обидва супротивники будуть обезсилені в протистоянні одне з одним. Із цією метою в містах та селищах Сталінської області були організовані групи сприяння цій боротьбі. Сьогодні достеменно відомо про існування боївок поблизу м. Юзівки, Слов'янська, а також воєнізовані групи у вигляді підпілля у «Батальйоні спротиву», «Української зразкової сотні» в Костянтинівці та про Добровольчу армію в м. Маріуполь, що підтверджується донесеннями начальника 4 відділу НКВС СРСР П. Судоплатова в грудні 1942 року [60, Арк. 60 – 66]. Після відступу німецьких військ у лютому 1943 року, Провід мав залишити певну кількість активістів та забезпечити їхню роботу в лавах Червоної Армії. Це мали бути члени бойових груп, які не займали високих посад в адміністрації під час нацистської окупації та мали змогу продовжувати свою діяльність без підозр. Найбільшу увагу приділяли роботі з майбутніми добровольцями. Проте у вересні 1943 року за наказом члена

обласного бойового осередку Передерія, усі члени бойових груп мали виїхати в Дніпропетровську область, де найближчим часом планувалося розгортати діяльність УПА [64, С. 175 – 176]. Цікаво, що у своїх донесеннях агент НКВС «Дорошенко» виділяв активну співпрацю бойових груп ОУН (б) з українською церквою – УАПЦ. За його свідченнями, організація української автокефальної церкви зусиллями ОУН (б) була одним із основних завдань Проводу. Зокрема відомо про направлення священників УАПЦ, які були в лавах УПА, на Донбас та Кубань [64, С. 175 – 176].

У деяких архівних справах проти членів націоналістичного підпілля є повідомлення про співпрацю оунівців і комуністичних партизанських загонів у вигляді таємної спільної домовленості на місцевому рівні. Відомо, що радянські партизанські групи, які влада залишила в Сталінській області після відступу, не відрізнялися великою активністю, ефективністю, чисельністю чи високим моральним духом. Зокрема, після повернення радянської влади з цих причин доволі часто відбувались випадки арештів керівників комуністичного підпілля. Нацистській владі переважно протистояли спецгрупи НКВС, які іноді контактували з оунівцями та навіть готували спільні операції. Цікавим фактом є і те, що деякі партизанські групи співпрацювали не лише з ОУН (б), а навіть із німцями. За даними О. Добровольського, у списку товариства «Просвіти» 1942–1943 років фігурують прізвища, які були і в переліку підпільної групи «Форпост», і групи В. Єсипова «Народний месник». Зокрема Л. Фрунзе («Форпост»), З. Семейко (підпільний госпіталь), М. Степко (підпільний госпіталь), Л. Крилова («Народний месник») [64, С. 64 – 68]. У документах зафіксовано також активну співпрацю комуністів та націоналістів у м. Маріуполь. Через масові репресії нацистської адміністрації проти членів ОУН (б) в Маріуполі влітку 1943 року, окружний Провід був змушений провести переговори з комуністичним підпіллям та укласти договір співпраці проти німців. Як наслідок, член ОУН (б) Н. Дашевська була долучена до партизанського підпілля як представник ОУН (б). Співпрацювали з

партизанами й окремі націоналісти, зокрема Т. Гриців (перекладач, м. Маріуполь) Р. Морозенко (Мороз, партизан та член ОУН (б), водночас підпільник-комуніст, член міської управи, м. Маріуполь). У середині 1943 року окружний Провідник ОУН (б) Сталінської області Ф. Лічман (Федір\Феодор\Теодор Шкурко, Полтавець) [125, С. 183 – 191] керував підготовкою замаху на Новікова, агента гестапо, який планувався спільно з радянськими партизанами та ОУН (б) [95, С. 168 – 175]. А в Слов'янську керівник «Просвіти» С. Посулько, знаючи про наявність серед членів організації комуністів, переховував останніх від гестапо, допомагаючи продуктами. Краматорський осередок ОУН (б) також намагався налагодити зв'язок із радянськими партизанами Ямського та Краснолиманського районів Сталінської області, передаючи комуністам агітаційні матеріали. У Волновасі Н. Гашенко, член ОУН (б), паралельно керував організацією партизанського загону для боротьби із німцями, водночас українізуючи останній [64, С. 264 – 265]. Ці факти яскраво відображають реальну політику ОУН (б) проти німецької адміністрації, а також акцентують на регіональних особливостях та ідеологічному прогресі у поглядах та методах діяльності націоналістів на Донеччині.

У 1942 році зусиллями оунівців видано накази про визначення української мови як державної, які активно впроваджувала районна влада області. Така подія сталася вперше на цих територіях на офіційному рівні (не враховуючи наказів УНР, які мали лише юридичну силу). Накази були запроваджені у 5 районах – Авдіївському, Волноваському, Добропільському, Костянтинівському, Ольгинському районах та в 2 містах обласного підпорядкування Горлівка, Маріуполь та в Юзівці [95, С. 6 – 15].

У сфері освіти також були позитивні зрушення. Третиною керівників районних відділів освіти були члени ОУН (б). Завдяки їхнім зусиллям та з допомогою місцевих «Просвіт», укладено та надруковано «Азбуку» і підручники українською мовою для шкіл м. Авдіївки, Горлівки, Краматорська,

Маріуполя та Слов'янська. У м. Маріуполь вийшли друком ноти до гімну «Ще не вмерла Україна», праця «Історія України» І. Крип'якевича та портрети Т. Шевченка [95, С. 6 – 15]. Завдяки діяльності «Просвіти» та членів ОУН (б) на Донеччині відкрито близько 400 україномовних шкіл [95, С. 6 – 15].

Організація також здійснювала певний контроль над пресою в міських, районних осередках та на обласному рівні. Виходило 15 газет (з 17), які або контролювались членами ОУН (б) [95, С. 7], або мали серед редакції симпатиків українського руху, що не допускали вихід антиукраїнського матеріалу та сприяли переходу часописів на українську мову. Із 15 часописів україномовними спершу були 9, а згодом 11 газет: «Донецька газета» (Слов'янськ), «Донецький вісник» (Юзівка), «Костянтинівські вісті» («Відбудова» (Костянтинівка)), «Маріупольська газета» («Нова Україна», Маріуполь), «Нове слово» (Єнакієво), «Український Донбас» (Горлівка), «Українська земля» (Макіївка), «Хлібороб» (Волноваха), «Дружківське слово», «Військовий звіт» (Дружківка), «Краматорська газета» (Краматорськ), «Нове життя» (Дебальцеве), «Нове життя» (Чистякове\Торез), «Сніжнянський вісник» (Сніжне), «Бахмутський вісник» (Артемиськ\Бахмут) [95, С. 6 – 15]. У м. Красногорівка ОУН (б) видали кілька номерів часопису «Плуг». Варто наголосити, що україномовна преса, яка виходила на Донеччині завдяки націоналістичному підпіллю, не була суто нацистським агітаційним рупором, а дієво використовувалась ОУН (б) в агітаційних і просвітніх цілях. Безумовно, у ЗМІ були присутні німецькі пропагандивні матеріали, які дають підстави деяким науковцям характеризувати пресу винятково як підкупаційну [237, С. 147 – 148], проте повна відсутність нацистської пропаганди в ЗМІ не дала б змогу їх поширювати взагалі.

І хоч Проводу наголошувалось на успішності пропаганди на сході, що підкріплювалося проханням місцевих діячів збільшити передачу агітаційних матеріалів, проте формат агітаційних матеріалів, їх зміст та стиль написання іноді надзвичайно ускладнювали тлумачення поданої інформації для місцевого

населення. Виявлено звернення про необхідність складати пропагандивні матеріали на більш актуальні для регіону теми (розподіл землі, умови праці та інші соціальні питання); актуалізувати питання залучення національних меншин регіону, зокрема росіян, які були противниками комуністичного режиму; організувати друк і передачу матеріалів російською мовою, або українською мовою без діалектизмів та «полонізмів» тощо. Розповсюджуючи на місцях листівки та агітаційну літературу, отриману від Проводу, місцеві члени ОУН (б) були змушені додатково здійснювати переклад або коректуру та редагування текстів, для коригування і їх адаптації більш прийнятною та зрозумілою для місцевого населення мовою [62, Арк. 1 – 25]: «Для Донбасу потрібно більше листівок і то писаних російською мовою та більшим шрифтом. Остання листівка в російській мові «Граждане» мала багато похибок, і це викликає погане враження. Листівки, писані українською мовою, мають багато галицизмів, і тому дехто говорить, що вони є незрозумілі і не писані для нас. Для прикладу хоч би такий заголовок листівки: «Становище ОУН до мобілізації у німецьку армію». Слово «становище» тут невідповідне, повинно бути «ставлення». Слово «офензива» тут ніхто не розуміє і т. д. Уже час, щоб не було галицизмів, бо інакше ОУН усе є лиш галицькою організацією, накидуваною силою на СУЗ. Треба цьому обов'язково положити край. Листівки попадають людям, які зовсім не знають, що це є ОУН та яка її програма. Отже, треба конче таких листівок, де б говорилося докладно про ОУН, її ідеологію, цілі і програму» [130, С. 193].

З огляду на зазначені вище причини, які зумовили зміну акцентів у висвітленні нагальних соціальних питань та стилістику звернення до населення, Є. Стахів зазначав, що з 1943 року, з західноукраїнських друкарень через зв'язкових на Донеччині розповсюджувався переважно журнал «Ідея і чин», а решта пропогандивної літератури надсилали з Волині та Наддніпрянщини.

Видавнича справа на Донеччині також була поновлена зусиллями ОУН

(б). Проте її масштаб, в порівнянні з видавничою діяльністю «Просвіт» в період революційних подій 1917–1921 рр. був значно меншим з кількох причин: 1) близькість фронту та неможливість розгортання повноцінної видавничої діяльності; 2) репресивні дії нацистської окупаційної адміністрації, які активізувались одразу з початком активної діяльності націоналістів; 3) відсутність стабільного фінансового ресурсу, враховуючи малочисельність націоналістичного підпілля в регіоні, відірваність від Проводу тощо; 4) постачання літератури та агітаційних матеріалів від Проводу кур'єрами. Утім відомо про існування підпільної друкарні в с. Рутченкове, яку організували росіяни для друку націоналістичних російськомовних листівок та яка була знайдена в шурфі шахти й знищена німцями влітку 1943 року [429, С. 172 – 173; 364, С. 58]. Очевидно, що її було виявлено не випадково, а внаслідок активних пошукових дій, адже напередодні, навесні 1943 року, у регіоні активно почали розповсюджуватися згадані листівки. До того ж, с. Рутченково було своєрідним згуртованим осередком ОУН (б), у якому поліція, місцева адміністративна влада, сільськогосподарчий та освітній сектори були під контролем підпільників, яким вдалося залучити достатньо велику кількість прихильників в населеному пункті. Зі спогадів Л. Шанковського, до цієї друкарні належало близько 30 росіян: «робітників та інтелігентів» [429, С. 55; 172 – 173]. Усі учасники були арештовані гестапо та відправлені в Дахау. В. Нікольський також згадував про існування підпільної друкарні в Комсомольському, зорганізованою на явочній квартирі керівником Горлівського міського проводу І. Сигидою, С. Мушенком та Г. Верчук («Нюрою») [328, С. 27 – 28; 385, С. 27 – 28], імовірно, наприкінці 1942 року.

Із-поміж відомих агітаційних матеріалів, які розповсюджувалися на Донеччині, варто виділити 6 груп: журнали («Вісті», «Ідея і чин», «Наша боротьба» (найуживаніші); газети («Вільна Україна», Молодий націоналіст», «Інформатор», «Бюлетень»); брошури («Наша хата», «Коротка Історія України», «За яку Україну ми боремось», «Воля українського робітництва в

побудові української держави», «Як ми вирішуємо земельне питання», «За що борються українці», «Пам'ятка українського націоналізму», «Наші вожді», «Белоруссия», а також брошури про С. Петлюру, Є. Коновальця, М. Міхновського); листівки («Геть Гітлера і Сталіна!»); публіцистичні праці («Де шукати наші традиції», «Національна філософія», «Хто наші вороги» а також, деякі глави «Моєї боротьби» А. Гітлера з передмовою та критикою ОУН (б)); портрети діячів ОУН (б). На всіх брошурах був напис: «Прочитай і передай іншому».

Усі матеріали надходили зі зв'язковими та передавались від Головного осередку пропаганди (ГОСП) ОУН (б), який розгалужувався на крайовий (КОП), обласний (Обл.ОП), окружний (ООП) та повітовий (ПОП) з автономними друкарнями (ТХЗ), від'єднаними з міркувань безпеки. Фіксуємо дані про існування кількох друкарень, підпорядкованих Проводу ПівдСУЗ та під керівництвом безпосередньо В. Кука а саме: у м. Нижньодніпровську [388, С. 34 – 43] та у с. Діївка (біля Дніпропетровська, з травня 1942 р.) [389, С. 26]. На жаль, даних про функціонування цієї структури східніше, а саме, в Сталінській області, знайти не вдалося, адже наявна на сьогодні інформація про передачу агітаційних матеріалів має фрагментарний характер. Окрім періодичних згадок про появу в районі кур'єрів з літературою та\або розпорядженнями, деяких відомостей про схеми розповсюдження пропандивних матеріалів (від керівника – агітаторам і так далі), опису структурованої картини по всій області учасниками націоналістичного підпілля або з організаційних документальних свідчень, які б фіксували побудову пропандиської мережі – немає.

На території практично всіх районів відновила свою діяльність «Просвіта» [459, Р. 265], якою керували члени ОУН (б) або їх близьке оточення. Активізація «Просвіт» сприяла розвитку культурного та освітнього життя в українському руслі. Цікавим є те, що в подальших кримінальних провадженнях проти арештованих радянською владою членів «Просвіти» не

складно побачити мету знищення оунівських осередків за допомогою руйнації «Просвіт» як ідентичних понять. Скоріш за все, проти деяких членів «Просвіт» не вистачило доказів щодо їх участі в ОУН (б). Проте цей факт дає не лише певність у тісному зв'язку між наведеними організаціями, але іноді підтверджує своєрідну тотожність останніх в очах радянської влади. Це відзначав і О. Пагіря у своїй статті «Обличчям до Сходу» [335].

Як згадувалося вище, у Горлівці, Маріуполі, Олексієво-Дружківці та Слов'янську Сталінської області завдяки зусиллям місцевих осередків ОУН (б) були відновлені парафії УАПЦ [95, С.10].

Згідно з «Політичними вказівками ОУН (С. Бандери) щодо боротьби й діяльності організації на період війни» від травня 1941 року [93, С. 58 – 64] та «Напрямних ОУН» з «Інструкцій Революційного Проводу ОУН (С. Бандери) для організаційного активу націоналістів в Україні на період війни» від травня 1941 року [93, С. 65 – 71], було прийнято рішення про початок підготовки до повстання проти Радянського Союзу. Основними завданнями було організовувати підготовку військовим і агітаційним шляхом; захопити адміністративну владу на місцях; перебирати політичну владу, створюючи відповідні органи адміністративного апарату; готуватися до збройної боротьби проти радянських військ всіма методами. Також значну увагу приділено пропагандистській роботі [93, С. 154 – 176]. Із метою розповсюдження ідей українського націоналізму на схід, для перших похідних груп ОУН (б), які вирушали на схід, було виготовлено велику кількість матеріалів та інструкцій. Вони мали як інформаційно-освітній характер, так і вказівки щодо особливостей місцевого населення, менталітету та політичної ситуації в регіоні. В інструкціях було подано детальні настанови щодо проведення агітаційної роботи серед населення та його залучення до організації, а також вказівки з внутрішньої й зовнішньої роботи націоналістичного підпілля на сході. До прикладу, із «Вказівок для проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед населення східної України» [78, С. 92 – 125] надавалися характеристика

ментальності, соціального середовища на сході, а також зміст і тактика майбутньої пропагандистської роботи. Як зазначалось вище, від самого початку, більшість агітаційного матеріалу на місцях підлягало певній модифікації. Вона полягала в усуненні незрозумілих діалектизмів й акцентуванні у відозвах на актуальних для регіону проблемах. Така ініціатива з боку місцевого керівництва була введена для лояльного сприйняття інформації населенням. Згодом, у 1943 році, Провід ОУН (б) перейшов на шлях демократизації, багато в чому завдячуючи цьому зусиллям підпільників зі сходу.

На третьому Надзвичайному Великому Зборі ОУН (б) 21–25 серпня 1943 року прийнято рішення про введення нових принципів у роботі організації, що стало наслідком демократизації [96, С. 212 – 223]. Безпосередньо до цього процесу долучився і Є. Стахів. Адже після роботи на сході стало зрозуміло, що через певні історичні причини ментальність місцевого населення мала розбіжності з населенням західних областей. Відповідно, для більш продуктивної роботи в регіонах, ОУН (б) потребувала еволюційних та прогресивних змін. Тим паче, доба утилітарних мілітаристичних ідеологій змінювалась на демократичну у всьому світі, що було логічно та необхідно.

Передувала Надзвичайному збору 3 Конференція ОУН 17–21 лютого 1943 р. [216, С. 163], у якій брав участь, зокрема, і З. Матла, який, можливо, також вплинув на рішення про внесення змін в Програму ОУН (б), аргументувавши їх доцільність після практичного використання програми на Сході України. Це дало змогу прийняти нові ідейні положення у програмних документах під час Надзвичайного збору в серпні 1943 р., у якому також брали участь оунівці, що впродовж тривалого часу діяли на східних теренах, зокрема, В. Кук та Є. Стахів. Окрім Є. Стахіва, який був поборником демократичних реформ в ідеологічному аспекті ОУН (б), значну роль в просуненні цієї ідеї зіграли також Й. Позичанюк та П. Сак, які розгортали полеміку на користь демократизації в публіцистичному полі [173, С. 134; 387, С. 169].

Слід зауважити, що до цього процесу на певному етапі також долучилися й східняки, зокрема, І. Свічинський, якого згадував Є. Стахів як надзвичайно прогресивного та активного ідеологічного консультанта [173, С. 133 – 134], який допомагав Є. Стахіву працювати над демократичними змінами організаційних положень протягом 1942 –1943 рр. [64, С. 160 – 175]. У програмі недоторканим лишився курс на незалежну соборну Українську Державу, проте нові положення демократизували ідеологію, затверджуючи свободу світогляду, неприпустимість нав'язування суспільству будь-яких догм і доктрин тощо [217, С. 64 – 71]. Певний відхід від інтегрального націоналізму на користь демократичних засад [74, С. 99 – 116] був цілком логічним еволюційним рішенням, проте, на жаль, прийнятим надто пізно щодо населення Сталінської області, до якої вже наближалася Червона Армія [217, С. 64 – 71]. Скоріш за все, якби такі демократичні засади трансливалися всіма способами, зокрема, агітаційними матеріалами відразу з 1941 року, коли на Донеччину потрапили перші оунівці, прихильність місцевого населення та його підтримка була б істотно вища. Проте, до 1943 року фільтрація та доопрацювання пропагандивних матеріалів та специфічний підхід з урахуванням регіональних особливостей був цілковито на плечах місцевих підпільників, які випередили своє керівництво. Однак вплив підпільників-східняків, а також націоналістів із Проводу, які діяли безпосередньо на Донеччині, був якщо не вирішальним, то достатньо вагомим, щоби спонукати до трансформації ідеологічної складової політики ОУН (б) [422, С. 187 – 192].

Згодом риторика Проводу щодо діяльності на СУЗ змінилась ще раз, проте не векторно. У 1945–1948 роках вказівки ОУН (б), які розроблялися для опрацювання на східних теренах, концентрувались переважно на закликах до місцевого населення. Від інформативних та інструкційних формулярів з агітаційної роботи, Провід перейшов до вказівок, які наголошували на ключовій ролі населення східних територій у продовженні боротьби за незалежність України та збору інформації [78, С. 162 – 169] щодо ситуації на

цих теренах. Зокрема, наратив «Лицем до Сходу» [78, С. 157 – 161] став основним у всіх подібних документах цих років. Уже в 1950 році ГОПС постановив необхідність зближення між східними і західними українцями, активізуючи друковану та усну пропаганду: «до ліквідації відчуження, яке ще сьогодні існує між обома частинами народу» [151; 388, С. 66]. Сьогодні достеменно невідомо, чи доходили ці інструкції на Донеччину взагалі, адже на 1951 рік націоналістичне підпілля на східних територіях було знищено. Скоріш за все, ця література передавалась (якщо передавалась) поодиноким оунівцям, яким вдалося потрапити на схід під час внутрішньої міграційної політики радянської влади.

На сьогодні важко визначити, як насправді місцеве населення оцінювало діяльність націоналістів та наскільки велика була популярність і підтримка ОУН (б) на сході, адже вся доступна з цього приводу інформація походить безпосередньо або від членів ОУН (б), або з кримінальних справ проти них, а, отже, має підлягати певній ідеологічній фільтрації в обох випадках.

Підсумовуючи, Донеччина та її адміністративний центр м. Юзівка (Сталіно) в період нацистської окупації часів Другої світової війни були осередком активної діяльності Організації Українських Націоналістів (б). З'явившись на цих теренах із членами ОУН (б), направленими з ПівдСУЗ восени 1941 р., організація швидко залучила до своїх лав нових членів з місцевого патріотично налаштованого люду. Проводячи різновекторну роботу серед населення, яка зосереджувалась на розбудові української освіти, культури, літератури, ЗМІ та поширенні агітаційних матеріалів шляхом політичної пропаганди, ОУН (б) вдалося не лише інтегрувати своїх членів в місцевий адміністративний сектор, але й вибудувати розгалужену мережу районних осередків націоналістичного підпілля по всій області, організувати бойове крило та налагодити зв'язок з Проводом.

2.2. Чисельність націоналістичного підпілля ОУН в Сталінській (сучасній Донецькій) області.

Питання чисельності націоналістичного підпілля ОУН на Сході України залишається дискусійним в українській історіографії. На сьогодні невідома ані точна кількість членів Південної похідної групи, яка прибула в Дніпропетровськ, ані достеменною кількості націоналістів, які за наказом ПівдСУЗ вирушили на Донеччину. Окрім того, найменш дослідженим залишається тема чисельності ОУН (б), яке діяло в Сталінській області.

За свідченнями Л. Шанковського, який, імовірно, дещо завищив цифри з пропагандивної мети, Південна похідна група налічувала близько 850 – 1 000 осіб і складалась з 23 роїв [429, С. 30, 64; 310, С. 22]. З. Матла зазначав, що Південна похідна група була найменшою і складалась близько з 1 000 осіб. Т. Семчишин натомість згадував про 15 – 16 роїв [9, Арк. 65]. Водночас, у звіті від 9 липня 1941 року він фіксував перетин кордону з Південної похідної групи у складі 286 осіб з 29 похідних роїв [61, Арк. 20 – 27]). Згодом кількість учасників зменшилася, а решта залишенців розпорошилася по всій лівобережній частині країни, нараховуючи безпосередньо 197 оунівців, із яких на Донеччину потрапило 6 осіб [61, Арк. 19 – 23]. М. Павлишин окреслював склад групи в 12 – 14 роїв [9, Арк. 65] загальною кількістю до 200 осіб [10, Арк. 27], які ділилися на підгрупи в 2 – 3 рої по 7 – 12 осіб [10, Арк. 26]. Потрапивши на Схід України, члени групи розосередилися на цій території в Дніпропетровській, Ворошиловградській, Сталінській, Миколаївській, Одеській, Запорізькій та Херсонській областях. Відповідно, на Донеччину потрапило близько 200–300 членів Проводу.

Кількість учасників групи, за свідченнями Є. Стахіва, відрізняється від цих показників, адже в своїх спогадах він зазначав, що навесні 1942 року більша частина прибувших оунівців із похідних груп повернулася назад у західні області, а на місцях залишилось: «близько 5%, тобто 60–70 підпільників».

Використовуючи інформацію, подану Є Стахівим, можна здійснити підрахунки, які засвідчують, що початково на східні землі прибуло близько 1 200–1 400 членів ОУН (б) [437, С. 164]. Проте, ця цифра характеризує кількість всієї Південної похідної групи, яка охоплювала своєю роботою кілька областей. Щодо Сталінської області, то варто покликатися на спогади Є. Стахіва, які сумарно дають цифру в 535 осіб, 35 із яких були оунівці з крайової організації ПівдСУЗ та перекладачі.

За даними істориків (О. Добровольський, В. Нікольський), у складі ОУН (б) на Донбасі частка місцевого населення складала 50%, близько 40% членів були вихідцями з центральної України, а 10% – представниками західних теренів України [95, С. 7]. Є. Стахів зазначав у своїх спогадах, що активні діячі (організатори, керівники, зв'язкові) ОУН (б) на Донеччині мали такі показники: вихідців із західних областей нараховувалось 10 осіб та близько 25 перекладачів в німецькій армії; місцевих діячів – 50 осіб; близько 200 осіб із-поміж східняків були активними членами націоналістичного підпілля; близько 250 співробітників ОУН (б), які виконували різноманітні завдання, проте не входили до організації фактично (документально); та прихильники українського руху, які діяли стихійно, без організаційного зв'язку, кількість яких Є. Стахів оцінював близько 10 000 осіб [487]. Відповідно до цих цифр постає таке співвідношення: з 535 осіб, залучених в роботу ОУН (б), 6,5% було представники західних областей, а 93,4% – місцевого люду. З огляду на такі суперечливі дані, під час пропонованого дослідження проведено новий підрахунок відсоткового співвідношення місцевих активістів до прибулих членів ОУН (б), який виглядає так: 87,4% осіб, вірогідніше за все, були представниками місцевого населення, 9,6% осіб – уродженці західних областей України (представники похідної групи ОУН (б), перекладачі), 14 (2,8%) – уродженці центральних регіонів України. Із обґрунтуванням таких показників та їх детальними підрахунками можна ознайомитись наприкінці параграфу.

Радянські архівні документи подають свою статистику залученості до ОУН

(б) на Донеччині. Згідно з довідкою керівника Сталінського НКДБ М. Хрущову від 30 листопада 1943 року, опублікованій В. Сергійчуком, у Сталінській області в містах діяли осередки ОУН (б), які нараховували таку кількість учасників: в Маріуполі – 300 осіб, в Краматорську – 120, Слов'янську – 80, Красноармійську (Покровську) – 50, Макіївці – 60, Мар'їнці – 80, Ольгинці – 30 [130, С. 318].

Найбільш достовірну інформацію про кількість учасників націоналістичного підпілля отримуємо з агентурних донесень та звітів НКВС, адже вся документація ОУН (б) на місцях була знищена через безпековий фактор. Частина документів, такі як розпорядження Проводу чи крайового Проводу, утилізувалась одразу по ознайомленню, а частина перед облавами гестапо. Варто виділити ще один аспект в отриманні достовірних кількісних показників: деякі члени ОУН (б) змогли виїхати в інші області під час відступу німців і продовжити свою діяльність там, а відслідкувати ці міграційні рухи як членів Проводу, так і зв'язкових, сьогодні доволі проблематично. Основна складність віднайдення достовірної інформації щодо реальної кількості членів ОУН (б) на Донеччині, окрім недоступності матеріалів з архівних установ Донецької та Луганської областей полягає ще й в тому, що кримінальні справи на членів організації розпорошені по багатьох обласних державних та архівах управлінь СБУ в різних областях, від Харківської, Дніпропетровської, Миколаївської та Херсонської до Полтавської, Київської та Львівської. Це зумовлено спершу постійним рухом учасників організації за завданням Проводу територією всієї України, а згодом переховуванням від радянської влади.

Підрахунок кількісного складу націоналістичного підпілля в районних осередках та визначення орієнтовних показників чисельності членів ОУН (б) в Сталінській області протягом 1941–1943 років здійснено завдяки методу порівняння. Співставлення даних із архівних документів кримінальних справ із результатами попередніх дослідників, зокрема В. Сергійчука, О.

Добровольського та спогадами учасників подій, передусім Є. Стахіва, дозволило отримати останні на сьогодні (табл. 2) результати. Підсумкові дані складаються з трьох числових показників, що можна схарактеризувати за таким принципом:

- згадані в архівних документах загальні цифри по осередках;
- поіменний підрахунок згідно з опрацьованими кримінальними справами;
- статистична інформація по районах, яку опублікував В. Сергійчук:

*Таблиця 2. Кількісні показники районних та міських осередків ОУН (б) в Сталінській області (1941-1944 рр.)**

Населений пункт	Кількість згідно з архівними джерелами	Кількість згідно з В. Сергійчуком	Поіменна кількість згідно з архівними джерелами
Авдіївка			18
Волноваха	60		30
Горлівка	40–50		60
Єнакієво			1
Костянтинівка			56
Краматорськ	100	120	8
Макіївка		60	6
Маріуполь	200–300		72
Мар'їнка	60	80	23
Ольгинка		30	27
Красноармійськ (Покровськ) + Селідово+Гришино	50+50–70+15-20 =115–140		12
Піски			1

Слов'янськ		80	48
Юзівка (Сталіно\Донецьк)	63+8+6=77+11- 13=88-90		77
Харцизьк	16		5
Ясинувата			45
ВСЬОГО	901-1 028 (разом з поіменно відомими)	370	489
РАЗОМ	1157		

*Укладено авторкою на основі аналізу копій матеріалів кримінальних справ, опублікованих в збірниках документів О. Добровольського, В. Сергійчука та спогадів Є. Стахіва.

Різні алгоритми підрахунків дали неоднакові результати щодо загальної кількості учасників націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині. Важливо зазначити, що до чисельності Юзівського націоналістичного підпілля додано членів похідної групи ОУН (м). Таке рішення пояснюється тим, що члени ОУН (м) дуже часто діяли спільно з бандерівцями. Унаслідок цього іноді складно було визначити належність активістів серед місцевого населення до того чи іншого націоналістичного табору. Поіменні списки учасників ОУН (б) з кримінальних справ НКВС містять відомості про 489 осіб. Статистика архівних документів нараховує орієнтовно 901-1 028 осіб. Кореляція цієї статистики з найбільшими показниками, опублікованими В. Сергійчуком і О. Добровольським виводить на цифру в 1 157 осіб. Проте є висока ймовірність, що реальна кількість учасників була вищою.

Така оцінка ґрунтується на кількох припущеннях: 1) підрахунки здійснювалися в основному за матеріалами допитів засуджених учасників подій

органами НКВС, а засуджено, вочевидь, було не всіх реальних підпільників; 2) частину оунівців вивезено на роботи в Німеччину або репресовано нацистськими органами безпеки протягом 1941–1943 рр., тому в матеріалах НКВС вони просто не фігурували; 3) чимала кількість оунівців евакуювалась до повторної окупації Червоною Армією, а відтак змогла уникнути арешту й потрапляння до документів НКВС. Більше того, досі немає достеменних даних про точну кількість оунівців, направлених ПівдСУЗ, зокрема другої групи, яка прибула на Донеччину в лютому 1942 року (відомо лише про Є. Стахіва та І. Кліма). Ще одним чинником, який міг би збільшити кількісні показники ОУН (б), можна вважати залученість до націоналістичного підпілля членів «Просвіт», які активно співпрацювали з націоналістами, постаючи певним прикриттям для діяльності ОУН (б), особливо в період нацистської окупації. В архівних матеріалах допитів, В. Кук вказує чисельність у 80 осіб, залучених до організації в Сталінській області, водночас зазначаючи про відсутність окружних Проводів в області [4, Арк. 155]. За спогадами Є. Стахіва, визначалось близько 510–535 членів та співробітників організації, та 10 000 симпатиків та стихійних активістів [487]. Такі статистичні показники, з огляду на проведені вище розрахунки, виглядають цілком логічними.

Опрацьовані джерела дали змогу здійснити переоцінку кількості місцевого активу серед націоналістичного підпілля Донеччини. Так, співставляючи документи карних справ НКВС зі спогадами Є. Стахіва, у яких згадуються імена деяких підпільників, був проведений підрахунок та визначено співвідношення залученості східняків до прибулих членів організації. Показники регіональної строкатості оунівців на Донеччині представлені в Діаграмі 1 і виглядають наступним чином: із 448 поіменно відомих членів, щодо яких наявні дані місця народження та/або місця проживання на момент розгортання діяльності націоналістичного підпілля – 383 (85,5%) особи, вірогідніше за все, були представниками місцевого населення. Подекуди це були уродженці центральних регіонів, які до початку Другої світової війни уже

проживали на території Донеччини. Ще 51 (11,4%) особа були членами ОУН (б) з ПівдСУЗ або перекладачами – це уродженці західних областей України. Остання група з 14 (3,1%) осіб – це члени ОУН (б), делеговані на Донеччину, які були уродженцями центральних регіонів України. Такі показники істотно збільшують співвідношення місцевого населення серед підпільників до прибулих оунівців, ніж було зазначено в попередніх дослідженнях. Проте не варто забувати, що для більш точного визначення на сьогодні, на жаль, бракує сталої джерельної бази.

*Діаграма 1. Відсоткові показники регіональної приналежності членів ОУН (б) на Донеччині(1941-1944 рр.)**

*Укладено авторкою на основі аналізу копій матеріалів кримінальних справ, опублікованих в збірниках документів О. Добровольського та спогадів Є. Стахіва.

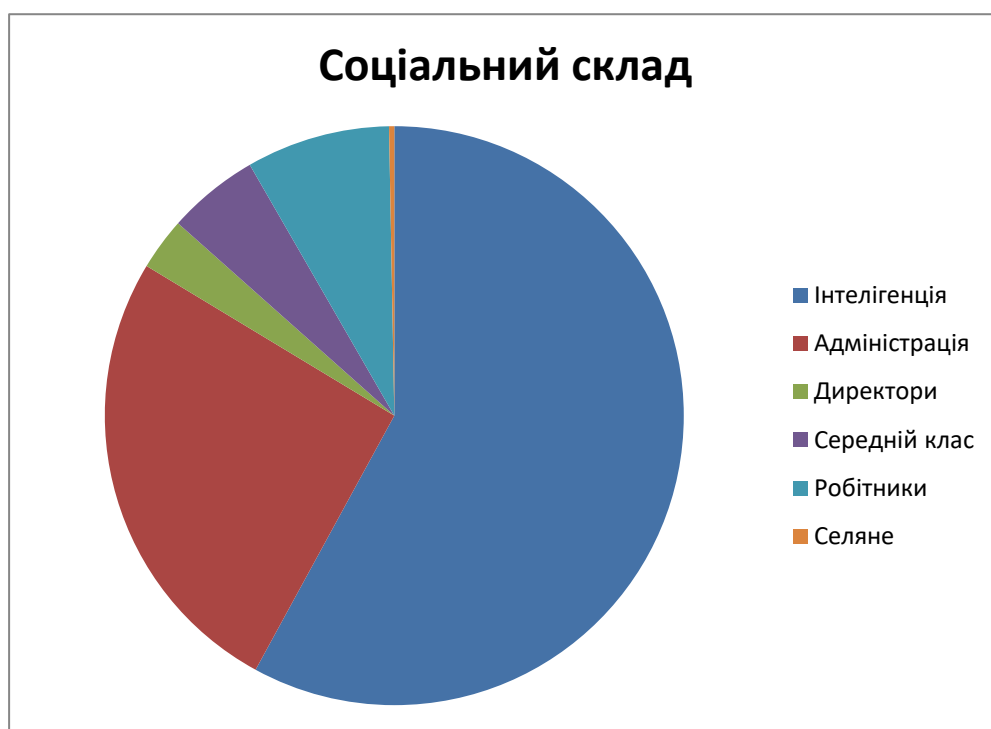
Отримані статистичні дані також дали змогу визначити соціальний склад націоналістичного підпілля Донеччини. З 489 осіб 65 осіб були жінками (13,3%). Причому третина жінок (18) – саме зі Слов'янського націоналістичного підпілля, які були представницями інтелігенції, зокрема

викладачки та учасниці «Просвіти». Частка чоловічої статі складала 424 особи (86,7%). Відомо також, що 31 особа достеменно була з когорти молоді (до 25 років). Більшість представників молоді були або члени Проводу або зв'язкові. Декого з них згадано як перекладачів при німецькій армії. Загалом частка молоді серед учасників націоналістичного підпілля складала – 6,4% із загальної кількості, що досить мало в порівнянні з аналогічною статистикою членів ОУН (б) у західних та центральних регіонах країни. Щодо соціальної складової підпільного руху, то більшість учасників організації на сході за соціальним походженням В. Сергійчук визначав як представників інтелігенції. З-поміж них провідну роль відігравали освітяни (вчителі, викладачі ВНЗ), лікарі, бібліотекарі, представники культурно-мистецьких професій, інженери. Щоправда, В. Сергійчук зазначив, що більшість підпільників за віковим цензом належала саме до молоді [130, С. 231]. Натомість А. Ірій-Авраменко, член ОУН (б), вказує на переважне членство в організації осіб середнього або похилого віку [95, С. 72]. Тоді як молоді серед міської організації Маріупільського осередку було зовсім мало, а ті, хто належав до вікової категорії 20 – 22 роки, були оунівці, направлені ПівдСУЗ на Донеччину або зв'язкові. Враховуючи попередні показники, які повністю спростовують твердження про переважну більшість молодого складу серед учасників націоналістичного підпілля, ми вирішили доповнити такі відомості більш точною картиною соціального складу націоналістичного підпілля на Донеччині. Отримані результати представлені в Діаграмі 2, яка розподіляє всіх відомих оунівців, про яких містяться відомості в джерелах за таким принципом:

- інтелігенція (інженери, освітяни, мистецькі професії, редактори, студенти ВНЗ, духовенство);
- робітники адміністрацій та відповідних установ (міська управа, сільська управа (голови, старости), поліція, банки;
- керівники колгоспів, агроуправлінь, заводів, шахт тощо;

- умовно середній клас (дрібні службовці, підприємці, керівники відділів тощо);
- робітники (шахт, заводів);
- селяни.

*Діаграма 2. Відсоткові показники соціального складу ОУН (б) на
Донеччині(1941-1944 рр.)**

* Укладено авторкою на основі аналізу копій матеріалів кримінальних справ, опублікованих в збірниках документів О. Добровольського.

Такий детальний аналіз дозволив виявити дуже цікавий факт: беззаперечно більшість прихильників націоналістичного руху були саме з інтелігенції. Із-поміж них, окрім значної кількості освітян – 85 осіб, вражає відсоток членів націоналістичного підпілля з представників безпосередньо керівних посад в різних галузях. Наприклад, в адміністративній – бургомістрів (10), старост (10), керівників відділів в адміністративних установах різних рівнів (43), в освітній – директорів шкіл (23), у мистецькій – директорів театрів, музеїв (4), в економічній – директорів заводів, радгоспів, агроуправлінь і шахт (10). Така

тенденція якнайкраще демонструє факт, що основною рушійною силою ОУН (б) на Донеччині та найпалкішими прихильниками такої були саме представники інтелігенції та керівних ланок економічної, соціальної та культурно-освітньої сфери.

Узагальнені статистичні дані наповненості націоналістичного підпілля ОУН (б) в Сталінській області подають 901 – 1 028 осіб, серед яких відомо поіменно – 489 осіб. Можна сподіватися, що з часом майбутнім дослідникам вдасться отримати більш чітку картину щодо кількісного складу націоналістичного підпілля в регіоні та розкрити невідомі на сьогодні сторінки української Донеччини в боротьбі за незалежність. Безумовно, наші сподівання будуть можливі лише у випадку звільнення Сходу України та віднайдення, можливо уже втрачених, архівних джерел.

Підсумовуючи, можна з певністю стверджувати, що ОУН (б) в обличчі представників крайового Проводу ПівдСУЗ та місцевих діячів націоналістичного підпілля вдалось успішно скористатись ситуацією, спровокованою Другою світовою війною, поширивши підпільну боротьбу за незалежність далеко на схід країни. Шляхом розбудови адміністративної мережі осередків та пропагандивної роботи, організація мала змогу залучити достатню кількість членів та прихильників для успішної агітаційної, освітньої, культурної та військової роботи в Сталінській області в період нацистської окупації 1941 – 1943 рр.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 РР.)

3.1. Особливості функціонування націоналістичного підпілля в центральній частині Сталінської (сучасної Донецької) області: Юзівка (Сталіно/Донецьк) Авдіївка, Ясинувата; Горлівка.

Детальне та всебічне дослідження діяльності націоналістичного підпілля на Донеччині якнайкраще уможливлено завдяки змістовним характеристикам районних та міських осередків ОУН (б) в Сталінській області. Вони містять інформацію про появу організації на теренах, організаторів\голів та учасників націоналістичного підпілля з даними про їх діяльність, основні події, які відбувались в означеному місці, особливості розвитку організації та напрямки його роботи. Інформація про ці, обмежені географічно центри, дає змогу компактно та стисло дати оцінку локальним ланкам та визначити особливості функціонування ОУН (б) у кожній зоні, а завдяки отриманій мозаїці вибудувати загальну картину діяльності націоналістичного підпілля в Сталінській області. Від факту появи першого рою оунівців на східній Україні, 3 вересня 1941 року [429, С. 60] і закінчуючи початком знищення вибудованої підпільної мережі організації, у цьому розділі розглянуто історію створення та основні етапи розвитку районних організацій за основними напрямками їх діяльності. Інформація викладена в хронологічній та логічній послідовності, з урахуванням умов нацистської та радянської окупацій. Пропонований розділ поділено за тематичним (напрями діяльності) та географічним принципами.

Із початком німецько-радянського протистояння в ході Другої світової війни, німецька та італійська армії, форсовано просуваючись на схід та спричиняючи відступ Червоної Армії, восени 1941 року окупували Сталінську область. У цей час, наприкінці жовтня 1941 року, Червона Армія намагалась

закріпитись по лінії Касторне – Оскіл – Красний Лиман – Горлівка – Таганрог, проте безуспішно, адже танковий клин вермахту тиснув радянські війська далі на схід, що дозволило німцям до 4 листопада окупувати всю область. Після захоплення м. Сталіна 26 жовтня, перейменування у м. Юзівку та встановлення нацистської влади, посади в місцевих адміністраціях почали повільно переходити до рук українців. Проте в м. Юзівка залишався сильний російський вплив, де бургомістром був призначений росіянин М. Петушков. Боротьба за адміністративні важелі і посади йшла хоч і підпільно, проте досить активно. Спільно з німецькою армією, на Донбас потрапили і перекладачі із заходу України, які неабияк впливали на становлення місцевих осередків обидвох ОУН, знайомлячи місцеве населення зі своєю ідеологією та залучаючи на свій бік усе більше прихильників. Зокрема, оунівці, направлені крайовим Проводом ПівдСУЗ вкупі з перекладацькою когортою допомогли зорганізувати кістяк націоналістів для розбудови ОУН (б) на місцях і розвинути їх діяльність, передаючи власний досвід та напрацювання.

Восени (ймовірно, жовтень – листопад) 1941 року до м. Сталіно (Юзівка, Донецьк) потрапила перша група ОУН, а саме 5 мельниківців на чолі з Орестом Зибачинським (Любочинським) [272, С. 5]. Членами ОУН (м) були вихідці з західних областей, переважно студенти Львівського університету. Окрім О. Зибачинського, до групи входила його дружина Марта, Михайловський (Михайличевський) і ще двоє невідомих [95, С. 146 – 147], які пробули у Юзівці до початку 1942 року, коли були відкликані, імовірно, через масові арешти членів ОУН (м) на Житомирщині та в Києві [386, С. 334]. До роботи цієї групи ОУН (м) були також залучені місцеві активісти Буряк, Латанський та, можна припустити, І. Жерновий та В. Петренко [95, С. 146 – 147]. Хоча, на відміну від спогадів учасників подій, дані з архівних матеріалів НКВС щодо належності згаданих осіб до мельниківців чи бандерівців залишаються суперечливими, адже за різними показами затриманих членів ОУН, подається інформація про них, як про учасників ОУН (м), так і ОУН (б) [95, С. 150 – 156].

У більшості свідчень наголошується на належності згаданої групи саме до мельниківців. Неоднозначності щодо залученості до тієї чи іншої гілки додають свідчення про неодноразову тісну співпрацю О. Зибачинського та Михайловського з уже підтвердженими членами ОУН (б), які надалі фігуруватимуть у дослідженні (переважно, з місцевим населенням). Така ситуація спонукала враховувати під час підрахунку чисельності націоналістичного підпілля О. Зибачинського і Михайловського до загального складу націоналістичного підпілля ОУН в м. Юзівці. ОУН (м) підпорядковувалось центру в м. Дніпропетровську (Дніпро) (протягом 08.1941–01.1942 р.) та Харкові (протягом 01–09.1942 р.) [386, С. 335]. Як і бандерівська гілка, підпільники-мельниківці з Донеччини звітували керівництву власних похідних груп, які мали також три напрямки: південний (Я. Гайвас), середній («М») та північний (І. Шуйський, Л. Польовий) [263, С. 175 – 178; 453, С. 33]. Ймовірно, членів групи ОУН (м) спіткала така ж доля, що й першу групу В. Булавського, враховуючи аналогічну ситуацію в сусідніх областях, звідки мельниківців гестапо змусило виїхати. З. Книш у своїх спогадах зазначав, що згодом, з усіх членів похідних груп ОУН (м), відправлених на східні землі, «не уцілів ніхто» [263, С. 160 – 163].

Група ОУН (б) прибула до Сталіна (Юзівки, Донецька) практично одночасно з мельниківцями, 8 жовтня 1941 року [95, Арк. 50], направлена крайовим Провдом ПівдСУЗ з Дніпропетровська. За свідченнями агента НКВС «Дорошенка» (Роман Головатий [Додаток Н]), через 5 – 6 днів після зайняття німцями Сталіна (і перейменування у Юзівку 26.10 1941 р.), в місті з'явилась група ОУН (б), що налічувала 10 – 12 осіб. Керівником групи був В. Булавський. Із ним прибули й інші члени ОУН (б) із західних областей, «вдягнених в форму українських націоналістів з емблемою «Тризуб»» [95, С. 150 – 152]. У своїх дослідженнях Аліна Понипаляк також згадувала назву цієї частини похідної групи як «Пума», але в іншому контексті. Авторка зазначала, що «Пумою» називалась Південна похідна група, якою керував Василь Кук і

яка рухалась в напрямку Дніпропетровськ – Юзівка – Миколаїв, що видається нам дуже сумнівним [473]. Олександр Добровольський наголошує, що «Пума» – це група на чолі з В. Булавським, яка першою потрапила на Донбас восени 1941 року [219, С. 6]. Виявлено також відомості про відповідну назву «січі» – одного з легіонів, створених ОУН (б) у Відні, Румунії та Кракові при німецькій армії, де одне віденське воєнізоване угруповання ОУН (б) також мало назву «Пума» [10, Арк. 40]. Згодом вони, окрім «Роланду», були розформовані, а залишеним ресурсом комплектувались кадри перекладачів при німецькій армії. Водночас існує інформація, що таку саму назву носила Південна похідна група ОУН (м), яка рухалась на південь України в червні 1941 року, під керівництвом Пулюя і Масікевича [386, С. 332], звідки й пішла назва угруповання («ПуМа») [362]. Саме цієї версії логічно дотримуватись, адже в жодних архівних документах по справах ОУН (б), які опрацьовано, назва «Пума» не трапляється.

Більшість прибулих на схід націоналістів були перекладачами та членами нацистської адміністрації. До них належав, наприклад, заступник керівника дільничної поліції та голова міської поліції Федір Шильников. Новоприбулі займалися «менше поліційними справами, ніж агітацією щодо українізації всієї поліції і навіть ЗМІ» [64, С. 157 – 159]. Решта були членами рою, направленого Крайовим Проводом ОУН (б). На місці група розосередилась: частина долучилась до місцевої поліції, частина працювала перекладачами, а решта виїхала налагоджувати регіональні осередки до Маріуполя, Мар'їнки, Краматорська, Гришиного та Горлівки. Сам В. Булавський працював у Мар'їнському районі інспектором шкіл народної освіти. Завдяки роботі групи, осередки ОУН (б) у Сталінській області охопили кілька найбільших районів, а представники організації були залучені до роботи більшості місцевих адміністрацій, окрім Юзівської міської та Сталінської обласної, де результативність націоналістів була менш успішною. Але вже в лютому 1942 року, у зв'язку з розгортанням активної агітаційної роботи націоналістів, всі

члени групи на чолі з В. Булавським, який на той час, ймовірно, займав посаду окружного провідника ОУН (б) (обласного координатора), були заарештовані СД і вислані до Києва [64, С. 160 – 175]. У цей період, в січні 1942 року Червона Армія наступала по всій західній лінії фронту, намагаючись прорватися до Харкова. Проте станом на 31 січня 1942 року Червоній Армії вдалось просунутись лише до лінії Лозова – Барвінкове, тимчасово зупинившись там і давши можливість радянським військам розгорнути майбутній наступ лише навесні 1942 року.

Після арешту та депортації за межі області групи В. Булавського, у лютому 1942 року, на заміну вибулим націоналістам до Юзівки направлено Івана Кліма і Євгена Стахіва для продовження роботи і розбудови широкої підпільної мережі та чіткої регіональної структури. Вони прибули до Ясинуватої та Горлівки, а згодом і до Юзівки [173, с. 106], де базувався обласний провід. На той час Сталінський обласний провід підпорядковувався вже В. Куку, який очолив Крайовий Провід Південно-Східних українських земель в травні 1942 року.

Основним напрямком діяльності Юзівського міського проводу протягом усього періоду його існування була адміністративна розбудова націоналістичного підпілля, яку було втілено шляхом організаційних зборів, на яких визначались керівники районних організацій, розширенням мережі в усі можливі райони області та створенням програми дій осередків. Детальну інформацію про напрями діяльності Проводу та його членів подано в доповідних записках агента НКВС «Дорошенка» (Роман Головатий) [64, С. 160 – 175], якому вдалось не лише зібрати дані для радянських спецслужб, будучи агентом у підпіллі оунівців, але й певний час займати керівну посаду в Проводі. Значна активізація діяльності ОУН (б) в м. Юзівка розпочалася 20 листопада 1941 року, коли відбулося зібрання більшої частини активу націоналістичного підпілля в приміщенні хімлабораторії індустріального інституту [Додаток Д]. На зборах В. Булавський ознайомив присутніх зі структурою ОУН (б), розповів

про ОУН Мельника та ОУН Бандери, потребу сприйняття німців як ворогів України на рівні з радянським союзом, про проголошення Акту відновлення Української Держави та розгром націоналістичного підпілля у Львові. Після виступу В. Булавського збори перейшли до обговорення діяльності ОУН (б) на місці. Було вирішено замінити всі керівні посади в області та місті на українських націоналістів, відповідно виникла потреба зібрати компрометувальні матеріали щодо чинних керівників і надати їх німецькому командуванню (зокрема докази, які доводять, що керівники міської управи є колишніми комуністами та радянськими активістами). Проте після подачі матеріалів до комендатури, В. Булавський отримав відмову в заміні керівного складу міської управи. У січні 1942 року всі легальні учасники ОУН (б) були викликані до гестапо, де їм «рекомендували» залишити Сталінську область, а до того моменту вони перебували під домашнім арештом. Частина членів погодилась виїхати. Це були підпільники, які прибули з Києва або західних областей України [64, С. 160 – 175].

У лютому 1942 року, після вимушеної заміни в керівництві В. Булавського на І. Кліма та Є. Стахіва, розпочалась нова хвиля розширення націоналістичного підпілля в області. Після приїзду другої групи представників крайового Проводу в область, її очільники спочатку базувались у Горлівці, а згодом Є. Стахів працював у Юзівці, маючи постійні робочі поїздки по області для розбудови осередків у Горлівці, Маріуполі, Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську та Ясинуватій. Окрім того, Є. Стахів займався налагодженням постачання агітаційної літератури [173, С. 112 – 113], продуктів та фінансів, які розподілялись відповідно до потреб у районах. Є. Стахів зазначав, що на момент прибуття до області, підпільна мережа, зв'язки, явочні квартири та основна діяльність в області вже були налагодженими.

Принагідно зазначимо, що оунівці відправляли своїх членів для створення націоналістичного підпілля не лише в райони області, але й на суміжні адміністративні території сучасної РФ, зокрема в колишню

Таганрозьку округу Донської області, що тепер входить до складу Ростовської області, де переважало українське населення. Наприклад, з обвинувального висновку Петру Іваницькому стає відомо про рейди оунівців на територію РРФСР. П. Іваницький, який в минулому брав участь у боротьбі з червоними на стороні білогвардійців, згодом виїхав закордон, а під час Другої світової війни повернувся і проживав періодично в Юзівці й Таганрозі [95, С. 157]. Він підтримував зв'язок як з ОУН (м), ОУН (б), так і з німецькими агентами, а також членами РОА. Навесні 1942 року П. Іваницький був відправлений міським проводом ОУН (м) м. Юзівки (О. Зибачинським) до Таганрогу для створення осередку в його окрузі [95, С. 153 – 156].

У цей період, наприкінці травня 1942 року, Червона Армія зробила другу спробу прориву до Харкова, поновивши бойові дії на Донбасі. Намагаючись рухатися з Барвінкового – Вовчанську, радянські війська зустріли опір німецької армії, яка зупинила прорив та прорвала оборону, оточивши ударне угруповання Південно-Західного фронту разом з 9-ю та 57-ю арміями, залишивши під контролем радянського союзу тонку смугу на сході Сталінської області.

Через масові арешти у Львові та Києві, від жовтня 1942 року почалися проблеми зі зв'язком з Проводом. Цьому також сприяли події на фронті, адже внаслідок німецької операції «Блау», спрямованої на оточення Південно-Західного та Південного фронтів, а також оборонної Донбаської операції липня 1942 року у відповідь на німецькі військові дії, постійні пересування німецької армії та близькість фронту позначалися на діяльності націоналістичного підпілля в області. Тому для отримання вказівок, керівникам націоналістичного підпілля доводилось їздити в інші області, де вони зустрічались зі зв'язковими. Після такої зустрічі з В. Куком в Олександрії у 1942 році, Є. Стахів повернувся до Сталінської області разом з В. Нофенком («Весло»). Водночас І. Клим, за вказівкою Проводу, виїхав до Львова, де був

заарештований гестапо і 9 березня 1944 року страчений через повішення у Дрогобичі [173, С. 121].

Наступні збори районних та міських керівників ОУН (б) відбулись у червні 1942 року в м. Юзівці, де на посаду керівника міського Проводу ОУН (б) призначено І. Свічинського. Саме від нього районні голови отримували для ознайомлення та розповсюдження агітаційну, ідеологічну та історичну літературу. Також від нього надходили розпорядження і накази Проводу. Основну увагу І. Свічинський приділяв боротьбі проти німців та підготовці боротьби проти радянської влади, даючи завдання вербувати українських добровольців у лавах німецької армії для подальшого проведення підривної роботи проти німців, а також опікувався створенням бойового крила ОУН (б). У цей час активно точились бої на сусідній Луганщині, зокрема в липні 1942 року нацистське командування розгорнуло наступ на схід, проте радянська армія відійшла з Ворошиловграда (Луганська) та зупинила фронт по лінії Старобільськ–Алчевськ–Красний Луч.

У січні 1943 року, після голодної і важкої зими, загроза наближення радянського фронту набувала серйозних масштабів. З січня 1943 року з успіхами Червоної Армії під Сталінградом, радянське командування здійснило невдалу спробу чергового наступу, який у лютому закінчився відступом назад до рубежів Сіверського Дінця. Основні вказівки щодо подальшої діяльності Є. Стахів продовжував отримувати від крайового провідника «Леміша» (В. Кук) у Дніпропетровську. Подальша діяльність організації мала перейти у глибоке підпілля для уникнення арештів як від рук нацистської адміністрації, так і наступної комуністичної влади. У середині 1943 року фронт неодноразово зміщувався, спершу завдяки просуванню Червоної Армії у бік Харкова, а згодом через німецький контрнаступ, який повернув лінію фронту на кордони зими 1941 – 1942 року [173, С. 139]. Така ситуація спровокувала нову хвилю репресій з боку німців.

Проте німецькі спецслужби виявились не найгіршим ворогом ОУН (б) на Донеччині. Для розуміння ролі у майбутньому знищенні націоналістичного підпілля, яку відіграла побудована НКВС напередодні війни агентурна мережа, варто зосередитися на участі агента НКВС «Дорошенка» в ОУН (б). Влившись до лав Організації ще за часів перебування в області В. Булавського та увійшовши в довіру, на 1943 рік «Дорошенко» став активним членом націоналістичного підпілля, займаючись розповсюдженням листівок і газет («Вісті», «Ідея і чин», «Вільна Україна») [64, С. 160 – 175] та агітацією, яка, по суті, велась для збору даних для подальших доповідей НКВС. Згодом виявиться, що перед розповсюдженням агітаційних матеріалів «Дорошенко» затирав на них ту інформацію, яку вважав за потрібне. Кожен екземпляр агітаційних матеріалів він зберігав у лабораторії професора Нікольського (який, імовірно, працював на «Дорошенка») [195, С. 152], щоби згодом додати їх як речові докази до своїх показів. Саме завдяки його інформації органи НКВС мали можливість розгорнути масові арешти й репресії проти учасників націоналістичного підпілля з поверненням радянської влади.

У середині 1943 року «Дорошенку» з В. Гладким було доручено організувати націоналістичний рух серед робітників металургійного заводу [64, С. 237]. У червні 1943 року І. Свічинський, який після арешту В. Булавського був провідником Юзівського міського осередку ОУН (б) (1942 – 1943 рр.), нелегально переїхав до Мелітополя, тимчасово залишивши своїм заступником агента «Дорошенка». Посаду керівника обласного проводу обійняв І. Ковалевський і займав її протягом другої половини 1943 року.

Детальна та розгорнута інформація про діяльність обласного Провідника ОУН (б) І. Ковалевського в Сталінській області в доступних архівних джерелах, на жаль, відсутня. Відомо, що він також виїхав із міста до Дніпропетровська перед радянською окупацією. І. Ковалевському було дано завдання вийти на місцевих зв'язкових: «В Дніпропетровськ я прибув з великим запізненням, так як потяг, яким я рухався, в дорозі зазнав аварії і я

змушений був добиратися м. Дніпропетровська кіньми. На обумовлене місце явки я виходив кілька разів, але зі зв'язкових ОУН до мене ніхто не з'явився» [64, С. 249 – 256]. Випадково І. Ковалевському через Степана Макуха («Романа») вдалось зв'язатися з крайовим референтом СБ «Грабом» (Ярославом Петречком [173, С. 162]) і «Борисом Дубом» (Є. Стахівим) [64, С. 249 – 256], на той час його заступником. 25 вересня 1943 року І. Ковалевського призначено на посаду голови СБ Кіровоградського обласного проводу, куди він і направився разом із керівником Кіровоградського обласного проводу ОУН (б) «Юрою» (Богдан Гайовський). Однак дорогою до пункту призначення частину оунівців було заарештовано німцями. Під час цієї облави, «Юра» (Б. Гайовський), з яким І. Ковалевський мав підтримувати зв'язок, уникаючи арешту, зник, а І. Ковалевський вирушив до Миколаєва, де 10 жовтня 1943 року повторно встановив зв'язок з «Романом» (Степан Макухом). Таким чином І. Ковалевський опинився на посаді заступника СБ Миколаївського обласного проводу ОУН (б) [207, С. 27].

Перебуваючи в Миколаєві, І. Ковалевський мав увійти до лав радянського партизанського загону, а згодом повернутися до Вознесенська та: «обманним шляхом увійти в довіру радянських та партійних органів ... продовжувати антирадянську націоналістичну роботу та вербувати в ОУН (б) нових учасників» [64, С. 249 – 256]. Проте втілити всі настанови Проводу, зокрема проникнення в партизанський загін, І. Ковалевському не вдалось через стрімкий рух Червоної Армії. Останнє отримане від «Романа» завдання, яке зводилося до наказу повернутись до Сталіна, очолити обласний Провід та продовжити націоналістичну підпільну боротьбу, також не вдалось здійснити через передчасний арешт І. Ковалевського СМЕРШем.

Тим часом, після евакуації Є. Стахіва на початку вересня 1943 року [2], І. Свічинського і І. Ковалевського, у м. Юзівці продовжувала діяти ОУН (б). 10 липня 1943 року на зв'язок з «Дорошенком» вийшов член бойової групи Передерій [64, С. 160 – 172] із пропозицією утворення оновленого керівного

центру ОУН (б). «Дорошенко» познайомив Передерія з В. Гладким і було вирішено призначити останнього керівником обласного рівня, а «Дорошенка» – його заступником. Відповідно, були визначені основні напрями діяльності обласного центру в регіоні: організувати матеріальне забезпечення або допомогу бойовим групам в «Національний фонд оборони» та оплату в 3 000 карбованців кожному члену бойової групи; організувати друк листівок та передрук матеріалів, отриманих від Проводу. Паралельно затверджено програму обласного осередку ОУН (б) Сталінської області:

1. «Ми, українські націоналісти, боремося проти німців, совєтів, поляків та з усіма ворогами української вільної республіки «Вільна Україна».
2. Нашими потенційними союзниками є Англія та Америка, які не зацікавлені у зміцненні «Російського ведмеда». З Англією та Америкою ми маємо домовленість, зокрема в Канаді є літні командні школи, які готують кадри для майбутньої української армії.
3. За Дніпром нами організовано Українську Повстанську Армію, яка бореться з радянськими партизанами та німцями. Завдання центру (нашого) направляти всіх українців, які прямують з німцями до Німеччини – за Дніпро» [64, С. 160 – 172].

Проте на тлі масової евакуації та активних бойових дій, а також в умовах переходу організації у глибоке підпілля через стрімке просування Червоної Армії, націоналістичному підпіллю не вдалося реалізувати щойно затверджені плани роботи. 9 вересня 1943 року Червона Армія зайняла м. Юзівку (перейменувавши місто назад в Сталіно) і розпочався період масових арештів членів націоналістичного підпілля.

Інші напрями роботи Юзівського націоналістичного підпілля охоплювали розширення конспіративної мережі, пошук джерел фінансування організації, культурну та видавничу справи, а також військову діяльність.

Діяльність бойових груп (так званих «боївок») при районних організаціях ОУН (б) Сталінської області є малодослідженою. Зокрема виявлено відомості,

що до їхніх завдань входили підготовка кадрів, доставка та поширення агітаційної літератури, пошук та збереження зброї, створення криївок, а, при потребі, – виконання бойових операцій чи терористичних актів. Зокрема, в 1943 році, заступник Є. Стахіва М. Кривошاپко, який у січні 1943 року прибув до Юзівки з Дніпропетровська і став заступником обласного керівника проводу, ініціював агітаційну роботу в «батальйонах спротиву», які формувала нацистська адміністрація для боротьби з радянською армією. Націоналістичним підпіллям у такому батальйоні у м. Юзівці керував Роман Антоняк («Гліб») і планувалось, що з підступом Червоної Армії батальйон вирушить на Дніпропетровщину і доєднається до УПА. На жаль, повною мірою здійснити цей план не вдалось, адже з Донеччини вирушила лише група з 24 бійців на чолі з Р. Антоняком [429, С. 173], який, таки потрапивши на Дніпропетровщину, був страчений німцями у м. Кривому Розі в 1943 році [173, С. 139].

На базі агроуправління під егідою члена ОУН (б) Т. Мороза була сформована додаткова організаційна ланка, діяльність якої була зосереджена на матеріальних та фінансових джерелах поповнення організації. Підпілля охоплювало декілька районів та селище Рутченкове [95, С. 100]. Селище Новотроїцьке (Ольгинський район), яке входило до цієї ланки, стало економічною базою нечисельного націоналістичного підпілля. Питання фінансування організації вирішувалось постачаннями коштів з Маріупольського заводу ім. Ілліча та агроуправлінь Волноваської та Слов'янської сільськогосподарських округ. Саме завдяки роботі агроуправління під керівництвом Т. Мороза, вдавалось фінансувати як міський, так і обласний провід ОУН (б), який розподіляв фінанси й продукти по районах. Окрім того, багато членів націоналістичного підпілля працювало в адміністративних установах, таких як обласне агроуправління, газета «Донецький вісник» [459, Р. 316], Юзівський металургійний завод, обласний відділ народної освіти, міський відділ народної освіти, Трест «Хлібопечення»,

хлібозавод № 4, 5, адміністанова сел. Рутченкове, обласне гестапо, поліція тощо. Із архівних матеріалів також відомі місця базування організації у м. Юзівці, які слугували конспіративними квартирами й точками для зустрічі кур'єрів, отримання літератури чи розпоряджень:

- Куйбишевський район – вул. Первомайська 45,
- Ленінський район – вул. Огородна 22, Калінінський район – Інститутський проспект 6 (25-річчя РСЧА),
- сел. Рутченкове – Маріупольське шосе 11 [64, С. 160 – 175] .

Окрім зборів націоналістичного підпілля, проведення агітаційної роботи, організаційних питань та питань самоврядування, ОУН (б) займалася культурною та освітньою діяльністю. Діяла «Просвіта» під керівництвом І. Свічинського, виходили газети «Донецькій вісник» та «Українська земля», де друкувались статті патріотичного характеру (Михайло Холодний) [64, С. 179 – 181].

Згідно з підрахунками, які здійснила авторка на підставі аналізу архівних документів, загальна кількість учасників націоналістичного підпілля обидвох ОУН в м. Юзівці, включно з учасниками похідних груп (ОУН-б та ОУН-м), сягала 88 – 90 осіб, із яких вдалось встановити імена 77 членів [Додаток Е].

У м. Авдіївці міська ланка ОУН (б) завдяки географічній близькості до м. Ясинуватої фактично була поєднана з районною організацією останньої в один організм, що підтверджується неодноразовими згадками про підпільну роботу одних і тих самих діячів в обидвох населених пунктах. Безпосередньо Авдіївським районним осередком керував бургомістр Борис Кудря та його заступник Йосип Софтенко [64, С. 179 – 181]. З агентурного повідомлення агента «Дорошенка» отримуємо яскраву характеристику останнього: «...будучи вороже налаштованим по відношенню до радянської влади, від евакуації в 1941 році, у зв'язку з тимчасовим покиненням Червоною Армією Сталіна ухилився. Будучи переконаним націоналістом, швидко зійшовся з однодумцями, які

прибули із західних областей, що згодом залучили його до контрреволюційної української організації націоналістів ОУН» [64, С. 182 – 183].

Діяльність осередку багато в чому залежала також від роботи Івана Колесника (дотичного до Ясинуватського націоналістичного підпілля). Про його діяльність та активну співпрацю з іншими районними ланками дізнаємося з його власних показів органам НКВС після арешту у 1945 році [26, Арк. 26]. Залучений до ОУН (б) І. Колесник був під час нацистської окупації директором школи А. Гербичем, коли організація активно займалась українізацією шкіл. Цікавою постає характеристика А. Гербича, як директора школи, за показами свідків: «Примушував вчителів вилучати в учнів та знищувати портрети керівників ВКП\б і Радянського уряду, ввів у школі фізичні методи покарання для учнів, будуючи навчальну програму школи у напрямку виховання учнів у ворожому Радянській владі дусі» [95, С. 145].

Проводячи згодом зустрічі у місті, останні вели розмови щодо політичної ситуації та ділилися своїм невдоволенням щодо діяльності нацистської влади. На одній із таких зустрічей А. Гербич розказав І. Колеснику про ОУН (б) та надав агітаційні листівки для ознайомлення. Наступні рази І. Колесник відвідував А. Гербича уже вдома, де познайомився зі зв'язковими «Євгеном» (ймовірно, Є. Стахів), «Остапом» та «Василем», членами Проводу з західних областей України. Під час цих візитів, І. Колесник активно долучався до обговорення діяльності ОУН (б), брав літературу для себе, а згодом для розповсюдження. У період з лютого по серпень 1943 року [64, С. 141 – 147] І. Колесника відвідували зв'язкові «Остап», «Оксана», «Микола», «Тимош», «Василь», «Олександр», «Євген» [64, С. 215 – 217], яким перший надавав власне житло з конспіративною метою. Завдяки постійній комунікації зі зв'язковими, І. Колесник більше дізнавався про діяльність ОУН (б) та її ідеологію. На цьому прикладі бачимо стандартний процес поступової агітаційної роботи з кандидатом в ОУН (б): «Євген розповідав мені про життя західних українців, схвалюючи їхню сміливість і рішучість. Він казав, що лише

завдяки їм створено організацію ОУН і видається оунівська література, місцевих же українців він звинувачував у нерішучості. ...ОУН має в своєму розпорядженні озброєні загони ...для створення армії» [64, С. 225 – 229]. Ймовірно, саме ця отримана інформація вкупі з поточною ситуацією на фронті (наближення Червоної Армії до Сталінської області) згодом спонукало І. Колесника планувати евакуацію в західні області України, в «Чорнолісся», та вступити до лав УПА, адже за три дні до повернення радянської армії в м. Ясинувата І. Колесник виїхав [64, С. 225 – 229].

Отриману від зв'язкових літературу, зокрема листівки, журнал «Вісті», «Ідея і чин», брошуру «Наша хата» та портрети діячів ОУН (б), І. Колесник систематично розповсюджував серед знайомих перевірених та надійних людей, таких як: Яків Гришко, Медеян, Іван Сенник, Степан Поліщук, Андрій Кулинич [64, С. 215 – 217]. Паралельно І. Колесник проводив агітаційну роботу в радгоспі «Комсомолец». Налагодивши широку мережу агітаторів, що працювала від Авдіївки до сусідньої Ясинуватої, останньому вдалось залучити до агітаторської роботи близько 20 осіб, кожен із яких займав певну ланку в мережі передачі літератури. І. Колесник спромігся успішно реалізувати пропагандивну роботу серед населення, яка діяла безупинно, охоплювала територіально два міста і гарантувала високий рівень реалізації інформаційної обізнаності населення з ОУН (б).

У місті Ясинуватій, яке до сьогодні прилягає до Авдіївки, розділяючись між собою, фактично, лише залізнодорожними коліями, націоналістичне підпілля діяло вкупі з Авдіївським, залучаючи до активної роботи в ланках обох міст здебільшого одних і тих самих активістів. Основні задачі Ясинуватського осередку аналогічно полягали в агітаційній роботі, вербуванні нових членів, розповсюдженні друкованих матеріалів та підготовці кадрів серед місцевого населення. Окрім того, керівництво районної організації зосередило увагу й на військовому напрямку діяльності, а саме на пошуку та купівлі зброї для бойового крила ОУН (б). На початках в Ясинуватському

націоналістичному підпіллі головували новоприбулі члени похідної групи ОУН (б), зокрема «Василь Михайлович» (М. Кривошапко), «Тимош», «Остап» (можливо, Василь Худенко) [275, С. 141] та «Ярема» [390, С. 6].

Восени 1942 року, коли фактичне керівництво організації перебувало під контролем І. Колесника та А. Гербича, у розпорядженні місцевого осередку були 2 конспіративні квартири – одна у власності сім'ї Волкових під виглядом фотосалону, друга у власності К. Савчука і А. Шевченка під вивіскою слюсарної майстерні [95, С. 120 – 145]. Для зустрічей із комісарами (зв'язковими) ОУН, використовувались також конспіративні квартири А. Гербича, А. Кулинича, І. Колесника та С. Поліщука, де зберігалась уся агітаційна література. У 1942–1943 роках Ясинувата слугувала так званим інформаційно-транспортним вузлом між зв'язковими та кур'єрами. Організація працювала злагоджено та стабільно, місто було умовно безпечним з точки зору відсутності масових погромів та арештів з боку німців. Це сприяло активному залученню нових членів до націоналістичного підпілля.

З огляду на вище сказане стає зрозуміло, що Авдіївський районний та Ясинуватський міський осередки найефективніше працювали у сфері агітаційної роботи з місцевим населенням та вербуванні нових членів до націоналістичного підпілля, а одним з ключових ланок останнього напрямку був саме І. Колесник. Як саме реагувала на таку діяльність нацистська адміністрація визначити, на жаль, неможливо, адже на сьогодні жодних відомостей щодо цього питання не збереглось. Чого не можна сказати про реакційну політику СРСР. Після повернення комуністичної влади в Авдіївський район, розпочались активні пошукові дії радянських спецслужб з виявлення членів націоналістичного осередку, які призвели до масових арештів та знищення націоналістичного підпілля [95, С. 120 – 145].

Місто Горлівка було одним із центральних осередків руху ОУН (б) на Донеччині, певним чином розділяючи керівну роль із Маріуполем та Юзівкою. Документи з донесень агента НКВС «Дорошенка» підтверджують, що в

Горлівці діяв один із найбільших міських осередків ОУН (б), який налічував 40–50 членів [64, С. 160 – 175]. Після опрацювання особових справ та підрахунків, авторці вдалось збільшити кількісні показники членів горлівської організації до 60 осіб. Підпіллям керував редактор горлівської газети «Український Донбас» І. Голуб [78, С. 315; 321]. І. Голуб – колишній офіцер УНР, який після відбуття покарання в Соловках утік з-під нагляду на територію України та увійшов до штабу ОУН (б) із підготовки повстання проти радянської влади в Прикарпатті у 1940–1941 роках, а згодом, потрапивши на Донеччину з похідною групою, розпочав свою діяльність тут. Згідно з архівними документами, саме завдяки його зусиллям було надруковано перші агітаційні націоналістичні листівки та часопис «Український Донбас» в 1941 році. За твердженнями дослідників В. Суслікова та Д. Титаренка з посиланнями на спогади Є. Стахіва, особа І. Голуба, як і його роль та масштаби діяльності націоналістичного підпілля в Горлівці «викликає багато питань» [66, С. 67 – 68]. Проте, враховуючи значні невідповідності, наведені авторами у дослідженні (Зазначена дата створення націоналістичного підпілля в Горлівці в лютому–березні 1941 року, задовго до появи похідної групи в регіоні, ще до початку німецько-радянського протистояння) [66, С. 68], вважаємо за доцільне сприймати це як брак архівних підтверджень. Із початком утисків нацистською адміністрацією, І. Голуб виїхав до Вінниці, продовжуючи там діяльність. У спогадах Є. Стахів дійсно зазначав, що І. Голуба підозрювали, як агента НКВС. Зокрема автор згадував, що у 1939–1941 рр. І. Голуб співпрацював із більшовиками у Коломиї, а під час німецького наступу разом з радянськими військами евакуювався на Донбас, де й залишився. Згодом він був заарештований і розстріляний УПА як зрадник в 1944 році [173, С. 115]. Проте ця інформація спростовується даними про арешт і засудження І. Голуба НКВС у період репресій протягом червня 1944 – травня 1945 рр., а також даними про перебування його у таборі [64, С. 229 – 236].

Уже з 1941 року в Горлівці під керівництвом ОУН (б) на чолі з О.

Чернявським діяла «Просвіта», було відкрито 30 українських шкіл, кооперативи вчителів та торгівельне кооперативне товариство. З доносу мешканки м. Горлівка Пономарьової на керівника відділу народної освіти О. Чернявського від 14 листопада 1943 року, отримуємо виразну характеристику його позитивної діяльності: «В період німецької влади в Горлівці Чернявський мав велику довіру та став керівником Міськоно. У грудні 1941 року було розклеєно гасло «Кацапи, геть з України». Приходячи до нього (Чернявського) на реєстрацію, вчителі мали говорити тільки українською мовою, а всі викладачі російської мови не могли отримати роботу в початковій школі і чули одну відповідь: «У нас вам нічого робить». В Горлівці Чернявський ...не допустив викладання російської мови» [64, С. 269]. Допит самого О. Чернявського підтверджує наведені результати його роботи, адже він зазначав, що в Горлівці працювала лише одна російськомовна школа за часи його керівництва, появу якої через безліч скарг спровокували батьки школярів. Українських шкіл натомість було 20 [64, С. 271].

Одним із найактивніших діячів націоналістичного підпілля Горлівки був також С. Мушенко. Працюючи з 1941 року у м. Комсомольськ (район Горлівки сьогодні) в міській управі, йому вдалось організувати місцевий осередок ОУН (б) ще на початку нацистської окупації. С. Мушенко займався агітаційною роботою, друком листівок, збиранням та зберіганням зброї та БК.

У лютому 1942 року до Горлівки прибув Іван Клим («Митар»), який, очолив націоналістичне підпілля та розгорнув новий етап роботи в місті. Його заступником був призначений Є. Стахів, який уже в червні 1942 року обійняв посаду обласного керівника [420, С. 99]. Із початку 1942 року в місті також тимчасово базувався обласний Провід. Головою міської управи був Чумак, який і запросив І. Кліма та Є. Стахіва в Горлівку.

У листопаді 1942 року керівником Горлівського Проводу став І. Сигида [95, С. 105 – 115]. Він запровадив збір членських внесків, звітував окружному Проводу та залучав нових членів для розповсюдження агітаційної

літератури. Із-поміж друкованих матеріалів відомі брошури про С. Петлюру, Є. Коновальця, М. Міхновського, «Коротка Історія України», «За яку Україну ми боремось», газети «Вільна Україна», «Молодий націоналіст», «Інформатор», «Бюлетень», журнали «Ідея і чин», «Наша боротьба», «Вісті» та листівки. Активним розповсюдженням друкованих матеріалів, оунівці намагались охопити якомога більше людей для інформування населення щодо політики та ідеології ОУН (б) та убезпечити особовий склад, відмовляючись від відкритої публічної агітаційної роботи. Паралельно проводився збір зброї та БК, які переховувались у сховках в очікуванні збройного повстання проти німців, а згодом радянської влади. Про це свідчить протокол судового засідання від 16.05.1944 року по справі № 34465, де за показами С. Мушенка, в касі міської управи за наказом старости зберігалось 5 гвинтівок, обріз та патрони [95, С. 119].

Спільними зусиллями націоналістів була організована парафія УАПЦ в Новогродівці (Новогорлівці) під егідою священника Якова Небесного, там же діяла ланка націоналістичного підпілля на чолі з директором школи М. Прищепою та директором театру М. Панчуком [64, С. 269 – 271]. 30 жовтня 1942 року у всіх адміністративних установах була впроваджена офіційна українська мова спілкування та листування. З початку масових арештів німцями з травня 1943 року, в Горлівці переховувався Є. Стахів, адже тут арешти не набрали того розмаху, як в інших великих містах. Цікавий факт, що влітку 1943 року ОУН (б) навіть вдалось звільнити за допомогою зв'язкової «Циганки» («Клава», «Нюся») та Серафіми Кутьєвої (учасниця ОУН (б) м. Краматорськ) з німецької тюрми окружного Провідника О. Майченка («Остап»\«В'ячеслав»), арештованого в Краматорську. Після втечі «Остап» і «Циганка» направились в Холодний Яр та доєднались до УПА Південь [429, С. 172]. На цей період, упродовж 1943–1944 років, на території Черкащини відбувалось формування УПА-Південь, яка мала складатись з двох частин – «Донбас» і «Холодний Яр» [335].

Із наступом радянської влади більшість членів націоналістичного підпілля залишились в місті і планували продовжити роботу підпільно. Про це свідчить факт, що в Горлівку прибували кур'єри ОУН (б) з центральної частини України аж до 1944 року включно. На жаль, після арешту С. Мушенка, НКВС вдалось виявити прізвища більшості членів Горлівського націоналістичного підпілля та розпочати репресії, хоча завербувати його як агента не вдалось.

За даними свідчень зі справ проти українських націоналістів у Сталінській області, уже в 1939 році, задовго до потрапляння похідних груп на Донеччину, в Харцизькому районі [64, С. 120] була створена перша відома на сьогодні українська контрреволюційна націоналістична організація. Керівником об'єднання був Капустін, серед інших членів відомі – Г. Лещенко Шаповалов та Бугаєв. Група налічувала мінімум 15 осіб, згодом арештованих [64, С. 120]. Проте достовірних підтверджень дотичності цих осіб до ОУН (б) немає, хоча вони й були засуджені як «націоналістичні» елементи. Уже в грудні 1940 році в Харцизьку заарештований Йосип Коць [95, С. 6], відряджений Проводом ОУН (б) на Донеччину задля збору інформації про регіон та підпільної агітаційної роботи. Діяльність його була недовга, дуже швидко Й. Коць був заарештований та поспішно розстріляний НКВС як німецький шпигун. Це перше відоме нам прізвище члена ОУН (б) на Донеччині.

За даними О. Добровольського, до Макіївського націоналістичного підпілля входили: Іванисенко (бургомістр), Іван Бунаков (працівник міської управи), Петро Коваль-Труш (бургомістр), Григорій Скоропуд (працівник міської управи) та Микола Литвиненко (керівник районного Проводу, агроном) [64, С. 215, 126, 2854, 294]. Інших деталей діяльності осередку, на жаль, не відомо.

Інформація про націоналістичне підпілля в селищі Піски, що біля м. Юзівки також доволі обмежена. Відомо, що Тимофій Зімін (етнічний росіянин, Рязанська обл.), член партизанської групи Шведова, будучи керівником радгоспу, допомагав оунівцям харчовими продуктами та брав участь у

налагодженні зв'язку комуністичного підпілля з націоналістичним задля боротьби проти німецького окупаційного режиму. Міські ланки ОУН (б) також діяли в Єнакієвому (М. Бернадський), Гришино, Торезі та Сніжнянському районі.

Аналізуючи особливості міських та районних ланок ОУН (б) в центральному регіоні Сталінської області, очевидними є такі факти. Юзівський міський та Сталінський обласний Проводи зосереджували основну увагу на горизонтальній розбудові мережі, розширювали дію впливу ОУН (б) географічно, підтримуючи найбільш тісний зв'язок з Маріупільським та Горлівським Проводами, які були аналогічними окружними центрами. Через невдалу спробу посісти адміністративні посади в обласному центрі організація не змогла повною мірою розгорнути активну діяльність у всіх сферах. Авдіївський та Ясинуватські міські осередки ж діяли в суцільній кооперації через свою географічну близькість, а найрозвиненіша сфера діяльності останніх відзначається вдалою агітаційною роботою. Горлівський осередок рівноцінно реалізовував свою політику в освітній, агітаційній та релігійній сферах.

3.2. Специфіка напрямків роботи ОУН в північних, західних та південних районах Сталінської області: Слов'янськ; Краматорськ; Костянтинівка; Красноармійськ (Покровськ); Мар'їнка; Волноваха; Ольгинка; Маріуполь.

Оцінюючи успішність розгортання націоналістичного підпілля в регіоні, необхідно окреслити особливості функціонування різних осередків ОУН (б) на Донеччині. Наочне порівняння напрямків роботи північних, південних та західних організацій дало змогу визначити провідні сфери діяльності міських та районних Проводів означених районів Сталінської області. Інформація про них подана за географічним принципом, у хронологічній послідовності та з урахування основних напрямів роботи ОУН (б).

Слов'янське крило ОУН (б) деякий час відіграло роль певного плацдарму Краматорського міського Проводу ОУН (б), зокрема в період, коли у місті перебував Євген Стахів. У цей період основним завданням Є. Стахіва була підтримка контакту з абвергрупою 203 через агента ОУН (б) «Романа Романовича Романова», який надавав інформацію Є. Стахіву про оперативну роботу німців щодо оунівців у північних районах Сталінської області. Слов'янськ також був місцем дислокації керівника Проводу північної Донеччини В'ячеслава («Остап») Майченка, Георгія Литвиненка (член Маріупільської ОУН (б)), Ганни Верчук («Нюра», «Клава», «Циганка», зв'язкова ОУН (б) на півночі області). Головою Слов'янського осередку ОУН (б) був Петро Шинкар [64, С. 319 – 324], заступник міськвно, член «Просвіти» та інспектор шкіл.

Одними із основних своїх завдань Слов'янський осередок вбачав освітню, видавничу та пропагандивну діяльність. Переважна частина підпільної літератури зберігалася на конспіративній квартирі П. Шинкаря (вул. Тургенівська, вул. Куп'янська). Міська друкарня під керівництвом Ореста Гладкого і Дмитра Михайловського займалася друком української літератури, агітаційних матеріалів і членських квитків для «Просвіти» [64, С. 340 – 342]. Імовірно, друковану літературу також відправляли на Дніпропетровщину, решту території Донбасу. Слов'янська «Просвіта» передрукувала українською мовою підручники 1, 2, 3 класів, «Читанку» та «Буквар» (згодом примірники підручників передано таємними агентами в НКВС як доказ злочинів членів «Просвіти» проти радянської влади). Загалом масштаб діяльності місцевого націоналістичного підпілля був доволі значний: зусиллями «Просвіти» організовано магазин, клуб, драматичні гуртки, «Донецька газета»; проводилися лекції та конференції; впроваджувалась українська мова в школах та в органах місцевої адміністрації. На загальних зборах організації С. Посунько, один із лідерів районного осередку, заявляв: «Пора, пора... ганебно буде, тому негайно за багнети, за зброю, об'єднуйтесь, геть німців, геть росіян,

хай живе Самостійна Україна» [64, С. 319 – 324]. У червні 1942 року місцева «Просвіта» нараховувала 60 осіб.

Відомо також про факти співпраці оунівців із радянськими партизанськими угрупованнями. Наприклад, вищезгаданий керівник «Просвіти» С. Посулько знав про наявність серед членів організації комуністів, але не видавав їх німцям, навпаки, допомагав їм продуктами харчування. На прохання німців видати зазначених осіб, С. Посулько та його заступник Ф. Черник відмовили, не назвавши гестапо жодного прізвища (з пояснювальної записки до НКВС О. Деретич, сектетарки С. Войтенка, голови окружного райпотребсоюзу). Після активізації німцями репресивної політики проти націоналістів та перших арештів керівного складу «Просвіти» в обличчі С. Посулька і А. М'якушка в травні 1943 року, діяльність осередку фактично була припинена [95, С. 235; 371, С. 43].

Припускаємо, що основні осередки ОУН (б) в місті Слов'янськ були на території «Просвіти» та в кооперації з останньою, а саме в центральній частині міста та в районі залізничного вокзалу, гуртуючись біля храму УАПЦ та його громади. Враховуючи, що лідер ОУН (б) Петро Шинкар зміг уникнути арешту, прямих доказів про участь усіх вищеперерахованих осіб до ОУН (б) не було, відповідно, органи НКВС змогли арештувати та засудити цих осіб не так за членство в ОУН (б), як за членство у «Просвіті». Слід зауважити, що на Донеччині вірогідність того, що особа була членом ОУН (б) надзвичайно висока, якщо вона була активістом «Просвіти» і навпаки, адже всі докази безпосередньої участі в організації наявні переважно в документах допитів із особових справ проти українських просвітян. На підтвердження цієї тези варто згадати, що з доносів так званих «свідків» по справі проти націоналістичного підпілля у Слов'янську стає відомо, що деякі члени «Просвіти» мали відрядження в західні області України, що нашоухує на думку про безпосередньо прямий зв'язок «Просвіти» з центром українського визвольного руху того часу, а саме з ОУН (б). Очевидно, що відновлення «Просвіти» доволі

часто було прикриттям для діяльності організації. Наприклад, у своєму виступі перед аудиторією просвітян, С. Войтенко не лише зазначав необхідність просвітницької роботи, а наголошував на потребі боротьби за незалежність: «Робити нам буде потрібно справу велику і важливу, серйозну. Вона має відіграти величезну роль в історії нашого українського народу. Потрібна буде велика боротьба ...якщо справа почата, треба буде доводити до кінця, не дивлячись ні на які перешкоди» [64, С. 333 – 340].

Відповідно, на прикладі Слов'янського районного осередку, особливістю українського визвольного руху Донеччини в часи Другої світової війни можемо назвати те, що членство в «Просвіті» з високою вірогідністю майже дорівнювало членству в ОУН (б), щоправда за непрямыми доказами. На підтвердження цього факту додається ще й те, що деякі члени місцевої «Просвіти» фігурують як члени ОУН (б) в документації місцевого відділу гестапо, до прикладу, у реєстрації арештованих протягом березня–серпня 1943 року.

Ця документація, окрім підтвердження деяких прізвищ із переліку просвітницького осередку, паралельно дає докази неабиякого розмаху репресій німецької влади проти українських активістів, які проходили в середині 1943 року. Як наслідок, Слов'янський осередок став одним із найбільш постраждалих від рук гестапо, що значно вплинуло на роботу організації з середини 1943 року. Із поверненням радянської влади та відкриттям особових справ проти учасників націоналістичного підпілля, яким вдалось вижити після нацистського терору, до 1945 року осередок ОУН (б) в Слов'янську припинив своє існування, а більшість відомих нам членів були заарештовані.

У м. Краматорськ керівником міського Проводу був Данило Гіляка [95, С. 212 – 224]. Народився Д. Гіляка поблизу с. Нова Каховка Херсонської області, в сім'ї заможних селян, розкуркулених у 1930 році і висланих в Краснодарський край. Під час Другої світової війни проживав у м. Краматорськ, працюючи на Старокраматорському заводі. Влітку 1942 року він організував «Просвіту» в

Краматорську та с. Сергіївка, а згодом очолив Краматорський міський Провід ОУН (б), паралельно сприяючи створенню осередків ОУН (б) в Слов'янському та Андріївському районах. Після Другої світової війни, уникнувши першої хвилі арештів з боку радянської влади, проживав у м. Дніпропетровськ, де працював на заводі (за показами С. Кутьєвої евакуювався в Німеччину [95, С. 231 – 234]). Те, що Д. Гіляці вдалось врятуватись, імовірно й допомогло в майбутньому залишити більшість прізвищ, причетних до націоналістичного підпілля у невідомості, адже дані про Краматорський осередок, згідно з архівними матеріалами, на сьогодні доволі незначні.

В архівних матеріалах збереглися відомості про участь у підпіллі С. Кутьєвої [95, С. 231 – 234], етнічної росіянки. Отримавши освіту педагога з української мови та одружившись уперше з учасником революційних подій в лавах армії УНР, після приїзду в Сталінську область, С. Кутьєва оселилась у Краматорську, де працювала викладачем. Саме вона відіграла основну роль в культурно-освітній роботі місцевої «Просвіти» протягом 1941 – 1943 рр. Її квартира була явочним місцем для членів націоналістичного підпілля, де періодично збиралися Є. Стахів, Д. Гіляка, М. Кривошاپко (В. Козик, керівник обласного осередку в 1943 році), О. В. Майченко (окружний Провідник північної частини області), Г. Верчук.

Пропагандистська діяльність ОУН (б) реалізовувалася переважно завдяки діяльності П. Зінченка (вчитель) та А. Сергієнка (бургомістр, виїхав з німцями при наступі Червоної Армії). До війни, за свідченнями І. Колесника [64, С. 223 – 225], А. Сергієнка вже заарештовували, ймовірно, за антирадянську діяльність та було його засуджено до заслання на Урал [95, С. 219 – 224]. Після повернення на Донбас, А. Сергієнко розпочав співпрацю з націоналістичним підпіллям, пропагуючи вступ до організації серед населення та постачаючи літературу агітаторам. Пропагандистські матеріали передавалися від П. Шинкаря А. Сергієнку, який своєю чергою розподіляв їх далі, зокрема Степану Поліщуку, а останній – іншим членам: І. Голубу, В. Лимаренку та О.

Канівцю [95, С. 228 – 230]. Така система передачі агітаційних матеріалів забезпечувала як чітку відповідальність кожного члена ланки за свою ділянку роботи, так і убезпечувала від виявлення всіх дотичних до роботи членів націоналістичного підпілля в разі арешту одного з них.

За даними агента НКВС «Дорошенка», до завдань Краматорського осередку входила також співпраця з комуністичним підпіллям Ямського та Краснолимаського районів Сталінської області. Головною метою була агітація партизан боротись не тільки з нацистською, але і з радянськими арміями. Активно використовувались друковані матеріали, зокрема листівки:

«Для консолідації власних національних сил припинити безглузду війну, на даному етапі, на користь Московському імперіалізму. Розходьтеся по домівлях у теплі квартири до своїх родин та чекайте на заклик. Хай живе Вільна Незалежна Україна. Хай живуть вільні народи, звільнені від німецького та Московського імперіалізму» [64, С. 160 – 175].

Також відомо про розповсюдження листівок: «Геть Гітлера і Сталіна!» та періодичні видання, такі як «Вільна Україна», «Вісті», «Ідея і чин», «Наша боротьба», та брошури «Воля українського робітництва в побудові української держави», «Як ми вирішуємо земельне питання», «За що борються українці», «Пам'ятка українського націоналізму», «Наші вожді», «Білорусь», «Коротка історія України» та деякі праці, такі як «Де шукати наші традиції», «Національна філософія», «Хто наші вороги» а також, деякі глави «Моєї боротьби» А. Гітлера з передмовою та критикою, яка дає пояснення негативним аспектам нацистської політики стосовно українців, протиставляючи ідейні тези ОУН (б) цій ворожій ідеології [64, С. 160 – 175]. Водночас активно працювала «Просвіта» та хор при ній, який налічував 150 співаків [78, С. 314 – 319].

У доповідних записках «Дорошенко» інформував, що впродовж активної фази діяльності націоналістичного підпілля, у м. Краматорськ працювало багато членів організації з західноукраїнських областей, переважно зв'язкових. Їм вдалось організувати потужний осередок, до складу якого входило близько

100 осіб [64, С. 160 – 175] та який вів активну роботу з місцевим населенням шляхом українізації держустанов та агітації. На жаль, підтвердити такі цифри під час опрацювання архівних матеріалів не вдалось через малочисельність архівних документів із доступних кримінальних проваджень проти ОУН (б) по Краматорську. Проте цікавим видається факт, що у звітах Проводу ОУН (б) від травня 1942 року занотовано, що краматорський осередок ОУН (б) вважається найчисельнішим та активний серед усіх районних підрозділів Донеччини [78, С. 314 – 319].

Із середини 1943 року, як і в більшості районів, в Краматорську розпочались утиски з боку нацистської адміністрації. Заступник бургомістра М. Ганзій (Гандзій) [95, С. 219 – 225], який входив до націоналістичного підпілля, виявився агентом гестапо, і на підставі його показань із літа 1943 року в місті пройшла хвиля масових арештів членів націоналістичного підпілля. Було затримано С. Кутьєву, П. Зінченка, І. Сердюка, П. Шинкаря. Із приходом радянської влади, частину заарештованих було звільнено, зокрема і С. Кутьєву для спроби її вербування [95, С. 231 – 234]. У підсумку всі члени ОУН (б), яким вдалось пережити нацистські репресії та залишитись у Краматорську, були арештовані.

Осередок ОУН (б) у м. Костянтинівці розпочав свою діяльність після евакуації радянської адміністрації та приходом німців на їх місце. У першій третині 1942 року, прибувши в Костянтинівку, «Павлюк» (Євген Стахів) розпочав розбудову нової районної гілки та долучення до неї населення. Бургомістром міста був Федір Вокар [95, С. 238 – 241], «Просвітою» керував Андрій Кирпенко, обидва члени ОУН (б). Із-поміж членів костянтинівського націоналістичного підпілля відомі учасники, кожен із яких відповідав за певну сферу діяльності осередку: А. Штанько (директор шкіряного заводу), М. Митрофанов (керівник «Української сотні»), А.П. Цимбал (редактор газети «Костянтинівські вісті» [78, С. 315]), В. Тютюнник(ов) (керівник транспортного відділу міської управи), Є. Петрушенко (завідувач правового відділу), І.

Решетніков (Решетняк, кореспондент газети «Труд»), В. Устинович (завідувач відділу народної освіти), М. Охрименко (начальник земельної управи), І. Коршенко (помічник керівника біржі праці), В. Бугай (начальник цеху заводу ім. Фрунзе) та інші [64, С. 186 – 187]. Більшість із цих прізвищ було виявлено завдяки свідченням одномістянина С. Райченка (О. Добровольський згадує його як С. Радченка), який детально окреслив діяльність «націоналістичних діячів серед німецьких посібників» [95, С. 242 – 247].

Основні напрями роботи Костянтинівського націоналістичного підпілля, зокрема культурна та освітня роботи, реалізовувалися саме завдяки зусиллям Андрія Кирпенка. У жовтні 1941 року, з дозволу нацистської влади, група місцевих патріотів сформувала українську цивільну адміністрацію. Очолив групу Андрій Кирпенко, який обійняв посаду спершу бургомістра, а згодом заступника (бургомістром призначено Федора Вокаря). Було відновлено «Просвіту», український театр, у жовтні 1942 року реорганізовано газету «Відбудова» («Костянтинівські вісті»). Зусиллями патріотичної спільноти відкривались українські школи (49), організовувались гуртки з вивчення української мови, навіть було затверджено проєкт прапора міста (синьо-жовте тло з золотим тризубом).

Паралельно розвивалась військова справа. У цей період була створена «Українська Зразкова сотня» на чолі з колишнім сотником армії УНР М. Митрофановим, яка налічувала близько 400 осіб і займалась охороною адміністративного крила та місцевого населення. Начальником штабу українізованої сотні (на базі поліції) був призначений Б. Сквирдлов (Ігрушкін\Марутін) [64, С. 351]. Така активність була сприйнята нацистською адміністрацією негативно. Із другої половини 1942 року «Зразкова сотня» була наново реорганізована в поліцію, зі стяга прибрався тризуб, газета перейменована в «Відбудову», а бургомістром обрано Іванишина. Із відступом німецьких військ на захід, А. Кирпенко евакуювався в центральну частину України [95, С. 256 – 258].

Діяльність ОУН (б) в Костянтинівці не обмежувалася лише агітаційною, освітньою та військовою справою. Відомо, що Костянтинівський осередок ОУН (б) усіма доступними методами боровся з винищенням євреїв. Наприклад, члени націоналістичного підпілля врятували від арешту нацистською владою Григорія Шаргородського, етнічного єврея, підробивши йому документи етнічного поляка. З 1941 по 1943 рік Г. Шаргородський працював художнім керівником Костянтинівського художнього театру, а уже в 1946 році був арештований НКВС. Повернення комуністичної влади на територію Костянтинівки знаменувалось масовими арештами та розгромом націоналістичного підпілля [95, С. 256 – 258].

Районним Провідником у м. Красноармійськ (Покровськ) був Василь Петренко [12, Арк. 44 – 45], відряджений Проводом з Дніпропетровська (Дніпро) в Сталінську область. Міський осередок очолював бургомістр Всеволод Якубович (українець, с. Петровки Дніпропетровської області), викладач сільської школи, який керував націоналістичним підпіллям в кількості близько 50 осіб. У м. Гришино Красноармійського (Покровського) району також діяв осередок ОУН (б) чисельністю від 15 до 20 осіб [64, С. 238 – 239], який координував також В. Якубович. Такий же осередок (50–70 осіб) був і в Селідово [64, С. 46], де головою був працівник театру Юрій Голик.

На жаль, із кримінальних проваджень радянських спецслужб проти націоналістів Красноармійського (Покровського) району практично відсутні дані про діяльність націоналістичного підпілля протягом 1941–1943 року, інформативно охоплюючи лише короткий період з літа 1943 року до арештів учасників ОУН (б). З відступом німецької армії у другій половині 1943 року всі заарештовані під час німецьких репресій члени Красноармійського (Покровського) націоналістичного підпілля були примусово евакуйовані в Німеччину [64, С. 207, 209], решта підпільників, що залишились в районі, були репресовані НКВС.

Організація українських націоналістів Мар'їнського району протягом свого

існування загалом налічувала близько 60 членів. Робота місцевого осередку розпочалася з приїздом до м. Красногорівки першого рою ОУН (б) на чолі з В. Булавським восени 1941 року [95, С. 95]. Обійнявши посаду заввіділу освіти, В. Булавський згуртував місцевих патріотично налаштованих осіб, зокрема директора зоотехнікуму Олексія Зінченка, який став керівником міської ланки і працівника заводу Григорія Радичука. Директор школи О. Петрусенко організував газету «Плуг», у місті діяла «Просвіта». Зі студентством працював член Проводу Олександр Сало («Ворон»), делегований в район. До складу організації входили: С. Іщенко, В. Корецький (редактор газети «Плуг» [95, С. 102]), Д. Солод (директор Красногорівського заводу вогнетривких виробів) [95, С. 103; 347, С. 73], Т. Мороз, Т. Шкаврижко (Шкаврїтько), І. Масловатий, С. Шеренко, О. Лисенко, В. Харечко, К. Харечко, С. Кулик, Зимин, О. Шрам, І. Шторгин, С. Андріївський, В. Череватий, І. Бондаренко, І. Бакуменко (староста, під питанням), Зайцев [64, С. 186 – 187]. В обов'язки членів організації входила агітаційна робота, яка іноді проводилась рейдами по району під виглядом вистав театральної трупи. Також Мар'їнський осередок постачав продукти харчування в обласний Провід. Варто зазначити, що оунівці Мар'їнського району доволі активно співпрацювали з комуністичним підпіллям, ймовірно, з групою Олександра Шведа – керівником комуністичного осередку з м. Юзівки [64, С. 44 – 45].

У лютому 1942 року, коли В. Булавський був змушений виїхати, організацію очолили О. Зінченко та Телепа. З приходом радянської влади розпочались масові арешти, і до весни 1944 року націоналістичне підпілля було розгромлене остаточно.

Про діяльність Волноваського націоналістичного підпілля ОУН (б) дізнаємось зі спецповідомлення секретареві Сталінського обкому КП(б)У Мельникову про хід ліквідації оунівської організації у Волноваському районі Сталінської області, в результаті реалізації групової оперативної розробки «Шукачі» на 48 осіб [64, С. 11]. У спецповідомленні зазначено, що в період

нацистської окупації в м. Волноваха діяла організація українських націоналістів, головою якої був Марк Кривенко, евакуйований разом із нацистською адміністрацією до приходу Червоної Армії. Пропагандивна робота ОУН (б) в Волновасі реалізовувалася зусиллями М. Кривенка та директорів шкіл М. Бірюкова, Н. Дичек та І. Ващенка. Запрошуючи місцевих вчителів до себе додому, протягом 1943 року М. Бірюков активно агітував останніх, проводячи з ними просвітницькі лекції та надаючи літературу. Розповсюдження друкованих матеріалів відбувалося через М. Рибалка, І. Ващенка, Н. Гашенка, Стешина [64, С. 134 – 140]. Із наведеного вище випливає, що Волноваський осередок ОУН (б) був найактивнішим щодо агітаційної діяльності. Вона проводилась систематично, літературу було отримано від Проводу ОУН (б) та передано освітянам через школи, а також іншими шляхами – на зустрічах, через знайомих та друзів. Постачання літератури відбувалося завдяки активній міграції зв'язкових через район, що підтверджується інформацією про направлення в Волноваху емісара Проводу ОУН (б) «Татуся» (можливо, Є. Стахів [50, Арк. 28], проте, малоімовірно) в 1943 році з вказівками від Проводу та агітаційними матеріалами. Цікава особливість Волноваської організації полягає ще й у тому, що з самого початку створення осередок тримався риторики боротьби на два фронти – з нацистською і радянською владою, кінцевою метою вбачаючи створення Самостійної України. Тоді як істотна частина районних організацій спершу була налаштована на співпрацю з нацистською адміністрацією, і лише згодом, після перших хвиль арештів, переглянула свої погляди.

Додаткова інформація про організацію доповнюється протоколом допиту М. Циганка, який зазначав кількісні показники Волноваського націоналістичного підпілля чисельністю 60 осіб. Допит Р. Богач [64, С. 264 – 265] про діяльність ОУН (б) в м. Волноваха надає відомості не лише про протидію націоналістів нацистській окупаційній політиці, але й інформує про взаємодію націоналістичного підпілля з комуністичним. Р. Богач наводить

яскраву характеристику активному діячу Волноваського націоналістичного підпілля Никифору Гашенку: «Гашенко завжди намагався вести розкладання німецької армії, прагнув вести роботу на підри्व нацистської влади, ухилявся від виконання встановлених порядків і вимог нацистської влади і на це схиляв навколишнє населення міста, допомагав приховувати молодь від відправлення до Німеччини» [64, С. 264 – 265]. Працюючи актором у драматичній секції при клубі в м. Волноваха, Н. Гашенко залучав місцеву молодь до роботи в мистецьких гуртках, таким чином допомагаючи переховуватись від примусової евакуації в Німеччину. Паралельно Н. Гашенко займався організацією партизанського загону для боротьби проти німців. Цей загін нараховував близько 20 осіб із м. Волновахи, переважно робітників пожежної команди, і займався підривами мостів та залізнодорожних шляхів, зокрема Маріупольської та Хлібодарської гілки. Відомо, що він також допомагав пораненим полоненим червоноармійцям. У власних показах Р. Богач згадує, що у 1943 році, проживаючи на той час у неї, Н. Гашенко приносив додому антирадянські брошури, у яких були заклики вести боротьбу за незалежність, зачитуючи їх та пояснюючи. На питання Р. Богач щодо кількості людей в організації, Н. Гашенко відповів: «Ця більшість складає шість мільйонів, армія вже повністю національна, нас там чекають за Дніпром» [64, С. 264 – 265].

Протокол допиту Шапінського підтверджує всі попередні свідчення щодо роботи Волноваської групи ОУН (б). Шапінський повідомляє, що в липні 1943 року члени місцевої пожежної команди вербували його та М. Білецького до ОУН (б). Це заслуговує на увагу, адже до того цей загін під керівництвом Н. Гашенка займався партизанською діяльністю, а з переходом останнього до організації націоналістів, вся команда також змінила вектор боротьби в націоналістичне русло.

Щодо півдня області, доцільно охарактеризувати організацію ОУН (б) Ольгинського району. У 1941–1943 роках в Ольгинському районі діяв осередок ОУН (б) під Проводом Івана Іванчури, Антона Ястремського (старшина

району) та Миколи Скляренка.

Протягом 1941–1943 років Ольгинським націоналістичним підпіллям керував Антон Ястремський, який перебував на посаді голови районного осередку та старости м. Ольгинки [64, С. 203]. Основна увага оунівців була зосереджена на боротьбі з комуністичним підпіллям. У 1941 році, після відступу Червоної Армії, націоналісти організували конфіскацію зброї у дворі НКВС та ініціювали проведення арешту комісарів партизанського загону Іванецького, Передерія, Бражника, а також деяких членів загонів партизан у Велико-Анадольському лісі. Учасники націоналістичного підпілля подавали до нацистської адміністрації списки партизан та активістів-комуністів задля виявлення агентурної мережі НКВС та займались конфіскацією радгоспного майна (за звинувачувальними висновками – приватного теж). Зокрема зібрано: 144 тонни хліба, 226 коней, 1 279 корів, 1 200 овець, 640 свиней, 6 700 птахів і 500 тонн молочних продуктів [64, С. 316 – 318]. Скоріш за все, саме з цієї причини Ольгинська організація мала змогу активно забезпечувати продуктами обласний Провід у м. Юзівці. Наведені вище факти підтверджують співпрацю Ольгинського осередку з німецькою адміністрацією. Завдяки залученню українських активістів до поліції, арешти гестапо членів ОУН (б) під час репресій у 1943 році не були такими масовими, на відміну від решти районних осередків Сталінської області, хоча самого А. Ястремського гестапо все ж таки заарештувало.

Паралельно націоналісти втілювали політику українізації в адміністративній сфері. У містах Ольгинка і Новотроїцьке діяла «Просвіта» на чолі з І. Іванчурую. За сприяння М. Мартовецької [64, С. 135], учасниці «Просвіти», кількість українських шкіл зросла до 40. Українська мова вводилася як офіційна мова спілкування, особливо в адміністративних установах, де було затверджене привітання «Слава Україні» [95, С. 81 – 85]. Шляхом перейменування вулиць (Шевченка, Хмельницького, Петлюри, Коновальця, Котляревського, Франка) відбувалася й українізація міста.

Водночас, паралельно з'явилися також вул. А. Гітлера та Г. Герінга.

Зв'язок керівників району з Проводом відбувався через зв'язкових «Тимоша» та «Володимира», які відвідували місто для передачі агітаційної літератури та наказів чи розпоряджень від Проводу.

Із приходом радянської влади наприкінці 1943 року, більшість членів ОУН (б) залишилася в районі, окрім кількох осіб, які виїхали в західні області країни (Т. Саган та С. Стовба доєдналися до УПА, останнього розстріляно СМЕРШем [95, С. 22]). Імовірно, Провід планував продовжувати роботу націоналістичного підпілля під радянською окупацією. Однак, станом на 1944 рік в Ольгинському районі, на відміну від решти території Донеччини, ще існувало націоналістичне підпілля, зокрема про його активність зазначено на «Доповіді обласної наради секретарів і завідуючих відділів пропаганди і агітації Сталінської області УРСР» від 27 вересня 1944 року. Згідно з цим документом, у кожному селі Ольгинського району діяли «Просвіти», проте не лише в період нацистської адміністрації, але й після її відступу. Ці дані підтверджує той факт, що 30 червня 1944 року НКВС заарештувало групу з 8 осіб, які «готувались до бунту, був підготовлений націоналістичний план, але ...своєчасно репресовані» [64, С. 315]. Арешти членів «Просвіти» дали змогу отримати необхідні дані для відкриття кримінального провадження й проти оунівців та розпочати масові репресії, які тривали до кінця 1944 року, доки всі відомі учасники організації в Ольгинському районі не були засуджені.

Однією з найбільш чисельних та дієвих районних ланок ОУН (б) у регіоні можна з певністю виокремити Маріупольську, яка довгий час була своєрідним націоналістичним центром нарівні з Юзівським та Горлівським осередками.

Інформацію про діяльність ОУН (б) в Маріуполі дають не лише архівні джерела у вигляді донесень агента НКВС «Дорошенка», протоколів допитів членів націоналістичного підпілля та допиту Петра Бордичевського (агента СД, начальника Державної кримінальної служби Маріуполя при гестапо) [363, С. 81], але й спогади Є. Стахіва. З агентурних донесень та допитів стає відомо, що

з початку нацистської окупації у 1941 році (8 жовтня 1941 року м. Маріуполь захоплене німецькими військами) у м. Маріуполь діяла організація ОУН (б), яка згодом нараховувала 200–300 осіб. Керівником був Микола Стасюк, колишній міністр УНР, редактор «Маріупольської газети» [394, С. 87] («Нова Україна») [459, Р. 317]; окружним Провідником – Федір Лічман (Т. Шкурко), направлений «Орденom чорного тризубу» ОУН (б) із західних областей для боротьби з гестапо та Червоною Армією. Ф. Лічман керував окружним Проводом протягом березня–червня 1943 року, до арешту гестапо. Після арешту М. Стасюка гестапо [426], керівництво організацією перейшло до Гетьманця (виїхав із наближенням Червоної Армії).

На тлі більшості міст Донеччини, Маріупольський осередок вирізнявся надзвичайною активністю, насамперед завдяки великій кількості населення міста та його значного промислового і культурного розвитку. Це дало змогу розгорнути організації широку діяльність у всіх доступних сферах життя міста, особливо зосередившись на: проведенні агітаційної роботи із залученням нових членів до націоналістичного підпілля, друком та розповсюдженням літератури та листівок; налагодженні роботи суспільно-політичного та культурного життя; українізації освіти та мистецтва; діяльності «Просвіти». Освітня діяльність охоплювала політику українізації, яка реалізовувалася шляхом видання підручників [459, Р. 263], праць українських істориків та письменників, молитовників та брошур, нот гімну тощо, а також українізацією 51 школи. Для порівняння, у м. Юзівка на той час українізовано лише 2 школи. Із-поміж здобутків цієї програми можна виділити впровадження курсів вивчення української мови; переведення листування всіх установ на українську мову; відкриття педагогічного кооперативу «Освітнянин», який налічував 400 членів; відновлення «Просвіти», яка нараховувала від 150 до 500 членів. Маріупольська «Просвіта» мала наступні відділи: історичний, музичний, драматичний, літературний та відділ шиття. Керували організацією С. Кащенко (Держко) та А. Ірій-Авраменко, який був директором Маріупольського

драматичного театру. Поновились діяльність УАПЦ на чолі з К. Оржицьким. Було налагоджено постачання продуктів та фінансів в обласний Провід та набір добровольців до Української Добровольчої Армії [459, Р. 317].

Найактивніший період діяльності осередку припав на приїзд до міста Є. Стахіва, з весни 1943 року. Після інспектування ним Маріупольського округу, вирішено активізувати підпільну роботу та створити нові, менші ланки в місті та прилеглих районах, наприклад, на заводі «Азовсталь» [95, С. 192 – 196]. У цей час також розпочалась робота з залучення військових спеціалістів до ОУН (б) та подальшого комплектування Добровольчої Армії у вигляді воєнізованого крила ОУН (б). Створенням збройних частин Українського Визвольного Війська з центром в Маріуполі займалися Науменко та Дашевський, колишні офіцери Директорії та діючі члени ОУН (б) [95, С. 36], а також, за спогадами Є. Стахіва, Кучинський. Цікаво, що А. Ірій-Авраменко, Я. Жижура та М. Стасюк навіть спільно написали листа А. Гітлеру з пропозицією створити Українську Добровольчу Армію для боротьби з Червоною Армією, на що отримали дозвіл [95, С. 164 – 167]. Паралельно велася робота в сфері залучення людей до ОУН (б) або заміни на своїх симпатиків у всіх адміністративних установах району. Відомо також про діяльність в місті члена ОУН (м) І. Юріїва, який був заступником командира 10 німецької зондеркоманди [363, С. 81].

Активність із боку націоналістів посилила напруженість у відносинах із нацистською окупаційною владою, враховуючи сумлінну роботу щодо знищення націоналістичного підпілля агента німецької поліції, керівника Державної кримінальної служби Петра Бордичевського [95, С. 158 – 163]. Останній, після відмови від співпраці з українським активістами, намагався викрити членів ОУН (б), використовуючи власну мережу агентів, які подавали свідчення проти націоналістів у гестапо. Послідовна репресивна політика окупаційної адміністрації проти націоналістів спровокувала окружний Провід ОУН (б) піти на комунікацію з комуністичним підпіллям та укласти своєрідний договір співпраці проти німців. До однієї з комуністичних груп увійшла Н.

Дашевська як представник ОУН (б). Із комуністами також співпрацював Т. Гриців (уродженець Дрогобича, перекладач) та Р. Морозенко (Мороз), одночасно член комуністичного підпілля на заводі «Азовсталь» та член ОУН (б) [95, С. 168 – 175]. Улітку 1943 року, спільними зусиллями з комуністичним підпіллям під керівництвом окружного Провідника Ф. Лічмана (Т. Шкурко) навіть готувався атентат агента гестапо Новікова. Враховуючи, що Маріупільське націоналістичного підпілля активно протидіяло нацистському окупаційному режиму, воно було одним із найбільш постраждалих внаслідок репресій, які тривали практично до кінця перебування нацистської адміністрації в місті.

Для націоналістів південно-західних районів Сталінської області характерними були такі особливості діяльності: співпраця з радянським комуністичним підпіллям, розбудова воєнізованого крила та активна культурно-просвітницька діяльність. У Мар'їнці активно велась пропагандистська діяльність, яка здійснювалася за рахунок контролю над ЗМІ та якісної роботи агітаторів. Волноваському осередку, який від початку нацистської окупації оцінював нацистську владу вороже, вдалось українізувати комуністичне партизанське підпілля. На противагу йому, націоналістичне підпілля Ольгинки співпрацювало з окупаційним режимом, тим самим забезпечивши постачання продуктів харчування в центр для розподілу між районами. Маріупільський осередок, будучи одним з найбільших в області, активно втілював політику ОУН (б) як в агітаційній та культурно-освітній сфері, так і шляхом кооперації з радянським партизанським підпіллям. Останній факт спричинив подальші масові репресії проти націоналістів з боку нацистської окупаційної влади.

Діяльність північних районних та міських ланок Сталінської області була зосереджена переважно на культурній та освітній діяльності, що проявлялася в тісній кооперації з «Просвітою». На підтвердження цієї тези вказують два факти: по-перше, значна частина просвітян потрапила під репресивну політику

нацистського окупаційного уряду за тісну співпрацю з ОУН (б), а, по-друге, у радянських агентурних справах щодо північних районів не дивиною була перекваліфікація справ просвітян у справи діячів ОУН (б). Із-поміж інших особливостей специфіки діяльності північних осередків ОУН (б) можна відзначити співпрацю з комуністичним підпіллям (зокрема в Слов'янську та Краматорську), а також розбудову воєнізованого крила націоналістичного підпілля (Костянтинівська «Українська Зразкова Сотня»).

Цей розділ яскраво демонструє специфічні особливості напрямків діяльності міських та районних осередків ОУН (б) на Донеччині, які дещо відрізнялись між собою через низку об'єктивних причин. Передусім центральні райони на чолі з обласним Проводом в м. Юзівці впроваджували політику розбудові географічного розгалуження своїх осередків, яке б дозволило інтегрувати політику націоналістів на місцях та забезпечити її втілення. Північні райони області найактивніше працювали в культурній та освітній сфері, тоді як західні та південні осередки ОУН (б) були зосереджені на воєнній та пропагандивній сфері. Особливістю південних районів також можна вважати специфічні взаємини з комуністичним підпіллям.

РОЗДІЛ 4.

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОГО ТА КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМІВ ПРОТИ ОУН (Б) НА ДОНЕЧЧИНІ

4.1. Переслідування ОУН (б) нацистською окупаційною владою (1941 – 1943 рр.)

Після відступу Червоної Армії, з початком окупації німецькими та італійськими військами Донеччини в жовтні 1941 року (23 жовтня захоплено м. Сталіно, яке невдовзі перейменовано в м. Юзівка 26.10.1941 р.) в усіх містах та районах області встановлено нову німецьку військову адміністрацію. З огляду на тимчасову прихильність нового уряду, до адміністративних посад залучено українців, внаслідок чого до останніх перейшли й певні управлінські ланки. Перша хвиля українізації відбулась восени 1941 року, із приїздом до східноукраїнського регіону разом з представниками нацистської влади перекладачів-українців, переважна частка яких були вихідцями із західних областей та водночас зв'язковими ОУН (б). Від кінця 1941 р. по весну 1942 р. пройшла друга хвиля українізації, яка полягала в прибутті на схід першого рою ОУН (б), що знаменувалося початком роботи з місцевим населенням. Третя хвиля, що розпочалась з весни 1942 року, характеризувалася діяльністю другої генерації оунівців, направлених ПівдСУЗ та зайняттям адміністративних посад місцевими представниками ОУН (б). На той момент націоналістична мережа була вже досить розгалуженою. Це дозволило представникам української сторони обійняти керівні адміністративні посади або залучити до когорти своїх прихильників уже призначених осіб з адміністративного апарату, а відтак, впроваджувати законодавчі й виконавчі акти місцевого рівня. Також це сприяло реалізації політики ОУН (б) у сфері господарства, освіти, культури, ЗМІ, поліції та адміністрації. Проте варто зазначити чітку межу між колабораціонізмом і вимушеною співпрацею ОУН (б) із нацистським окупаційним режимом. Початок діяльності націоналістів на сході, який припав

на період німецького окупаційного режиму в регіоні, характеризувався напівлегальним положенням ОУН (б), яке майже відразу, з лютого 1942 року, перейшло у підпілля. Більшість осередків ОУН (б) на Донеччині свідомо використовували нацистський адміністративний апарат для поширення ідей націоналізму серед населення, не поділяючи поглядів нацистської влади, проте вдало користуючись тим ресурсом, який був доступний підпільникам. Зайняття членами ОУН (б) адміністративних посад та просочення кадрів у виконавчі структури, певний контроль над пресою та освітніми установами дали змогу поширювати українську ідею серед місцевого населення, шукаючи вимушений показовий компроміс з окупаційною адміністрацією. Цю беззаперечну україноцентричну позицію якнайкраще засвідчують масові репресії, які розгорнулись від початку 1942 року та тривали до фактичного відступу німецьких військ з Донбасу. Виключеннями можемо назвати лише Ольгинський районний осередок ОУН (б), де підпільна організація не переходила у відкриту конфронтацію з нацистським окупаційним режимом, відповідно, репресії в цьому осередку були поодинокі, однак були.

Від початку 1942 р. й надалі, Провід ОУН (б) уже усвідомлював, що найближчим часом німецьке командування кардинально змінить своє ставлення до участі українців у самоврядуванні, зокрема й на Донеччині: ««Українській поліції» і шуцманам німці не довіряють, особливо на Лівобережжі» [78, С. 384]. Активність оунівців з підняття національної свідомості населення, що зумовлювала масову українізацію, а також перехід націоналістичного підпілля від вимушеної співпраці з нацистською адміністрацією до конфронтації з останньою, призвели до розгортання масових репресій проти націоналістів. Ситуація на фронті сіяла панічні настрої серед німецького командування, що також впливало на ставлення до місцевого населення, породжуючи побоювання нацистської адміністрації щодо початку внутрішньої боротьби населення з нацистською владою на окупованих територіях: «Достеменно встановлено, що бандерівський рух готує повстання в

Райхскомісаріаті, кінцевою метою якого є створення незалежної України. Всіх активістів треба негайно арештувати і після ґрунтового слідства таємно ліквідувати як злочинців» [212, С. 76; 69, С. 109]. Із донесення поліції Безпеки та Служби безпеки (СД) Німеччини про репресії проти комуністів, партизанів та ОУН (б) і ОУН (м) в Україні (Донесення про діяльність і ситуацію № 10 айнзацгруп поліції безпеки і СД в СРСР (за період з 1.02.1942 по 28.02.1942) від 28 лютого 1942 року було встановлено, що основними ворогами німецької влади на окупованих територіях визначені радянські партизани та оунівці, які проявляють надзвичайно високу активність: «У Житомирі, Кременчуці і Сталіно вдалось заарештувати певну кількість прибічників Бандери, які намагались приєднати населення до ідеї політичної незалежності України» [94, С. 55].

Репресивна реакція окупаційної нацистської влади на активізацію українських націоналістів розгорталася трьома хвилями терору. Передвісниками початку репресій були домашні арешти та примусова евакуація зі Сталінської області членів першої групи ОУН (б) під проводом В. Булавського в лютому 1942 року. Коли їх замінила група І. Кліма і Є. Стахіва, місцева організація почала переходити до цілковитого підпілля, проте політику терору проти націоналістів уже було запущено. Варто зазначити, що така реакція німців була спровокована не лише діяльністю на місцях, але і як відповідь центральної нацистської влади на події у Львові та Акт проголошення незалежності України Я. Стецьком задовго до критичних для німців подій на фронті [213, С. 226]. Отже, перша хвиля репресій проти оунівців у Сталінській області відбулася протягом січня 1942 року, друга – у серпні – листопаді 1942 року, а третя припала на червень – вересень 1943 року. Показовим є те, що в західних та центральних областях перші хвилі репресій розпочались набагато раніше, зокрема від зими 1941 року і тривали до січня 1942 року [459, Р. 138].

На Донеччині масові арешти розпочалися орієнтовно в січні 1942 року. На початку 1942 року В. Булавський і члени групи ОУН (б) у м. Юзівці були викликані до гестапо та ізольовані домашнім арештом до моменту примусового виїзду зі Сталінської області на вимогу німецької адміністрації. Частина членів, переважно зв'язкові або представники Проводу ОУН (б) із західних областей, залишили область. Водночас, у Горлівці у січні 1942 року за націоналістичні статті, надруковані в газеті «Український Донбас», був арештований завідувач відділу освіти та виховання І. Голуб: «В статті настільки принципово торкалися задачі українських націоналістів, що вона не була в інтересах німців, і Голуб був арештований» [64, С. 269 – 270].

Друга хвиля репресій, яка припала на серпень – листопад 1942 року, охопила районні осередки області. Відповідно, 22 вересня 1942 р. арештовано Ф. Челюка і А. Ястремського – керівників Ольгинського націоналістичного підпілля ОУН (б) (обох доправлено до табору в м. Юзівка). Водночас був заарештований С. Держко (Кашенко), Провідник Маріупольського осередку. Є. Стахів у своїх спогадах зазначав, що С. Держко затримано першим, хоча конкретна дата арешту не вказується [173, С. 140]. Достеменно відомо, що арешт відбувся восени 1942 року і, справді, він був одним із перших, якщо говорити про хронологію діяльності другої групи під проводом Є. Стахіва й І. Кліма. Під час очної ставки С. Кашенко-Держко послідовно відстоював свої погляди та заявляв: «Українські патріоти-самостійники воюють за українську державність проти німців і большевиків, бо немає між ними жодної різниці» [95, С. 168 – 175]. Перебуваючи в ув'язненні він відмовлявся від передачі йому до в'язниці харчів, побоюючись арештів інших членів націоналістичного підпілля та своєї родини. Внаслідок такої жертвності, С. Держко (Кашенко) загинув у в'язниці в грудні 1942 року [429, С. 171] (за даними О. Добровольського та В. Вериги – розстріляно) [198, С. 89]. Арешти Маріупольського осередку поновились у грудні 1942 року і тривали до першої чверті 1943 року.

Навесні 1943 року пройшла третя хвиля репресій, яка накрила Слов'янськ, Краматорськ, Красноармійськ (Покровськ), Юзівку, Ольгинку та Горлівку. За цей період арештовано близько 50–60 осіб. Частина затриманих розстріляно, частину вивезено до таборів, лише деяких членів ОУН (б) було звільнено перед підступом радянської армії. Зважаючи на незначну загальну кількість членів націоналістичного підпілля в районних та окружних організаціях, це доволі істотні цифри [95, С. 13]. У березні 1943 року внаслідок перехоплення гестапо документів Проводу в Києві, був заарештований член Проводу м. Юзівка (прізвище невідоме) [277, С. 225], а зі звіту Проводу ОУН (б) з СУЗ від квітня 1943 року відомо про масові арешти в Краматорську [62, Арк. 1 – 25], спровоковані донесеннями в гестапо на членів націоналістичного підпілля бургомістра Шопена (Шопіна) [64, С. 346 – 347].

Із-поміж членів ОУН (б), які перебували у Слов'янському осередку в 1943 році арешти набули значного поширення. Першим заарештованим 3 травня і ув'язненим у центральній в'язниці СД Північної Донеччини в м. Горлівка став голова Слов'янського націоналістичного підпілля Петро Шинкар [64, С. 333 – 340]. Із-поміж інших осіб, заарештованих у травні 1943 року, відомі також: Федір Стародуб, який під час нацистської окупації працював у вчительському кооперативі агентом постачання (заарештований німцями та вивезений до концтабору в Німеччину); Сергій Кіттель – викладач (ув'язнений протягом місяця в тюрмі СД); Ф. Виноградов – бургомістр Слов'янська (заарештований і вивезений до Німеччини за відсутність активної протидії оунівцям на посаді бургомістра). У травні – червні 1943 року заарештовано Зінаїду Каун, 17 червня – А. М'якушка, 18 червня – СД заарештувало С. Посуняка та деяких активних діячів громади УАПЦ. У цей час абвер група 203 затримала М. Ботвіна, П. Марапульця, Ф. Черника, М. Черкащенка («Мазепа») [64, С. 33 – 40; 319]. Лише завдяки вчасному попередженню «Мазепи», Є. Стахіву, який на той час перебував у Слов'янську, вдалось уникнути затримання. С. Посуняк та А. М'якушко були вислані до

концтабору Дахау, а М. Ботвіна і П. Марапульця розстріляли [64, С. 33 – 40]. Після звільнення з німецького концтабору С. Посунько, ймовірно, був інтернований до Радянського Союзу та ув'язнений до радянського концтабору у 1945 році [64, С. 333 – 340].

У Красноармійську (Покровську) у цей період проводилися також чистки. Зокрема, в липні 1943 року був арештований Всеволод Якубович, бургомістр і голова міського осередку ОУН (б) м. Красноармійська (Покровська). Його затримали під час закупівлі зброї для УПА та ув'язнили за націоналістичну діяльність у м. Юзівка: «4 вересня 1943 року його бачили серед інших арештованих, що йшли під конвоєм у табір, який знаходився на заводі №114» [64, С. 160 – 175], а згодом доправили до концтабору. Наступними заарештованими в Красноармійському (Покровському) районі були Василь Петренко, Юрій Голик, Іван Галета, Іван Чубуч, Григорій Пивоваров, Віктор Алехин (загинув від авіабомби у м. Аугсбург навесні 1944 р.), Василь Іщенко, Самойлов, Михайло Кузнецов. Всіх їх примусово вивезено до Німеччини 1943 року» [64, С. 207 – 209]. Антона Ястремського, голову Ольгинського осередку і старосту Ольгинки, повторно заарештовано гестапо за активну політичну діяльність орієнтовно в середині 1943 року. У Краматорську влітку 1943 року арешти були спровоковані агентом СД М. Ганзієм (Гандзій) [95, С. 219 – 224], за донесенням якого були ув'язнені С. Кутьєва [95, С. 210], П. Зінченко, І. Сердюк і П. Шинкар. У Горлівці відомо про арешт у 1943 р. Григорія Мірошніченка, подальша доля якого є невідомою.

У Маріуполі влітку 1943 року також проходили масові арешти, які набули катастрофічних масштабів. Одним з перших у місті, 22.06.1943 р. був арештований Яків Жижюра [64, С. 202 – 204], а його дружину і двох дітей розстріляно німцями як євреїв. Список репресованих продовжують такі підпільники: Іван Галушко, арештований і доправлений на 4 місяці до в'язниці м. Юзівки у 1943 році; Феропонт Синіцин, його дружина Клавдія Синіцина та їх дочка, арештовані гестапо 22.06.1943 р.; того ж дня арештовано й

відправлено до концтабору Дахау Федора Лічмана. Його звільнено у квітні 1944 року американськими військами і, ймовірно, примусово інтерновано до СРСР, де затримано органами НКВС [64, С. 239 – 247; 399, С. 50] у 1946 році та засуджено до 20 років каторги. Список відомих на сьогодні страчених членів націоналістичного підпілля гестапо містить такі імена як: Степан Кащенко-Держко, Іван Галушка, Яків Жижур, Р. Морозенко (Мороз), І. Лисий, Роман Юхимець, Січинський і Т. Гриців. Ув'язнені також були Величко, Кашкалда, М. Стасюк, А. Ірій-Авраменко, Донець, Семенюта, Н. Болгарська-Буткова, Ф. Гайдар, Степаненко, Волгрик, Марія Поет, Тях та ще 10 осіб [64, С. 204].

У лютому 1943 року, при повторному арешті А. Ірія-Авраменка (якого гестапо арештовувало тричі: двічі в Маріуполі у 1942 році і третій раз у 1943 р. в с. Широке Дніпропетровської області) та М. Стасюка [368, С. 202 – 204; 239 – 247], на допиті виявилось, що саме спричинило масові арешти оунівців Маріуполі. Через кооперацію націоналістів із партизанським підпіллям, гестапо доправило в Маріуполь колишнього члена Львівської крайової ексекутиви ОУН (б) та керівника Тернопільської обласної організації К. Вальчика («Олько», «Сум», колишній член ОУН (б), завербований НКВС під час «процесу 59-ти» у Львові 1940 року [173, С. 145]) під керівництво агента СД П. Бордичевського. Донесення до гестапо К. Вальчика спровокувало нову хвилю арештів націоналістів, яку ініціював та контролював П. Бордичевський. Саме він налагодив агентурну мережу по спостереженню за членами ОУН (б) у різних установах, збирав інформацію про націоналістичного підпілля та готував донесення до гестапо. Невдало скоєний замах на агента Новікова, організований членами ОУН (б), спровокував поновлення уваги до націоналістичного підпілля ОУН (б) П. Бордичевського, який практично повністю знищив кістяк Маріупольського осередку, домігшись арешту близько 50 осіб [429, С. 167]. У ході проведеної операції, П. Бордичевський завербував до гестапо деяких членів ОУН (б), зокрема, Раїсу Сисоєву, артистку театру, яка надавала інформацію про Степаненка (з яким мала романтичний зв'язок),

Михайла Харуту, який вів спостереження за В. Волгриком, Марією Поет та Тяком – артистами театру. Гуринов, Сорокина, Губенко, В. Запорожець, Гонтар – аналогічно працювали на П. Бордичевського і німецьке СД. У типографії за Донцем і Семенютою теж велось спостереження. Також були завербовані агент «Ворошилівський», що збирав інформацію на керівника радгоспу О. Жука. Результати третьої хвилі репресій протягом весни–літа 1943 року проявились не лише послабленням діяльності націоналістичного підпілля, але й критичними втратами особового складу. Перед поверненням Червоної Армії, частину ув'язнених було випущено, за винятком вбитих Я. Жижури, І. Лисого, І. Галушка, Р. Мороза (Морозенко), С. Кащенко-Держка, Юхимця та ув'язненого в концтаборі Ф. Лічмана.

Є. Стахів зазначав, що майже 20 членів ОУН (б) у м. Маріуполь розстріляно через донесення К. Вальчика у травні 1943 року [173 С. 146]. Окрім того, із наближенням Червоної Армії, П. Бордичевський утік разом із нацистською адміністрацією, попередньо звільнивши комуністів-підпільників та фактично надавши їм доступ до архівів ДКС, які містили інформацію про всіх членів ОУН (б), таким чином допомігши радянським спецслужбам завершити знищення націоналістичного підпілля. Щоправда, втік ненадовго, адже і його згодом було заарештовано НКВС [95, С. 164 – 167].

Центральний апарат ОУН (б) постраждав від репресивних дій гестапо значно менше. Керівник Юзівської міської організації І. Свічинський зміг улітку 1943 року евакуюватись до Дніпропетровщини й уникнути арешту: «Німецька жандармерія мала дані про те, що я займаюсь розповсюдженням нелегальної націоналістичної літератури, яка своїм змістом була направлена проти німців під лозунгом боротьби за так звану «Самостійну Україну», що мало послужити приводом для арешту. Це припущення виявилось вірним, адже зразу на другий день після мого виїзду за мною приходили в лабораторію німецькі жандарми, з метою арештувати мене» [64, С. 204]. Невдовзі, після наступу радянських військ, він був затриманий органами НКВС. Одному з

керівників похідної групи Івану Климу за наказом Проводу хоч і вдалось виїхати до Львова, щоправда, 9 березня 1944 р. його страчено німцями через повішення у Дрогобичі [173, С. 121]. Варто згадати й про долю В. Булавського, який загинув на Волині у бою з німецькими військовими формуваннями 27 серпня 1943 р.

У зв'язку з цим важливо зазначити, що кадрові члени ОУН (б) та представники Проводу або крайового Проводів не могли дозволити дати ув'язнити себе, тому намагались вчиняти збройний опір або самогубство. Зокрема, під час спроби затримання гестапо, в Миколаєві вбито Провідника Юзівського міського відділу Сталінської округи Олександра Сала («Ворон») [18, Арк. 272], а членів обласного Проводу Тиміша («Верховий») і Романа («Юхим») страчено 1944 року, уже при спішному відступі німців. За аналогічних обставин було розстріляно Романа Антоняка, агітатора Сталінської та Дніпропетровської областей, а також Тараса Шкаврїтька, члена похідної групи.

Не варто забувати і про кампанію нацистської адміністрації з примусового набору робітників, так званих остарбайтерів, до Німеччини, особливо при оцінці кількості прихильників української ідеї на Сході України. Можна припустити, що частину активної української молоді, яка співпрацювала з ОУН (б), вивезено до Німеччини протягом 1941 року, адже масштаби репатріації з Лівобережної України просто вражають: зі сходу України відправлено до Німеччини 971 832 чоловік, тоді як загальна кількість вивезених з Галичини, Словаччини, Голландії, Франції, Італії, разом з радянськими військовополоненими, склала 462 743 чоловік, тобто понад уполовину менше (971 832 – робітники Сходу, 108 152 – Галичина, 221 009 – радянські військовополонені, 31 300 – Франція, 55 726 – Італія, 31 300 – Голландія, 15 256 – Словаччина [277, С. 267]).

Безперечно, реакція нацистської окупаційної адміністрації на різнобічну активність ОУН (б) на Донеччині була аналогічною до ситуації в західних і

центральної області України. Після активізації націоналістичного підпілля та зайняття його членами певних адміністративних посад, а також із початком активної агітаційної роботи та розширенням впливу в культурній і громадській сферах, німецьке командування прийняло рішення позбутися всіх націоналістичних елементів шляхом репресій, щоб ці рухи не набрали надмірного авторитету серед населення. До того ж швидке наближення фронту породжувало у німців панічні настрої, бажання помсти та пошук зрадників, що лише посилювало репресивні заходи.

Сьогодні з різних причин неможливо визначити точні цифри репресованих силами гестапо членів націоналістичного підпілля. З одного боку, радянська влада намагалася поширювати інформацію щодо злочинів нацистської адміністрації проти населення на окупованих територіях, тому списки розстріляних чи ув'язнених постійно й системно публікувалися, будучи у відкритому доступі. З іншого боку, визначити з переліку вбитих чи ув'язнених гестапо українців саме тих, хто постраждав за націоналістичну діяльність, практично неможливо. По-перше, радянська влада не просто приховувала реальні масштаби українського націоналістичного підпілля на Донеччині та в Україні загалом, але й намагалась оминати питання щодо його існування. По-друге, скоріш за все, прізвища вбитих німцями українських націоналістів радянська влада на загал не виносила, тим паче в одному контексті з радянськими партизанами та підпільниками. По-третє, ця інформація була засекреченою, особливо до середини 50-х років, адже полювання на підпільні групи та арешти учасників ОУН (б) до цього часу ще тривали. Останньою причиною може бути й та обставина, що навіть після здобуття Україною незалежності й розсекречення частини архівів, питання реабілітації ОУН і УПА як на державному, так і громадському рівнях, сприймалось не те, щоб неоднозначно, а навіть небажано. І ця контрверсійність мала виражений регіоналізм, при якому східна Україна й Донеччина зокрема, перебували в позиції крайньої «роздратованості».

З огляду на це, актуалізується необхідність з'ясування реальних даних щодо кількості репресованих гестапо членів націоналістичного підпілля на Донеччині. В інтерв'ю історикині А. Пониपाляк подано відомості, що в м. Юзівка у 1943 році гестапо вбило близько 100 членів ОУН (б) [473], тоді як Є. Стахів у своїх спогадах зазначав, що в м. Маріуполь протягом весни 1943 року з 50 арештованих вбито 20 членів ОУН (б) [173, С. 146], а за даними О. Добровольського, загальна кількість арештованих у Сталінській області протягом 1943 року складає 50–60 осіб [64, С. 270]. Зважаючи на такі суттєві статистичні розбіжності, виникла потреба у повторному ретельному підрахунку кількості репресованих членів націоналістичного підпілля Донеччини нацистською владою протягом 1941–1944 років. Опрацьовані авторкою архівні документи дозволили визначити статистику з поіменним списком репресованих німцями членів націоналістичного підпілля Сталінської області.

Сумований підрахунок дає цифру в 89–91 членів ОУН (б), що зазнали репресій з боку нацистської влади, із яких ідентифіковано 83 особи [Додаток Є]. З цього переліку 11 осіб розстріляно, а саме: Тарас Шкаврижко (Шкаврїтько), Яків Жижур, Іван Лисий, Роман Антоняк («Гліб»), Іван Клим («Митар», «Бурмач»), Олександр Сало («Олександр», «Ворон»), Дмитро Фомічев, Іван Галушко, Січинський, Яків Кравцов та Мороз; вивезені німцями: Григорій Пивоваров, Іван Чубуч, Ф. Виноградов, Юрій Голик, Федір Стародуб. Вбитий був також В. Булавський. Отже, отримані за результатом аналізу кримінальних справ показники знаходяться посередині між даними А. Понипаляк і О. Добровольського та тяжіють до даних В. Ковальчука [272, С. 21]. Можна лише припустити, що О. Добровольський не враховував у статистиці членів першої групи, адже в кінцевому результаті їх звільнено з-під арешту та вислано за межі Сталінської області. Проте, з огляду на об'єктивну проблематичність у доступності всього комплексу джерел, говорити про остаточні результати наразі немає можливості.

Оцінюючи наслідки репресій з боку нацистського окупаційного режиму, варто зазначити, що вони суттєво вплинули на організаційну структуру та кадри Сталінського обласного осередку, позбавивши підпілля багатьох активістів. У підсумку це негативно позначилося на подальшій діяльності ОУН (б) у регіоні, значно послабивши її позиції перед приходом більш небезпечного й жорстокого ворога – радянської влади. Така оцінка, окрім іншого, ґрунтується на архівних даних щодо вдвічі більших за масштабами репресій проти оунівців з боку радянських карних органів, які розгорнулись після захоплення Донеччини Червоною Армією в 1943 р. і продовжувалась до кінця війни і повоєнний період.

4.2. Масові репресії комуністичного режиму та ліквідація націоналістичного підпілля ОУН (б) у 1943–1951 рр.

Восени 1943 року, з відходом німецьких військ на захід, Сталінська (сучасна Донецька) область була однією з перших територій України, що пережили повторну окупацію Червоною Армією услід за нацистською. Населення регіону знову опинилось під пильним наглядом та перевіркою радянських органів держбезпеки, які виявляли колабораціоністів, націоналістів, та інші неблагонадійні елементи, небезпечні для радянської влади. Слідом за червоноармійцями до міст заходили загони НКВС, які активно розгортали свою діяльність. Під удар каральних органів потрапили й українські націоналісти, які під час нацистської окупації діяли в регіоні. Завдяки широкій агентурній мережі НКВС, яка доволі успішно працювала на окупованих німцями територіях, виявляти членів націоналістичного підпілля не викликало труднощів. Перший, найбільш динамічний період арештів охоплював 1943–1945 рр. Як наслідок, у середині 1945 року ядро націоналістичного підпілля було знищене радянськими органами держбезпеки, проте процес розшуку всіх причетних до ОУН (б) у регіоні тривав і надалі. Наступний етап репресивної

політики комуністичного режиму припадає на повоєнні 1945–1951 роки і завершується арештом останнього з відомих на сьогодні члена ОУН (б) воєнного періоду. Саме ця подія становить крайню хронологічну межу пропонованої дисертаційної роботи.

Оперативні дії з виявлення осіб, незадоволених поверненням радянської влади, на початках проходили форсовано, подекуди набираючи величезних масштабів. Перш за все, це зумовлювалось пошуком українців, які співпрацювали з нацистською владою, зокрема всіх залучених в місцевій адміністрації та органах охорони правопорядку, представників відроджених релігійних громад, громадських, політичних діячів та членів українських організацій, зокрема, членів «Просвіти» та ОУН (б). Що стосується евакуації населення, то документи ОУН (б) містять дані, що: «Евакуювались лиш ті, що служили німцям, тобто зрадники советського народу. Всі наші люди, які рекрутувались з робітництва і селянства, осталися на місці» [78, С. 90 – 92]. Проте оцінюємо цю інформацію як не зовсім точну, адже більшість арештованих оунівців затримано в Сталінській області в ході першочергових розшукових дій, а близько 30% членів націоналістичного підпілля – трохи згодом, уже поза межами Донеччини, куди члени ОУН (б) евакуювались, рятуючись від просування Червоної Армії. Невелику кількість підпільників затримано при спробі втечі, а значна їх частина залишалась у розшуку ще протягом тривалого часу. Водночас, існує висока вірогідність, що серед арештованих НКВС «оунівців» була певна частка осіб, не причетних до ОУН(б). Однак встановити цю кількість за наявних джерел поки що неможливо.

Аналіз вироків українським націоналістам дозволяє виділити сталий перелік звинувачень, згідно з яким формулювались інкримінації членам націоналістичного підпілля. Витяг зі звинувачувального висновку керівнику Сталінського обласного Проводу ОУН (б) Володимирі Гладкому від 24 січня 1947 р. [64, С. 237] демонструє хрестоматійний перелік цих звинувачень. Отже,

список традиційних обвинувачень містив такі закиди: співпраця з нацистською владою; встановлення злочинних зв'язків з українськими націоналістами; залучення до антирадянської організації українських націоналістів; вербування нових членів; виготовлення, приховування та розповсюдження антирадянської, української, буржуазної, націоналістичної літератури; заклики до збройної боротьби проти радянської влади; укриття у власних помешканнях нелегалів та представників Проводу ОУН (б); планування боротьби проти радянської держави; організація збройної боротьби проти радянської армії в тилу німецької адміністрації; видача активістів-комуністів нацистській адміністрації; видача партизан нацистській адміністрації; робота в адміністративних, поліцейських, культурних і громадських установах місцевої влади під час окупації тощо. Перелік звинувачень залежав від тяжкості злочину, але загалом вони були доволі подібними [64, С. 237]. Практично всі засуджені члени ОУН (б) проходили за статтею 54-1 Кримінального кодексу УРСР «За зраду Батьківщини». Більшість зізнань, отриманих на допитах від арештованих членів націоналістичного підпілля, НКВС «здобувало» або під тортурами, або іншими незаконними методами, на кшталт шантажу, погроз і використання підставних агентів. І хоч зафіксованих письмово підтверджень тортур, безумовно, у справах ми не знайдемо, проте сама побудова змісту допиту однозначно натякає на присутність фізичних та моральних тортур: скажімо, після фраз слідчого: «Ви продовжуєте давати слідству неправдиві покази. Чи маєте ви намір говорити правду?», слідує подібна на фразу арештованого: «Так, ви маєте рацію, раніше я приховував правду, а тепер розкажу все, що знаю» [9, Арк. 45]. Цікаво й те, що широко застосований в західних областях метод «ЛП» («Літерний захід») [350] стосовно націоналістів, так само активно використовується при «розробці» оунівців-східняків, наприклад: у справі націоналістичного підпілля Слов'янську «Мрія», Волноваського націоналістичного підпілля «Шукачі», проти членів Ясинуватської ланки тощо.

Розуміючи неминучість репресій, більшість членів організації змушена

була рухатись на захід, до центральних і західних регіонів України. Однак не всі мали таку можливість. Дехто залишався на місці, вбачаючи можливість діяти у глибокому радянському тилу. Скоріш за все, розуміючи приреченість справи і не сподіваючись на перемогу українського руху, вони просто не могли піти на поступки власному сумлінню. Уже 4 лютого 1943 року Червона Армія окупувала Слов'янськ, 6 лютого – Краматорськ і просунулась далі на південний захід. Слідом за армією до міст відразу заходили загони НКВС, які без зволікань розпочинали «чистки». Першими арештованими були перекладачі, члени місцевих адміністрацій, поліції та всі ті, хто мав відношення до нацистської адміністрації: «У секторі Слов'янськ-Барвінкова-Краматорськ, ... дівчата, які були перекладачами або мали якісь взаємини з німецькими солдатами, були арештовані, часто за доносами членів комуністичної партії. ... Частину арештованих одразу везли в Красний Лиман. Жінок, що мали дітей від німецьких солдатів, одразу було вбито з їхніми дітьми» [277, С. 337].

В умовах відновлення комуністичного режиму, оунівці-залишенці перейшли до роботи в глибокому підпіллі. Проте найбільшим їхнім нещастям, що спричинило швидку ліквідацію цих осередків, було масове проникнення до лав ОУН (б) агентів НКВС, зокрема на керівні посади рівня Проводу. Упродовж тривалого часу фактичним керівником Юзівського (Сталіно) міського Проводу ОУН (б) був агент НКВС Роман Головатий – «Дорошенко». Саме завдяки його діяльності уже в жовтні 1943 року розкрито і знищено 4 районні організації, Сталінський обласний та Юзівський міський проводи, арештовано більшість членів ОУН (б), із яких всіх було засуджено, а значну частину розстріляно.

«Дорошенко» не виняток, а лише найяскравіший успішний приклад роботи радянських спецслужб у Сталінській області. Агентурна мережа, яка не випадково залишалась в регіоні під час німецької окупації, мала змогу просочитися до лав ОУН (б) і проводити активну роботу зі збору даних і матеріальних доказів. Із поверненням Червоної Армії, на початку 1943 року

одночасно з допитами місцевої радянської агентурної мережі, яку було залишено в регіоні у 1941 р., проходило активне її розширення і залучення нових «сексотів». Наприклад, лише у Слов'янському районі кількість секретних співробітників на 1943 рік зросла на 150 – 300% [64, С. 33 – 40]. Основна маса оперативної інформації проти членів ОУН (б) була надана такими агентами, як Роман Головатий – «Дорошенко», Костянтин Ружицький («Слов'янський», священник), Георгій Чеховський («Покровський», секретар Костянтинівської міської управи), «Лиманська», «Яковлев», «Степанов», «Петрова», «Луцька», «Жанна» (лікарня м. Слов'янськ), «Гоголев», «Майкопська» (лікарня м. Слов'янськ), «Максимова» (лікарня м. Слов'янськ), «Соловійова» (ймовірно, працівниця міськвно м. Слов'янськ), «Нєвська», «Тургенєва», «Іванов» (керівник міськвно м. Слов'янськ), «Коротков» (бургомістр Костянтинівки), Марина Оношко (заступниця голови «Просвіти» м. Маріуполь, агента НКВС, радянська військова розвідниця), Абрам Вібе («Ганс», секретар міської управи м. Юзівка), Олексій Вальчик («Валько», керівник Тернопільської ексекутиви ОУН (б), тимчасово працював у м. Маріуполь), «Українка» (м. Краматорськ), «Математик», «Луговий» [64, С. 183], «Шаповал» [231, С. 75], «Волгін» (м. Попасна) та М. Кривошапко і М. Захаржевський, дискусія щодо їхньої належності до радянської агентурної мережі сьогодні активно точиться в наукових колах. С. Кутєва («Жужун», Ворошиловградська і Сталінська області, невдала спроба вербування НКВС, подвійна агентка ОУН (б)) та І. Голуб (сумнівно), які іноді фігурують як агенти НКВС, скоріш за все такими не були. Для конспірації своєї діяльності, всі агенти діяли за певними правилами, які убезпечували їх від викриття. Наведемо кілька з них для прикладу: не контактувати з агентами в службових приміщеннях та приватних квартирах, а іноді взагалі не виявляли себе як агенти перед іншими співробітниками, використовувати для зв'язків членів родини, контактувати з використанням тайників або на ринку в людний день тощо [368, С. 303].

Із поверненням радянської адміністрації, весь масив зібраної інформації миттєво опинився в НКВС у вигляді донесень агентів і місцевих активістів-комуністів, що стало підставою для відкриття кримінальних справ проти членів націоналістичного підпілля у всіх міських та районних осередках ОУН (б) Сталінської області – Авдіївці, Краматорську, Красноармійську (Покровську), Мар'їнці, Макіївці, Маріуполі, Ольгинці, Горлівці, Харцизьку, Волновасі, Слов'янську і обласному центрі – м. Сталіні (під час нацистської окупації – м. Юзівка). У результаті, Горлівський міськвідділ НКВС заарештував та засудив 25 осіб, Ольгинський – 20 осіб, Ясинуватський – 21 особу. Більшість з цих арештованих утримувались в тюрмі НКВС м. Сталіна (вул. Артема 40/42) [231, С. 74].

Офіційна статистика арештів членів ОУН (б) виглядає істотно заниженою через те, що в деяких кримінальних провадженнях реальні оунівці засуджувались за статтею 54.1 («зрада Батьківщині»), яких було звинувачено не в причетності до ОУН (б), а в колабораціонізмі, антирадянській пропаганді, дезертирстві, або у причетності до інших проукраїнських організацій, зокрема до «Просвіти». Така ситуація пояснюється, з одного боку, браком доказів щодо участі арештантів в ОУН (б), а з іншого, намаганням комуністичного режиму штучно применшити масштаби і вплив націоналістичного руху на Донеччині й Донбасі загалом. Через десятиліття, наприкінці радянського періоду і навіть згодом, ці сфальсифіковані дані влада використовувала для просування ідей про історичне неприйняття інтернаціональним або «руським» Донбасом українських національних, а тим більше націоналістичних ідей, які він завжди, імовірно, послідовно відкидав. Зокрема, ця риторика неабияк вплинула на формування висновку, який зробив під час дослідження цього питання історик-попередник В. Нікольський, продовживши тезу про нечисельність націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині, з огляду на велику кількість заарештованих націоналістів, зв'язок яких з ОУН (б) достеменно довести не вдалось [328, С. 116 – 117]. До спростування цієї хибної, на нашу думку, тези,

ми повернемось згодом, перейшовши тепер до деталізації репресивної діяльності НКВС у Сталінській області.

У Волноваському районі після повернення радянської армії, відомо про арешт члена ОУН (б) А. Смагло, який займався вербуванням та пропагандою. Це перший відомий на сьогодні арешт члена ОУН (б) на Донеччині після повторної окупації регіону Червоною Армією у ході завершального періоду Другої світової війни. З обвинувального висновку у справі Андрія Смагло від 26 жовтня 1943 року, по ст. 54-10 ч. 2 та 54-11 УК УРСР [64, С. 267 – 268] відомо, що спровокувало його арешт донесення, яке надійшло у відділ контррозвідки СМЕРШ після повернення радянської влади. Згідно з документом, А. Смагло звинувачують в роботі у «профашистській газеті «Хлібороб»» [64, С. 267 – 268], встановленні злочинних зв'язків із керівником ОУН (б) Волноваського району М. Кривенком, розповсюдженні агітаційної літератури. На допитах А. Смаглий визнає свою провину, у результаті чого його засуджено.

Ще одне відоме кримінальне провадження проти діячів ОУН (б) у Волновасі відкрито від 20 травня 1945 року у ході оперативної справи під назвою «Шукачі». Серед обвинувачених – група вчителів-націоналістів, які брали участь в організації. Як першого затриманого НКВС обрало Г. Люботіна, який перебував на момент розшуку учасників націоналістичного підпілля на службі в Червоній Армії та відвідав Волноваху під час відпустки. Г. Люботіна було затримано, доставлено силою у воєнкомат Волновахи, та етаповано до НКВС. Після комунікації з підставними «арештованими» в спільній камері агентами НКВС, Г. Люботін надав достатню інформацію про діяльність ОУН (б) та її членів для відкриття провадження та подальших слідчих дій [64, С. 264 – 265]. Із-поміж допитаних, всі дали достатньо інформації для наступних арештів. Загальна кількість осіб, що проходили по справі «Шукачі» та в кінцевому результаті були репресовані, складає 48 осіб.

В Ольгинському районі наприкінці 1943 року місцевий осередок ще діяв,

попри повернення радянської влади. Більшість членів націоналістичного підпілля не були евакуйовані на захід та планували продовжувати свою роботу в умовах радянської окупації, що дозволило хронологічно розтягнути час існування націоналістичного підпілля до середини 1944 року. Завдяки донесенням агента «Дорошенка», уже з вересня 1943 року почався збір інформації та пошук підозрюваних для відкриття слідства проти місцевих націоналістів. Згідно з Довідкою начальника управління НКДБ по Сталінській області Демидова секретареві КП(б)У М. Хрущову від 30 листопада 1943 року, на кінець 1943 року в Ольгинському районі Сталінської області вже було відкрито кримінальне провадження [130, С. 318]. Перші арешти розпочалися влітку, зокрема 30 червня 1944 року НКВС заарештувало 8 членів ОУН (б). С. Стовба був розстріляний СМЕРШем, решта учасників тримали ув'язненими. 31 травня 1944 року військовий трибунал засудив А. Ястремського та П. Харчука до 20 років каторги; О. Клименко, Ф. Челюк, М. Скляренко, Я. Чернявський, І. Іванчура отримали 10 років таборів. 21 вересня 1944 року прокуратура оскаржила вирок І. Іванчури і каторгу замінили на розстріл.

У цей період був затриманий Горонескуль, Архип Твердий, Пантелій Гуржій, Сергій Кононенко, Іван Станішевський, Григорій Лисенко, Митрофан Прищепа та Ганна Олександрина, яка займалась організацією хору та культурною діяльністю [64, С. 316 – 318].

Більшість звинувачень стосувалися конфіскації радгоспного та приватного майна та мобілізації місцевого населення до німецького війська. Згідно з документами, завдяки діяльності членів націоналістичного підпілля, до німецької добровольчої армії мобілізовані 50 осіб та арештовані колишні комуністи: Г. Лискун, П. Гриб, Некрасов, Рудь, Шурха, Л. Лискун, І. Свінченко, І. Савченко, І. Рибальський, М. Шаманський, І. Ясир [64, С. 315 – 319]. Решта затриманих – члени націоналістичного підпілля (П. Харчук, Ф. Челюк та Я. Чернявський) – також було звинувачені в сприянні арештам партизан-комуністів Харчука, Михайленка, Полицького та Гламазди. Заступник

старшини Ольгинського району О. Клименко, згідно з висунутими обвинуваченнями, складав списки для комендатури з 280 комуністів та брав безпосередню участь в арештах партизан. Після показів свідків, в жовтні 1943 року були заарештовані І. Іванчура, М. Складенко, П. Харчук, А. Ястремський, О. Клименко, Ф. Челюк та Я. Чернявський [64, С. 318], а подальші арешти тривали до 1944 року включно, доки всі відомі учасники націоналістичного підпілля в Ольгинському районі не були засуджені [64, С. 318] .

Маріупольське підпілля постраждало найбільше завдяки діяльності агента СД С. Бордишевського, який сприяв репресіям проти націоналістів під час нацистської окупації, а також допоміг виявляти членів націоналістичного підпілля навіть після своєї втечі, хоча згодом і він був заарештований НКВС. Перед евакуацією з німецькою армією на захід, С. Боршидевський звільнив комуністичного активіста з в'язниці гестапо та надав йому доступ до документів ДКС, де зберігались всі особові справи гестапо членів ОУН (б). Це сприяло швидкому викриттю та знищенню Маріупольського націоналістичного підпілля радянськими органами у ході відкритої кримінальної справи «Галичани», згідно з якою засуджено 18 осіб [95, С. 202 – 205]. Не варто забувати і про долю активного діяча Маріупольського націоналістичного підпілля Ф. Лічмана, який був звільнений із Дахау союзними військами у 1946 році та інтернований у Радянський Союз, де був засуджений до 20 років каторги [64, С. 239; 371, С. 44].

Ще одна яскрава постать, лідер націоналістичного підпілля м. Маріуполь, директор Маріупольського театру А. Ірій-Авраменко, був заарештований разом із М. Димовим у 1944 році. В останньому вирoku (всього за своє життя А. Ірій-Авраменко арештовувався різними режимами 8 разів, в: 1916, 1918, 1923, 1929, 1932, 1943, 1943, 1944 рр.) А. Ірію-Авраменку зазначено: «Вступив до організації німецько-українських націоналістів ОУН (б), яка існувала у м. Маріуполі і мала бандерівський напрямок. ...вербував членів ОУН (б), організував Просвіту і був її головою ...будучи директором театру забороняв

розмовляти російською мовою ...організував вечір, присвячений дню смерті Шевченка, програму якого побудував націоналістичного змісту, прикрасив театр петлюрівськими прапорами та гербом, ...за його вказівкою був виконаний націоналістичний гімн. ...заарештований гестапо та завербований німецьким офіцером у платні агенти. ...зрадив соціалістичній Батьківщині» [95, С. 78 – 81]. У своїх спогадах Євген Стахів зазначав, що А. Ірій-Авраменко загинув від рук гестапо, але це недостовірна інформація – 9 січня 1945 року А. Ірій-Авраменко разом з М. Димовим був розстріляний НКВС [95, С. 78 – 81].

У Мар'їнському районі найбільшу шкоду націоналістичному підпіллю нанесли донесення сумнозвісного агента «Дорошенка» (Роман Головатий). У своїх доповідних записках до НКВС «Дорошенко» надав детальну інформацію про структуру, кількість, діяльність організації, адреси та прізвища більшості членів націоналістичного підпілля, чим спровокував початок репресій проти націоналістів-залишенців. О. Зінченка та О. Петрусенка засуджено 16 червня 1944 року до розстрілу, В. Корецького – до 20 років каторги, П. Зайця, Д. Солода та М. Новицького до таборів. Олександр/Ворон Сало зміг виїхати, але був вбитий німцями в Миколаєві в 1944 році. До весни 1944 року всі відомі нам члени націоналістичного підпілля були репресовані.

Повернення радянської влади в Горлівку, як і всюди, ознаменувалося завзятим поновленням пошуку ворогів комунізму. У січні 1944 року був заарештований Яків Губарев. У квітні 1944 року була спроба Горлівського НКВС завербувати одного зі зв'язкових, С. Мушенка (псевдо «Доніченко»). Але останньому вдалось попередити про цей факт представників ОУН (б) та нікого не видати під час допиту. Після таких дій С. Мушенко був арештований повторно: «Будучи секретним співробітником органів НКДБ, дезінформував останніх, тому є зрадником радянської батьківщини та одним з учасників контрреволюційної організації українських націоналістів. ...готувався до збройного виступу проти Червоної Армії, був за створення Самостійної Соборної Держави України» [66, С. 373 – 375].

Після другого арешту, на допиті від 20 жовтня 1944 року, Сергія Мушенка змусили надати інформацію про членів націоналістичного підпілля на назвати таких членів ОУН (б): К. Шимбарев (Шембораєв), Г. Клепачевська, М. Федотов, І. Сигида, Г. Мирошніченко, П. Федоров, В. Підуст, Д. Токарь, П. Мирошніченко, О. Савченко, В. Гейченко, І. (О.) Тицький, І. Адаменко, М. Захаржевський, П. Бойко, зв'язкові «Остап», «Димко», «Борис», «Микола», «Нюся» [66, С. 373 – 375]. Невдовзі С. Мушенко був розстріляний за вироком 16 травня 1944 року військовим трибуналом НКВС. Завдяки його показам та свідченням П. Бойка, радянськими карними органами була виділена окрема агентурна справа проти діячів «Просвіти» по місту Горлівка, яка нараховувала 34 засуджених осіб [64, С. 190 – 192].

Відомий ще один приклад репресивних дій проти діячів українського руху на Донеччині, а саме слідча справа Мойсея та Анастасії Бойко, що звинувачені 22 січня 1945 року за ст. 54-1«а» та 54-11 УК УРСР за належність до антирадянської Організації Українських Націоналістів. Під час допитів, обидвоє визнали свою провину, а також підтвердили участь в ОУН (б) І. Ковалевського (шляхом показів та очними ставками), справа якого в цей час активно розроблялася [64, С. 276 – 280]. Це значно посприяло викриттю та знищенню Сталінської обласної організації та засудженню до кінця 1945 року 25 осіб з-поміж її членів.

У березні 1944 року, після підготовки «Дорошенком» нових матеріалів, розпочались масові репресії, під час яких були заарештовані керівники Красногорівки та Ольгинки: Зінченко, Іванчура, Й.Софтенко і Б. Кудря. Решта – І. Свічинський, Мороз, Передерій, Кривошاپко та інші взяті в агентурну розробку по агентурній справі «Мрія» [64, С. 182 – 183]. Тим часом, навесні 1944 року зусиллями агента «Дорошенка» активно розпочалася розробка голови Юзівської міської організації І. Свічинського, який, імовірно, повернувся до міста. Задokumentовані в доповідних записках розмови агента з І. Свічинським, які проходили в період між 10 квітня по 17 липня 1944 року,

надають таку інформацію. Хворий на тиф, І. Свічинський, намагався сконтактуватися з «нелегальщиком» (ймовірно, Т. Тимощуком) для отримання конкретних вказівок від Проводу, проте марно. Не маючи змоги зв'язатись із Проводом або виїхати з міста, І. Свічинський залишився в місті, де був арештований НКВС у липні 1945 року [64, С. 206 – 207].

Із липня 1944 по травень 1945 року в Ясинуватському районі також тривали масові арешти членів націоналістичного підпілля. У цьому районі проти націоналістів були відкриті кримінальні справи «Фанатики», «Земляки» та «Озлоблені» [95, С. 120 – 145], під час яких були заарештовані В. Волков, Т. Волкова, А. Гербич, К. Савчук, А. Кулинич, О. Веретенніков, М. Сендевец, І. Сташевська, Я. Гет, В. Харченко, М. Тарасенко та інші. Як наслідок, 8 лютого 1945 року, після масових арештів причетних до ОУН (б) в Ясинуватій згідно з зазначеними кримінальними справами, військовий трибунал НКВС після 4 днів слідства виніс вироки. Було розстріляно А. Гербича, В. Волкова, А. Седова, К. Савчука, А. Кулинича, О. Веретеннікова та В. Харченка. Інших членів націоналістичного підпілля – П. Ковалевського, Я. Гришко, В. Лиходія, В. Лимаренка, Т. Волкову – засуджено на 20 років каторжних робіт та заслання; І. Голуба, А. Шевченка, А. Канівця, К. Щеглова – до 15 років каторжних робіт; В. Сенцова – до позбавлення волі на 10 років [64, С. 229 – 236].

Після проведених оперативних дій, І. Колесник, С. Поліщук, А. Щербина, Д. Полехін та Дубина, які після відступу німців залишили Авдіївський район, були подані в розшук [95, С. 120 – 145]. Відомо, що І. Колесник, А. Щербина та С. Поліщук спершу потрапили до лав Червоної Армії, приховавши свої зв'язки з ОУН (б). Шляхом агентурної роботи НКВС, І. Колесника та С. Поліщука виявлено та заарештовано у Будапешті та Кенінсберзі 8 та 12 квітня 1945 року. На допитах останні не зізнавались у своїй участі в ОУН (б), тому підтвердження звинувачень добуто шляхом провокації – підсаджування до камери звинувачувального підставного агента НКВС. У подальшому, відкрита кримінальна справа І. Колесника та С. Поліщука від 6

липня 1945 року стала найгучнішою у Ясинуватій.

У результаті допитів С. Поліщука та І. Колесника, було виявлено та затримано зв'язкових Проводу ОУН (б), зокрема, «Сузу» – М. Захаржевського, «Остапа», «Тарана» та «Миколу». Після цього М. Захаржевський був переданий НКВС СРСР, а слідство щодо справи І. Колесника завершено та передане Військовому трибуналу. Згідно зі обвинувальним висновком стосовно справи Ясинуватської гілки ОУН (б) у справі № 587 від 24.01.1945 року, всі учасники націоналістичного підпілля були засуджені [64, С. 157]. Загалом радянськими карними органами було розстріляно 7 з 17 фігурантів щодо агентурної справи Ясинуватської ОУН (б), зокрема А. Гербіча, Ф. Волкова, А. Сєдова, К. Савчука, А. Кулініча, А. Веретеннікова, В. Харченко [64, С. 126]. Загальна кількість арештованих підпільників у районі сягає 21 особи.

Про деталі затримання членів Проводу ОУН (б) в Сталінській області відомо зі спецповідомлення секретареві обкому КП(б)У Мельникову від 20 серпня 1945 року. Зазначено, що в результаті реалізації агентурних справ «Фанатики», «Озлоблені» та «Земляки», та після допитів арештованих І. Колесника, С. Поліщука А. Гербіча, сім'ї Волкових, А. Кулініча, К. Савчука і ще 17 осіб, були отримані покази, які доповнили агентурну справу проти керівників Сталінського обласного осередку ОУН (б). Радянські спецслужби розпочали активний пошук та розробку оунівців, які прибули з західноукраїнських областей, зокрема членів групи, направлених Проводом ПівдСУЗ. Проте якийсь час НКВС були відомі лише псевда цих осіб – «Василь», «Василь Михайлович» (можливо, М. Кривошапко), «Остап» та «Микола». Для затримання вказаних осіб був розроблений оперативний план, який охоплював відвідування конспіративних квартир, вербування родичів арештованих учасників та активну роботу секретних агентів НКВС. Наприклад, агентка «Лиманська» (скоріш за все, Н. Д. Сенцова, дружина І. Колесника, завербована на підставі компрометувальних матеріалів після затримання), вийшла на контакт зі співробітниками НКВС після зустрічі з членом ОУН (б)

«Миколою». Через це донесення вдалось встановити спостереження за «Миколою» та арештувати його при спробі виїхати з м. Ясинувата. Це був М. Захаржевський.

На першому допиті він не зізнавався в причетності до ОУН (б), подаючи фіктивні документи та діючи згідно з легендою. Але після кількох допитів, як зазначено в спецповідомленні: «в результаті вмілої роботи з ним слідчого», «Микола» дав такі свідчення: «Вербування мене в ОУН (б) було здійснено на ґрунті того, що я був вороже налаштованим до радянської влади та політики, яку вона впроваджувала у питаннях самовизначення українського народу. На шлях боротьби з радянською владою мене привела незгода з національною політикою в Україні, яка проводилася в країні, тобто український народ повинен використовувати своє право суверенітету повністю, а не частково, тобто, він повинен мати таку державну формацію, яка забезпечила б прояв творчих сил народу, як у сфері політичного, господарського та культурного життя без повного копіювання цих форм у будь-якого іншого народу, в даному випадку, російського народу. Цим я хочу сказати, що насправді, у реальності, суверенітет українського народу не здійснюється, а перебуває у великому підпорядкуванні. ...Так, це мої переконання, у чому я не сумніваюся» [64, С. 147 – 157].

Згідно з його свідченнями, М. Захаржевський потрапив до лав ОУН (б) завдяки М. Кривошапку. Будучи негативно налаштованим щодо радянської влади ще з часів боротьби за незалежність у період 1917–1920-х рр., у травні 1942 року, під час відступу радянської армії з Кривого Рогу, де він знаходився, М. Захаржевський залишився в місті та зв'язався з М. В. Кривошапком, після чого вступив до ОУН (б). В. Кук подавав інформацію, що після масових арештів гестапо в Кривому Розі, М. Захаржевський виїхав до Дніпропетровська, звідки був направлений у Юзівку [5, Арк. 28 – 29]. У липні 1943 року, після арештів членів організації гестапо в місті, М. Захаржевський виїхав до Києва, далі – в м. Дніпропетровськ (м. Дніпро) [64, С. 210 – 213].

Згодом, за розпорядженням члену Проводу «Лемка» (можливо, «Леміша», В. Кука), М. Захаржевський направляється в Юзівку, де отримує нову посаду керівника осередків у Горлівці, Костянтинівському, Артемівському Комсомольському районах Сталінської області. Проте через близькість фронту та масовий контрнаступ Червоної Армії на захід, М. Захаржевський зміг сконтактуватися через зв'язкових лише з Горлівкою та Костянтинівським районом. Після передачі відповідної літератури та вказівок, М. Захаржевський, який на цей момент уже був відомий в ОУН (б) як «Микола», повернувся через м. Ясинувату в Юзівку, Дніпропетровськ та Київ. Перебування в столиці було недовге, й уже в серпні 1943 року М. Кривошапко знову направляє М. Захаржевського у супроводі окружного Провідника «Олександра» (ймовірно, П. Сала) в Сталінську область уже для керівництва націоналістичним підпіллям [64, С. 210 – 213]. Потрапивши в Ясинувату М. Захаржевського практично відразу заарештовує НКВС при спробі зв'язатися з І. Колесником [64, С. 148 – 157].

Після арешту М. Захаржевського та надання показань, 24 травня 1945 року згідно з наказом заступника народного Комісара Державної Безпеки СРСР Кобулова його розробка органами НКВС раптово призупиняється. Саме тоді М. Захаржевський був переданий НКДБ УРСР. В. Нікольський у своїй роботі подавав інформацію про те, що 2 червня 1945 року, М. Захаржевський був звільнений зі Сталінської в'язниці НКГДБ у зв'язку з припиненням справи [241, с. 24], що наштовхує автора на думку, що М. Захаржевський також був секретним агентом НКВС та призначеним «головою легендованого Проводу ОУН (б)», який почав розроблятися з літа 1944 року радянськими спецслужбами (начальником відділу НКДБ С. Каріним-Даниленком) для виявлення націоналістичного активу на Київщині, в центральних, східних областях (на Донеччині зокрема) для подальшого виходу на Провід [245, С. 24] (у питанні вербування оунівців для їх подальшого направлення в західні області та створення фіктивних оунівських «проводів» для майбутнього

підпорядкування агентурі МДБ всього націоналістичного підпілля, було віднайдено документи, які фіксували такі легендовані проводи: Білоцерківський, Конотопський, Дніпропетровський, Миколаївський та Криворізький окружні проводи [183, С. 360 – 362], а також окружні проводи в західних областях: в Коломиї, Калуші та легендовані проводи в Болехові, Косові, Кременці та Калуші [54, Арк. 35]). Дані про звільнення доволі красномовні, але достеменно підтвердити ці факти історичу не вдалося. Окрім того, в обвинувальному вироку І. Колеснику від 6 липня 1945 року зазначено, що М. Захаржевський на момент вироку перебуває під слідством НКДБ УРСР [64, С. 229 – 236]. Абсолютно протилежні документи – показання М. Захаржевського під час допитів, та розпорядження про звільнення у зв'язку з закриттям справи, що, в принципі, виглядає досить нереалістично, враховуючи вищенаведену цитату з показів М. Захаржевського, а також дані з вироку І. Колесника наштовхнуло до подальших пошуків інформації щодо цього питання. Авторці вдалось з'ясувати, що М. Захаржевський був відпущений органами НКВС, оскільки «...для розробки передбачалося залишити на волі окремих учасників ОУН, головним чином, з метою виходу агентури на справи та одержання організаційних зв'язків у східних та, особливо, західних областях України». У цьому ж документі зазначено, що після звільнення, М. Захаржевський відправився до Києва, де намагався вийти на зв'язок з націоналістами, проте марно, адже більшість уже була арештована в ході агентурної справи «Карпати». Випадково вийшовши на агентку НКВС «Апрельську», М. Захаржевський намагався налагодити через неї контакт з Волинським Проводом ОУН (б). Саме в цей час сама агентка «Апрельська» (Л. Фоя) була перевербована керівником Волинського крайового Проводу «Смоком» (М. Козак) [195, С. 169], та розпочавши роботу на ОУН (б), виявила останньому свої підозри з приводу М. Захаржевського (на якого попередньо «Смок» отримав позитивну відповідь від Проводу ОУН (б), що підтверджувала надійність М. Захаржевського), як агента НКВС. Цю інформацію також

підтверджує допит В. Кука [5, Арк. 111]. Через подвійну агентку Л. Фою, М. Захаржевський вирушає до Луцька 5 серпня 1945 року, а 28 серпня 1945 року потрапляє на допит до СБ [183, С. 366]. З архівних документів випливає, що М. Захаржевський був затриманий СБ ОУН (б) та на допитах зізнався в співпраці з НКВС як секретний співробітник, зазначивши, що агентом НКВС був також і М. Кривошاپко. Сама Л. Фоя у своєму звіті для СБ ОУН (б) 19 серпня 1945 року також підтверджує беззаперечний зв'язок М. Захаржевського з НКДБ [183, С. 366]. На цьому можна було б зупинитись. Проте саме в цьому документі, у якому наводиться вищезгадана інформація, подано, що М. Захаржевський, скоріш за все, визнав себе винним під тортурами, адже: «...під впливом тортур СБ дав неправдиві свідчення про себе, як про секретного співробітника НКДБ». Участь М. Кривошاپки як «сексота», також спростована радянськими органами держбезпеки в цьому ж документі. На підтвердження факту непричетності М. Захаржевського до органів НКВС слугує також довідка полковника Слідчого управління КДБ УРСР (невідомо) від 10 грудня 1957 року, у якій зазначено, що під час перевірки М. Захаржевський серед секретних співробітників держбезпеки УРСР не зазначений. На підтвердження тези про непричетність М. Захаржевського до зради оунівців постає ще один віднайдений документ, зокрема виписка з мір МДБ СРСР щодо ліквідації націоналістичного підпілля і його збройних банд в західних областях Української РСР, у якій зазначено: «У листопаді 1944 року, Захаржевський Михайло Андрійович, клички «Беркут», «Таран», керівник крайового «проводу» ОУН (що розроблявся МДБ УРСР) через свою зв'язкову «Оксану» (агент 2 управління МДБ УРСР «Євгенія»), «Романовій» направив лист із проханням допомогти «Оксані» встановити зв'язок з залишеними у м. Кривому Розі націоналістами». Ці дані можна було б трактувати як доказ участі М. Захаржевського в агентурній роботі на стороні радянських спецслужб, якби не наступне речення: ««Романова» показала, що восени прийняла зв'язкову націоналіста Захаржевського «Оксану»» [53, Арк. 363]. З огляду на 2 деталі –

не зазначення М. Захаржевського як агента, але як такого, кого залучити МДБ намагалось, а також означення останнього як націоналіста свідчать про непричетність М. Захаржевського до подвійної гри, принаймні, на стороні СРСР.

Водночас, довідка по справі «Тарана» від 1 червня 1945 року зазначала про віднайдені під час операції НКВС документи допиту М. Захаржевського СБ ОУН (б), у яких він детально подавав опис своєї співпраці з радянськими спецслужбами, та який жодним чином не заперечується генерал-лейтенантом МВС УРСР Т. Строкачем, а з протоколів допиту СБ ОУН (б) М. Захаржевського постає аналогічна картина, у якій останній зізнається у своїй співпраці з радянськими службами, подаючи детальний опис останньої, наголошуючи на тому, що М. Кривошапко займав аналогічну «посаду» в органах. Як відомо з досліджуваних документів, після допитів М. Захаржевський був страчений СБ ОУН (б) шляхом повішання. Проте існує думка, що М. Захаржевський був перевербований. І. Білас у своїй роботі подавав аналогічну картину співпраці М. Захаржевського, доповнюючи інформацію про нього новими даними [183, С. 366].

Із поверненням радянської влади на українські землі, як і на Донеччині, націоналістичне підпілля Подніпров'я потрапило під активну розробку радянських спецслужб, які знищували оунівців не лише шляхом арештів відомих членів, а й виявленням прихованих підпільників за допомогою створення легендованого «проводу». Згідно з даними І. Біласа, отриманими із Державних архівів РФ, на початку 1945 року НКДБ УРСР за дорученням Каріна-Даниленка, ініціював створення легендованого «Проводу ОУН Східноукраїнських земель», до яких мали належати Білоцерківський, Конотопський, Дніпропетровський, Миколаївський та Криворізький окружні проводи [183, С. 363]. Для цього активно залучалися агенти, які діяли на місцях та які, окрім поставленого завдання щодо виявлення ще не заарештованих націоналістів, контролю над їх гуртуванням для подальшого повного знищення

націоналістичного підпілля, ставили перед собою основну мету – вихід на Провід ОУН (б) шляхом налагодження зв'язку з ним, принагідно, через контакт з націоналістичним підпіллям у західних областях. За даними І. Біласа, головою легендарного «проводу» став саме М. Захаржевський, який, за свідченнями історика, був агентом радянських спецслужб з 1920-х років, брав участь у розробці націоналістів по справі «СВУ», згодом працював в економічній сфері, а перед війною був залишений із завданням влитися в лави оунівців. Саме тому і легендарні «проводи», які функціонували задля фіктивної видимості «діяльності» націоналістів в центральних і східних областях для більшої правдоподібності в очах Проводу, і відкритий лист Максиму Рильському [32, Арк. 327 – 335], і лист-зверення «провідника Східноукраїнських земель» М. Захаржевського до Р. Шухевича [39, Арк. 450 (конверт, арк. 34–39)] мають підтверджувати тезу про те, що М. Захаржевський був агентом радянських спецслужб, якого викрила СБ ОУН (б) на чолі зі «Смоком» (М. Козак) та після допитів стратила (за проведену операцію по знищенню легендарного проводу М. Козак отримав Золотий Хрест Бойової Заслуги [241, С. 36]). Проте, І. Білас заперечує факт страти М. Захаржевського, зазначаючи, що він був перевербований. Усі наведені вище факти автор подав із покликанням на російські архіви, які, на жаль, немає змоги перевірити, однак відіграли основну роль у затвердженні статусу М. Захаржевського як агента радянських спецслужб. На підтвердження тези І. Біласа про те, що М. Захаржевський не був страчений, свідчить лист Я. Бусела В. Кукові від 2 вересня 1945 року, у якому автор зазначав: «При тім ще є дуже важна справа Тарана. Зараз не подаю своїх думок в тій справі – аж по повороті від Очерета, де зорєнтуюся. Якщо б ті двоє з «Проводу СУЗ» прибули – то НКГБ-«фраєри» – бо це вже доволі грубо шите» [39, Арк. 450 (конверт, арк. 11–12); 74, С. 150], що наштовхує на 2 гіпотези: на момент написання листа М. Захаржевський не лише живий, але й на волі, або ж мова йде про Н. Калуженко і Л. Фою, які, будучи на той момент агентками радянських спецслужб, доставляли відкритого листа М. Рильському

та «До урядуючого Провідника ОУНСД» М. Козаку «Чупринці» [39, Арк. 450 (конверт, арк. 34–39); 74, С. 235].

Ми не відкидаємо можливість того, що М. Захаржевський залишався подвійним агентом ОУН (б), проте, окрім перелічених вище суперечливих документів, відомих на сьогодні, немає жодного відкритого джерела, яке б поставило остаточну крапку у цьому питанні. Можливо, більш детальне вивчення цього питання та пошук архівних джерел, які б вказували на вербування М. Захаржевського до радянських спецслужб у довоєнний період змогли б розкрити істину. Водночас можна припустити, що «Смок», під керівництвом якого велась вказана справа СБ, міг помилитись, стративши М. Захаржевського помилково, або змусивши дати покази проти себе під тортурами, адже на зазначений період в націоналістичному підпіллі ОУН (б) масові чистки серед оунівців шляхом страт набували великих масштабів, а сам «Смок» був одним із їх ідейних натхненників та виконавців. Така жорстка політика всередині організації, по суті, була єдиним способом убезпечити членів націоналістичного підпілля від вірогідності бути заарештованим радянською владою та забезпечила можливість ведення збройної боротьби на довший термін. Адже засилля радянських агентів серед націоналістичного підпілля було колосальним, і, ймовірно, подібні дії були логічні та необхідні в контексті протистояння з тоталітарним режимом із необмеженими ресурсами, хоча й несправедливі щодо невинних членів організації, які стали «супровідними втратами».

Що стосується М. Кривошапки, якому вдалось евакуюватися з Юзівки в останні години перед вступом Червоною Армією до міста та податися на Холодноярщину (Дніпропетровська область) в УПА (можливо, разом з дружиною, дочкою або сестрою [38, Арк. 54; 368, С. 968]), де, за деякими даними, він став членом штабу групи УПА Південь [429, С. 167]. Згодом він буде вбитий німецьким поліцейським в м. Умань [231, С.75]. Суперечливі дані щодо підозр М. Кривошапки у співпраці з радянськими спецслужбами, які

підкріплюються спогадами Є. Стахіва, протоколом допиту СБ ОУН (б) М. Захаржевського та довідкою генерал-лейтенанта Т. Строкача від 1.06.1946 року, містять твердження, що М. Кривошапку розстріляно німцями, але як радянського активіста, а не націоналіста, нібито, упізнаного кимось на місці. Водночас, протилежні свідчення про М. Кривошапку подавав Л. Шанковський [429, С. 167], відзначаючи його як «небезпечного націоналістичного партизана» та «визначного підпільника, пам'ять про такого героя житиме вічно» [429, С. 167]. Наступний факт вносить ще більше суперечностей у визначенні М. Кривошапка як агента: документ зі справи 7736 [43, Арк. 339], який засвідчує арешт доньки М. Кривошапки Людмили Кривошапки в 1946 році в м. Дніпропетровськ за участь в ОУН (б), датований 1949 роком, підтверджує, що вона, і, скоріш за все, її батько, були завербовані до націоналістичного підпілля ще в Кривому Розі в 1942 році. Відповідно, запідозрити М. Кривошапка у співпраці з радянськими спецслужбами можна лише у двох випадках: або якщо він був агентом до 1941 року, і, залишившись в Кривому Розі, розпочав збір інформації про націоналістів за наказом НКВС, або, якби його завербували з поверненням Радянської влади, що було абсолютно нелогічно, адже останній евакуювався до приходу Червоної Армії. У першому випадку постає нелогічним, чому М. Кривошапко евакуювався в УПА, а також чому його дочка була засуджена за участь в ОУН (б). Випадки вербування членів сім'ї в сексоти дуже розповсюджені, втім практично всі вони стосуються ситуацій, коли розшукується член націоналістичного підпілля на території, уже окупованій радянською владою. Другий же варіант абсолютно не підпадає під вказану ситуацію, адже повернення радянської влади М. Кривошапко не дочекався, а можливість вербування його іншим агентом під час нацистської окупації видається вкрай малоімовірним: не виявлено жодного документального підтвердження контактів агентів між собою, – скоріш за все, конспірація не дозволяла не лише контактувати, але й виявляти себе одне одному. Ті факти, що в НКВС М. Кривошапко проходив в розшуку щодо

агентурної справи «Мрія», а в справі «Карпати» від 1946 р. МДБ зазначало, що останній «агентом наших органів ніколи не був» залишають питання причетності М. Кривошапки до радянських органів відкритим, втім, як і дотичність М. Захаржевського. Сподіваємось, що з часом вдасться встановити нові достовірні факти щодо належності М. Захаржевського та М. Кривошапки до агентурної мережі радянських спецслужб, а дати змогу встановити істину в цій заплутаній справі допоможуть віднайдені в майбутньому невідомі досі архівні матеріали.

Прихід радянської влади ознаменувався початком репресій і в Слов'янському районі. Для остаточного знищення доволі кількісного націоналістичного підпілля в Слов'янську, була заведена оперативна справа «Мрія» № 1388, за якою НКВС залучила безліч агентів та свідків, і яка спричинила доволі велику кількість арештів у міру свого розширення. Основними фігурантами справи виступали С. Посулько, А. М'якушко [64, С. 11] та П. Шинкар (перебував у розшуку, вдалося виїхати до США [95, С. 235]).

Активні пошуки осіб, згаданих в агентурних донесеннях (наприклад, С. Посулька), шпіонаж (контроль кореспонденції сестер Квітко, Дицької, А. М'якушко та О. Гелетька), вербування колишніх членів ОУН (б) (І. Сердюк) для виявлення додаткових прізвищ, причетних до націоналістичного підпілля, яскраво демонструють методи, якими послуговувалися органи радянських спецслужб. Завдяки слідчим оперативним діям НКВС, справа проти «Просвіти» дуже швидко перекваліфіковується в справу проти ОУН (б), за постановою від 16 квітня 1945 року про заведення Слов'янським міським відділом НКВС оперативної справи: «...завести агентурну справу за ознакою «оунівці», присвоїти їй назву «Мрія»» [64, С. 325 – 327]. Як наслідок, арештовано 16 осіб, серед яких С. Войтенко, А. М'якушко і К. Квітко.

У Краматорську навесні 1945 року аналогічно тривала операція щодо виявлення членів ОУН (б). Завдяки агентурній провокації встановлено прізвище С. Кутьєвої [95, С. 231 – 234], яка в той час проживала в Горлівці.

Сама С. Кутьєва, звільнена після німецького арешту радянською владою, уже допитувалась в НКВС як учасник націоналістичної організації, де її намагалися перевербувати. Під час «розробки» С. Кутьєва отримала агентурне ім'я «Жужун» та завдання з'ясувати місце перебування Данила Гіляки [64, Арк. 130 – 133]. З початку 1945 року по червень 1947 року С. Кутьєвій вдавалось приховувати інформацію про членів ОУН (б) та не бути викритою як подвійний агент. Але в кінцевому результаті, при спробі врятуватися втечею до Тирасполя, С. Кутьєва була заарештована [95, С. 231 – 234] НКВС та 14 лютого 1948 року засуджена до 10 років таборів.

Відомо, що у Харцизьку з поверненням радянської влади проти націоналістів була відкрита кримінальна справа «Кити», відповідно до якої були заарештовані Г. Лещенко, Капустін, І. Шаповалов та І. Бугаєв [64, С. 120], проте деталі кримінального провадження на сьогодні, на жаль, відсутні.

У Костянтинівці радянські репресії активізувались у 1945 році (окрім засуджених в 1944 році О. Чайки та М. Токаренка [64, С. 21]). Із-поміж арештованих в 1945 році відомо 6 членів націоналістичного підпілля: Ф. Вокар, П. Могила, І. Решетников, І. Степанченко, В. Пащенко, А. Кирпенко. Варто згадати і Г. Шаргородського, якого ОУН (б) врятувало від німецького розстрілу як єврея [95, С. 256 – 258]. У 1944 році він був виданий агентом НКВС «Вітровим» як пособник націоналістів у Костянтинівському районі, а у 1946 році був арештований і потрапив до Бахмутської в'язниці.

Тим часом у м. Сталіні НКВС зосередило свою роботу на виявленні керівників Проводу міської та обласної організацій за агентурною справою з аналогічною назвою «Мрія». Як зазначалось напередодні, в березні 1945 року І. Ковалевський заарештовується СМЕРШем. Із висновку у кримінальній справі №31828 («Мрія» - Сталінська) [64, С. 11], вироком військового трибуналу військ НКВС Київської області від 21 березня 1945 року, Івана Ковалевського, засудженого за ст. 54-1«а» УК УРСР до розстрілу з конфіскацією всього належного йому майна; вирок було виконано 1 червня 1945 року [64, С. 306 –

309]. Також був заарештований В. Гладкий [64, С. 237]. Ані конспірація, ані перебування у глибокому підпіллі та відсутність націоналістичної діяльності не допомогли уникнути репресій іншим членам організації, які не встигли евакуюватись. Завдяки агентурній роботі «Дорошенка», майже всі учасники націоналістичного підпілля, яким не вдалось евакуюватися, були затримані, зокрема Провідники міського та обласного осередків І. Свічинський, І. Ковалевський та В. Гладкий (якого О. Добровольський у своїх дослідженнях підозрював як агента НКВС [64, С. 43]).

Після масових арештів по всій Донеччині, НКВС розширило коло діяльності та направило зусилля на пошук членів ОУН (б) за межами області, яким вдалося уникнути затримання тим чи іншим способом. Враховуючи, що на жовтень 1945 року націоналістичного підпілля в області було повністю знищене, а практично всі учасники, які залишилися в регіоні заарештовані, органи НКВС зосередилися на розшуку осіб, причетних до ОУН (б), що перебували не лише за межами Донеччини, але й за межами України. Ці особи, подані в розшук, не були затримані лише з причини перебування за кордоном. Яскравий приклад – згадані вище І. Колесник та С. Поліщук, які були заарештовані в Будапешті та Кенінсберзі 8 та 12 квітня 1945 року [64, С. 229 – 236].

Останній відомий нам арештований член націоналістичного підпілля, який провадив свою діяльність у період Другої світової війни та після її закінчення, – А. Кирпенко, арештований у 1951 році та засуджений до 25 років таборів вироком воєнного трибуналу МВД Сталінської області від 18 травня 1951 року. Отже, завдяки свідченням, агентурним донесенням та іншим пошуковим заходам, протягом 1943–1951 років, органами НКВС виявлено і знищено підпільні осередки у Сталіні (Юзівці), Маріуполі, Краматорську, Горлівці, Мар'їнці, Красноармійську (Покровську), Авдіївці, Артемівську (Бахмуті), Волновасі, Костянтинівці, Макіївці, Слов'янську, Ясинуватій, Ольгінці та Харцизьку.

Швидким арештам та вирокам якнайкраще сприяла правова база радянської юридичної системи, яка кожним указом полегшувала призначення покарання. Наприклад, указом Президіуму ВР СРСР від 19 квітня 1943 року, всі «зрадники Батьківщини» і німецькі посібники мали підлягати військово-польовому суду, указом Президіуму ВР СРСР від 8 вересня 1943 року – лише в окремих випадках такі справи могли передаватись воєнному трибуналу (у виключних випадках неможливості передачі до військово-польового суду), а уже 24 травня 1944 року – указом Президіуму ВР СРСР справи зрадників Батьківщини могли передаватись до воєнного трибуналу без виключних випадків та без додаткових «номенклатурно-документальних зусиль» [311, С. 146 – 148].

Для оцінки масштабів репресивної політики НКВС у Сталінській області варто спершу звернутися до загальноукраїнських показників. Протягом активної фази репресій 1943–1946 рр. в Україні, НКВС заарештувало 110 829 осіб. Серед них лише за період 1944–1946 рр. 27 532 арештованих (25% від загальної кількості) були членами ОУН (б). У праці В. Нікольського наводяться дані, згідно з якими на 1943 рік із-поміж загальної кількості арештованих частка членів ОУН (б) складала 0,5%, а вже в 1944 і 1945 роках вона досягла, відповідно, 24,1% і 36,9% [328, С. 107]. Така динаміка пояснюється тим, що після повернення в Україну, органи НКВС спершу спрямували свої дії проти воєнних злочинців і колабораціоністів, а лише згодом, із повним відновленням радянської влади, розпочало репресії проти націоналістів. Зауважимо, що до наведених В. Нікольським цифр слід ставитись обережно, адже насправді вони можуть бути дещо вищими. Пояснюється це тим, що доволі часто у слідчих бракувало прямих доказів належності заарештованих націоналістів до ОУН (б), а тому їм висувалися звинувачення за іншими, так би мовити суміжними правопорушеннями, зокрема за участь у «Просвіті», антирадянську пропаганду, співпрацю з нацистською адміністрацією тощо. Саме тому, з високою ймовірністю, реальна частка оунівців серед арештованих була вищою за

офіційну.

Цікаво зіставити статистику загальної кількості арештованих і членів ОУН (б) серед них по різних областях України за 1944–1946 рр., наведену В. Нікольським на основі архівних документів. Аналіз його даних засвідчує, що найбільша кількість арештованих оунівців припадає на західні області України, так само як і найбільша частка членів ОУН (б) серед загальної кількості арештантів, подекуди сягаючи 80% (Станіславська, суч. Івано-Франківська область). Така статистика натякає на те, що частку оунівців серед загальної кількості заарештованих по областях можна сприймати як пропорційний показник рівня активності ОУН (б) в тому чи іншому регіону. А за цими показниками Сталінська область і Донбас загалом посідає одну з найнижчих позицій. До подібних висновків дійшов у своїй монографії і В. Нікольський [328, С. 108 – 109]. Тільки автор, який наголошував на політичній незаангажованості свого дослідження [328, С. 10], не зміг утриматися від підкресленої констатації «дуже і дуже незначної» чисельності оунівців у Донбасі, діяльність яких не можна порівняти «з масштабами боротьби проти окупантів» радянських партизанів і підпільників, і що «не можна перебільшувати масштаби діяльності місцевих осередків ОУН» [328, С. 77; 132 – 133]. Проте, якщо вже автор порівняв оунівців з радянськими партизанами й підпільниками на Донбасі, то чому утримався від зіставлення кількості й дієвості радянських партизан-підпільників з групами ОУН (б) і загонами УПА в західних регіонах України?

Утім, навіть деякі з наведених В. Нікольським статистичних даних потребують критичного аналізу. Так, дослідник наводить цифри щодо арештів 1945 року в Сталінській області, у результаті яких викрито 3 групи й заарештовано 80 осіб за належність до ОУН (б), з яких 10 осіб – члени організації, а 70 осіб – визначені В. Нікольським як «одинаки» [328, С. 116]. Автор пояснює таке визначення розгалуженістю націоналістичних осередків, важкістю зіставлення особових справ, проблемами у пошукових заходах

радянських спецслужб, високою конспірацією підпільників і певною халатністю органів НКВС, які заарештовували не стільки членів ОУН (б), скільки осіб, які «колись читали оунівську літературу» [328, С. 116]. Скоріш за все, певна частка арештованих «оунівців» дійсно не була пов'язаною з націоналістичним підпіллям. Але не слід забувати про ту частку реальних членів ОУН (б) та активних симпатиків, засуджених через брак доказів, не за належність до організації, а за суміжними обвинуваченнями, що також впливає на оціночну статистику. На думку авторки, ця кількість має, як мінімум, нівелювати відсоток «помилково» арештованих членів ОУН (б).

Далі впадає у вічі одна невідповідність: різні документи фіксують однакову кількість арештованих в Сталінській області членів ОУН (б) за 1945 рік і протягом 1944–1946 років – 80 осіб. Помилка є очевидною, але встановити, який із указаних документів містить хибні цифри, сьогодні практично неможливо. Один із них зазначав, що упродовж 1944–1946 рр. у Сталінській області заарештовано 80 осіб за причетність до ОУН (б) [328, С. 108 – 109]. Інший наводить дані, що лише протягом 1945 року заарештовано 80 осіб [328, С. 112 – 113] (10 членів груп і 70 «одинаків»), тоді як дані про арешти у Сталінській області 1943 року взагалі відсутні (відсутність арештів за 1943 рік спростовується наведеними вище прикладами вироків Андрія Фроловича Смаглового від 26 жовтня 1943 року, по ст. 54-10 ч. 2 та 54-11 УК УРСР [64, С. 267 – 268] та довідки начальника управління НКДБ по Сталінській області Демидова секретареві КП(б)У М. Хрущову від 30 листопада 1943 року про відкриті кримінальні провадження проти ОУН (б) в Ольгинському районі. Якщо припустити, що в обох документах вказано коректні цифри, тоді напрошується висновок, згідно з яким протягом 1944 і 1946 років жодного оунівця в області не було заарештовано, що видається просто неможливим з огляду на наведені у цьому розділі факти. Більше того, в книзі В. Нікольського можна знайти інформацію про 150 членів ОУН (б), репресованих органами НКВС на Донбасі загалом за весь період [328, С. 114]. Звідки береться така

цифра, автор не пояснює. Водночас, ці 150 осіб перебільшують суму заарештованих оунівців по двох донбаських областях – Сталінській і Ворошиловградській: $80+34=114$. [130, С. 318]. Статистичні дані І. Біласа, які він наводить у своїй роботі, покликаючись на архівні документи РФ, свідчать про зовсім інші за масштабом цифри. Згідно з даними історика, протягом 1944 року в Сталінській області виявлено 9 організацій та 111 учасників ОУН (б), з яких 29 заарештовано, 48 розроблялось, а 34 розшукувалось [183, С. 367]. Зафіксовані у праці В. Нікольського приклади статистичних невідповідностей актуалізують необхідність здійснення додаткових досліджень і перерахунків, на що, зокрема, і були спрямовані зусилля цього дослідження.

Опрацювання доступних архівних документів, які охоплюють кримінальні особові та оперативні справи проти членів ОУН (б), зокрема й деякі з тих, якими оперував В. Нікольський, дозволило отримати нові, суттєво відмінні від раніше опублікованих, результати. Ґрунтовний аналіз документів, на основі яких складено реєстр всіх арештованих і згодом засуджених членів ОУН (б) за період 1943–1951 років (від першої відомої справи Андрія Смаглого від 26.10.1943 року [64, С. 267 – 268] після повернення радянської влади до вироку воєнного трибуналу НКВС Андрію Кирпенку від 18.05.1951 року [95, С. 256 – 258]), дав можливість вирахувати орієнтовну загальну кількість арештованих протягом 1943–1951 років у Сталінській області членів націоналістичного підпілля ОУН (б), що діяли в період Другої світової війни і визначити їх поіменно. В результаті було отримано цифру в 146 осіб [Додаток 3], із яких розстріляно 17 осіб [Додаток І].

Проте з кількох причин під питанням залишається підтвердження арешту деяких членів націоналістичного підпілля. По-перше, в архівних документах усі прізвища фігурують як підозрювані в кримінальних провадженнях проти націоналістів. По-друге, є прямі свідчення про їх перебування на Донеччині на момент надання показань свідків. По-третє, деяких із них як репресованих згадує О. Добровольський [64, С. 313 – 330], який був ознайомлений з набагато

більшою кількістю архівних джерел, ніж він опублікував. По-четверте, частину осіб, наведених нижче, викликали на допити, але на сьогодні відсутні опубліковані звинувачувальні вироки щодо останніх, тому про їх засудження можемо говорити лише з високою ймовірністю [Додаток І].

Згідно з цим, загальні отримані цифри щодо кількості засуджених оунівців НКВС наступні: 146 осіб – підтверджені звинувачувальними вироками та 229 осіб в сумі з даними О. Добровольського (засуджені підтверджено та ймовірно, через брак обвинувачувальних вироків). Припускаємо, що їхня реальна кількість була ще більшою, адже аналіз архівних документів показав, що деякі справи, наводячи дані щодо кількості заарештованих/засуджених, не містять поіменного списку останніх. Наприклад, в опублікованих справах є протоколи допитів, але відсутні звинувачувальні вироки або постанови про призначення покарання. Варто зазначити, що для радянських карних органів не дивиною були багаторічні розробки і стеження, які не призводили до арештів, але тривали все життя: наприклад, А. М'якушко був під пильним наглядом каральних органів до кінця своїх днів, а К. Квітко розроблялась 2 роки, поки не померла від хвороби, що посилилася під тиском репресивних органів.

У підсумку, опрацьовані архівні матеріали кримінальних справ містять також загальну кількість засуджених по містах і районах Сталінської області (табл. 3):

Таблиця 3. Кількісні показники репресованих членів ОУН (б) органами НКВС (1943–1951 рр.)*

Місто\район	Кількість	Справа
Ясинувата	21	(17 з них – по справах «Озлоблені», «Земляки», «Фанатики»)
Горлівка	25 ОУН, «Просвіта» - 34 (включно з ОУН (б))	
Маріуполь	18	«Галичани»
Сталіно (область)	25	«Мрія»
Ольгинський район	28	

Волноваський район	48	«Шукачі»
Слов'янський район	16	(10 з них по справі «Мрія»)
Костянтинівка	8	
ВСЬОГО	189\198 з «Просвітою»	

* Укладено авторкою на основі аналізу копій матеріалів кримінальних справ, опублікованих в збірниках документів О. Добровольського.

Наголосимо, що ця статистика сформована на підставі лише особисто опрацьованих авторкою агентурних справ, без урахування тих кримінальних справ, про існування яких нам відомо, але доступу до вироків немає. Серед останніх назовемо такі випадки: Харцизьк (відомо 5 осіб, справа «Кити» – недоступна), Костянтинівка (відомо 48 членів, справи недоступні крім відомостей про арешт 12 осіб), Краматорськ (відомо 8 осіб, вирoki недоступні, окрім С. Кутьєвої), Мар'їнка (відомо 19 осіб, вирoki недоступні), Красноармійськ (Покровськ) (відомо 12 осіб, вирoki недоступні окрім Д. Костенка) тощо.

Але навіть ці неповні дані, згідно з якими кількість арештованих оунівців по агентурних справах у Сталінській області становить 189 осіб, із яких ідентифіковано засуджених 146 осіб, а кількість імовірно репресованих ідентифікованих поіменно членів націоналістичного підпілля сягає 229 осіб, уже у понад 2 рази перевищують статистику, наведену як у документах НКВС, так і в публікації В. Нікольського [328, С. 133]. Отримана статистика також значно вища за дані, наведені О. Пагірею, який, покликаючись на архівні документи 4-го відділу МДБ УРСР, у 1943–1947 рр., говорить про 80 засуджених радянською владою оунівців [336]. З огляду на фактичну недоступність джерел та фрагментарність архівних справ, які дійшли до сьогодні, можемо припустити, що цифра репресованих членів ОУН (б) радянськими органами, яку подавав у своїх дослідженнях О. Добровольський, може бути доволі правдивою, а це 300–320 осіб. Щоправда, такі дані подаються автором за період від 1940 по 1958 рік, ймовірно, враховуючи перші довоєнні

арешти делегованих на схід членів ОУН (б), таких, як Й. Коць в Харцизьку, та закінчуючи останніми арештами членів патріотичних та націоналістичних організацій наприкінці 50-х років.

Окрім того, аналіз опрацьованих документів спричинив декілька принципових уточнень щодо відомої з літератури оцінки оунівських організаційних структур на Донеччині. Розглядаючи документи карних справ щодо членів ОУН (б), арештованих у 1945 р. у Сталінській області, В. Нікольський дійшов висновку, що більшість ув'язнених, скоріш за все, не мали стосунку до структур націоналістичного підпілля, а були просто «одинаками»: на думку дослідника, із 80 арештованих – 70 були «одинаками» і лише 10 – членами організації) [328, С. 116]. Проте здійснений авторкою аналіз документів дав ледве не протилежну картину: зі 146 поіменно ідентифікованих фігурантів кримінальних проваджень 137 особи (93,8%) достеменно входили до організаційних структур ОУН (б) певного рівня (обласного, районного і міського Проводів, як члени міської та районної організації/ланки, агітатори, зв'язкові тощо). Відомо, що націоналістичне підпілля складалося не лише з членів Проводу або членів організації, а й із кандидатів та симпатиків. Тому твердження В. Нікольського [328, С. 112], згідно з яким членами ОУН (б) не можна вважати учасників регіональних осередків, які займалися зв'язком, розповсюдженням або друком літератури, агітацією, вербуванням, господарчими й матеріальними питаннями, надавали конспіративне житло чи брали участь у зборах тощо, видається, щонайменше, безпідставним або штучно притягнутим. Такі тези виявляють неповагу до тих, хто, ризикуючи власним життям та життям своїх близьких, виконував роботу добровільно та в надзвичайно критичних умовах. За такого підходу можна вилучити 80% ветеранів ОУН і УПА, які не були членами Проводу, з переліку учасників українського визвольного руху в складі останніх. Саме тому, скепсис або сумніви, які можуть виникати при долученні цих осіб до ОУН (б), можна спокійно відкинути.

На останок хотілося б зазначити, що певній кількості учасників націоналістичного підпілля вдалося уникнути арештів, а саме близько 33 особам. Відомо, що О. Майченко зміг виїхати, але загинув від рук дезертирів у 1944 році, а В. Алехин евакуювався в Німеччину, де також загинув від авіабомби. Деякі члени націоналістичного підпілля – Т. Саган, І. Білик, Дубина, Д. Полехин – пішли в УПА. О. Зибачинський, П. Шинкар, В. Якубович, Г. Радичук, В. Гайворонський (який згодом вчинив самогубство) змогли емігрувати.

Можемо констатувати, що в результаті каральних операцій органів держбезпеки, націоналістичного підпілля на Донеччині протягом кількох років було повністю ліквідоване, а більшість його учасників, яким не вдалося відійти на захід або чудом врятуватись, були піддані арештам, тортурам і засудженням за найсуворішими статтями тогочасного радянського законодавства. Політика радянської влади проти ОУН (б) була спрямована на повне знищення всіх осередків боротьби за незалежність. Це ще раз доводить злочинність дій НКВС, радянської системи та радянської влади загалом, яка використовувала власний каральний апарат задля тотального контролю та репресій проти всіх незгодних.

Отже, аналіз, представлений у цьому розділі, дає підстави стверджувати, що основною причиною зникнення націоналістичного підпілля на Донеччині є репресивна політика нацистського та комуністичного окупаційних режимів. Значно послабивши організаційну структуру та кадровий склад ОУН (б) протягом 1941 – 1943 рр. унаслідок репресій, нацистська окупаційна вдала полегшила подальшу репресивну роботу радянських органів держбезпеки, які з новою силою поновили терор проти націоналістів 1943 – 1951 рр., що призвів до цілковитого знищення обласного та районних Проводів ОУН (б) на Донеччині.

ВИСНОВКИ

1. Історіографія та джерельна база дослідження діяльності ОУН (б) на Донеччині впродовж 1941–1951 рр. на сьогодні є істотно обмеженою. Корпус опрацьованої літератури поділяється за тематичним принципом на три групи: праці з історії України під час Другої світової війни та повоєнного періоду, історіографія ОУН і УПА та історіографія діяльності ОУН (б) на Донбасі, що охоплює монографії та публіцистику. Із-поміж науковців, які працювали у цій царині, перш за все варто виокремити О. Добровольського, який, досліджуючи націоналістичний рух на Донбасі, зумів зберегти, упорядкувати та опублікувати величезний масив архівних матеріалів, що послужили одним з найбільш інформативних джерел для аналізу під час написання цієї дисертаційної роботи. Використаний у пропонованому дослідженні масив джерел охоплює значну кількість доступних в Україні носіїв інформації на сьогодні. Уся джерельна база поділяється на такі категорії: документи ОУН (б); 2) документи репресивно-каральних органів СРСР; 3) опубліковані збірники документів і матеріалів; 4) спогади; 5) періодику.

2. Процес становлення та етапи розвитку руху ОУН (б) на Донеччині хронологічно бере свій початок із проникнення ОУН (б) на схід у результаті руху Південної похідної групи. Після створення крайового Проводу ПівдСУЗ у Дніпропетровську [411, С. 37 – 40], у жовтні 1941 року в Сталінську (сучасну Донецьку) область направлено перший рій ОУН (б) на чолі з В. Булавським, якому вдалося організувати роботу націоналістичних осередків в Маріуполі, Костянтинівці, Горлівці, Волновасі та Мар'їнці. У лютому 1942 року його замінили Є. Стахів та І. Клим, які, розділивши повноваження, керували роботою окружних проводів області в Горлівці та Маріуполі, у той час Юзівським Проводом завідував О. Сало. Упродовж активної діяльності ОУН (б) на Донеччині в 1941–1943 рр. проходив інтенсивний процес розбудови адміністративно-територіальної структури організації, який забезпечив

створення Сталінського обласного, Юзівського міського, 11 міських та 16 районних осередків, що залучили до своєї діяльності близько 901 – 1 028 активістів. Особливістю організаційної структури ОУН (б) на Донеччині слід відзначити значну плинність кадрів, що було зумовлено як військовими діями, так і репресивною політикою окупаційних режимів.

3. Основні напрями роботи організацій обласного, міських та районних рівнів охоплювали всі доступні сфери впливу ОУН (б), зокрема: адміністративно-політичну, освітню, культурну, видавничу, пропагандивну та військову сфери. Для реалізації запланованої діяльності, в кожній із цих сфер залучалися відповідні методи роботи: зайняття керівних посад в адміністративних установах різних рівнів (10 бургомістрів, 3 керівників поліцейних управ), підготовка і впровадження політики українізації урядових установ (5 районних центрів), українізація освіти та ЗМІ (400 україномовних шкіл, 15 газет), друк агітаційних матеріалів (с. Рутченкове, м. Комсомольськ), публіцистики та педагогічних підручників (м. Слов'янськ), активна мистецька та культурна діяльність (м. Маріуполь), створення боївок та локальних військових формувань («Батальйон спротиву», «Українська зразкова сотня», «Добровольча армія»), а також дієва пропагандистська робота серед місцевого населення. Впроваджена політика ОУН (б) на Донеччині була погоджена Крайовим Проводом ПівдСУЗ, взаємодія із яким відбувалася шляхом отримання вказівок та агітаційної літератури від зв'язкових завдяки мережі конспіративних квартир у різних містах Сталінської області.

Регіональна специфіка роботи ОУН (б) на Донеччині однозначно виділяє східний осередок на фоні центральних та західних областей. Перш за все, варто відзначити, що на Донеччині ОУН (б) провадила свою діяльність практично відразу підпільно, що пояснюється напруженими відносинами з нацистським окупаційним режимом. Водночас, цікавим постає факт співпраці деяких районних ланок ОУН (б) із комуністичним підпіллям, яке залучалося у боротьбі проти нацистського режиму, а в деяких випадках ОУН (б) вдалося

перевести діяльність партизанських об'єднань на «націоналістичні рейки» (м. Маріуполь, Слов'янськ, Волноваха). Насамкінець слід констатувати, що члени східних осередків націоналістичного підпілля значним чином вплинули на подальшу демократизацію ідеологічної програми ОУН (б), запроваджену на Третньому Надзвичайному Великому Зборі ОУН (б) у 1943 році. Спершу східняки коригували отримані агітаційні матеріали, адаптовуючи їх до соціально-політичних та етнокультурних вимог Донеччини, а згодом деякі активісти долучилися до підготовки проекту демократичних програмних змін, які в подальшому впроваджувалися Є. Стахівим та іншими.

4. Репресивна політика нацистської окупаційної влади в боротьбі з ОУН (б) на Донеччині супроводжувалася кількома хвилями репресій. Вони проходили в три етапи: протягом січня 1942 року; в серпні – листопаді 1942 року; в червні – вересні 1943 року. Політичні репресії нацистів тривали від початку діяльності першого рою оунівців на чолі з В. Булавським восени 1941 року, і до евакуації німецької окупаційної адміністрації восени 1943 року. Ця політика була спровокована активною діяльністю націоналістів, яка суперечила стратегії нацистської адміністрації. Напівлегальна діяльність ОУН (б) у місцевих адміністративних установах на початках (осінь 1941 – зима 1942 рр.), дуже скоро була реорганізована в глибоке підпілля. Доступні архівні матеріали дали змогу відтворити переслідування націоналістів нацистським окупаційним режимом та підсумувати статистичні дані репресованих членів ОУН (б) від рук гестапо на Донеччині, які дорівнюють близько 89–91 арештованих осіб, з яких 11 осіб – розстріляно. Як наслідок, значні втрати членів ОУН (б) суттєво послабили організацію перед поверненням комуністичного режиму.

5. Основною причиною зникнення націоналістичного підпілля ОУН (б) на Донеччині залишається комуністична репресивна політика. Масові репресії, які розпочалися після повернення окупаційної Червоної Армії на Донбас восени 1943 року, за короткий проміжок часу призвели до повної ліквідації всіх осередків ОУН (б) та масових арештів причетних до організації. Ця політика

реалізовувалася шляхом оперативних слідчих дій радянських органів держбезпеки, залучаючи до цієї операції широку агентурну мережу, яка активно діяла в регіоні протягом нацистської окупації та зуміла проникнути до лав ОУН (б) на різних рівнях. Аналіз архівних кримінальних справ дозволив реконструювати поетапний процес руйнації українського націоналістичного підпілля радянськими органами держбезпеки та визначити статистичні показники арештованих, засуджених та розстріляних активістів за участь в ОУН (б). Загальні отримані цифри щодо кількості засуджених оунівців НКВС наступні: 146 осіб – підтверджені звинувачувальними вироками та 229 осіб репресованих ймовірно, з яких 17 осіб – розстріляно. Цей процес тривав від 1943 по 1951 рік, а саме до арешту останнього підпільника часів діяльності ОУН (б) протягом Другої світової війни. Як наслідок, радянській владі вдалося ліквідувати всі осередки націоналістичного підпілля, які функціонували на Донеччині впродовж 1941–1943 рр., та заарештувати більшість учасників українського визвольного руху.

6. Оцінюючи історію діяльності ОУН (б) на Донеччині, варто констатувати успіх членів організації на сході, яким вдалося не лише утвердитися, але й розбудувати широку адміністративну мережу, залучити велику кількість населення та впровадити власну політику під перманентними утисками німецького окупаційного режиму. Окрім того, досвід роботи на сході дав поштовх до значних демократичних змін ідеологічної програми ОУН (б), імпульсом до яких були як геополітична необхідність того часу, так і потреба уніфікації політики націоналізму для її подальшого успіху на всіх етнічних землях сучасної України. Унаслідок діяльності ОУН (б) на Донеччині протягом 1941–1951 рр., відбулося відродження націоналістичної ідеї після революційних подій 1917–1922 рр. та її утвердження на цих теренах. Досвід діяльності націоналістів став підґрунтям для виникнення в подальшому інших патріотичних організацій національно-демократичного спрямування на сході

України. Усі ці фактори доводять беззаперечну історичну включеність Донеччини в процеси державотворення та боротьби за незалежність України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Архів управління Служби безпеки України Львівської області.

1. Справа П-27848 (Справа Регея Василя Івановича, Плаксій Тетяни Іванівни). Том 2 ([Копії протоколів допиту, протоколів обшуку]). 315 арк.

Архів центру досліджень визвольного руху (АЦДВР).

Фонд 39. ([Колекція спогадів ЦДВР]).

2. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом (м. Київ, 07.08.1994 та 07.1996 рр.). URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/11152>.

Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України.

3. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 218. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19>.

Галузевий Державний архів Служби безпеки України в м. Київ (ГДА СБУ).

Фонд 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Оп. 1. Кримінальні справи на осіб знятих з оперативного обліку в МВС України, які були порушені слідчими органами ВУНК–КДБ УРСР.

4. Спр. 51895 (Справа по звинуваченню Кука Василя Степановича). Т. 1 ([Постанова про затримання, постанова про арешт, ордер на арешт, анкета, протокол обшуку, протоколи допиту, постанова про звинувачення]). 148 арк.
5. Т. 2 ([Стенограми допиту, протоколи допитів, характеристики]). 307 арк.
6. Т. 3 ([Замітки В. Кука, написані власноруч, характеристики, плани дій]). 287 арк.
7. Т. 4. ([Постанови, покази, характеристики]). 175 арк.

8. Спр. 72362фп (Справа по звинуваченню Дужого Петра Афанасійовича). Т.1. ([Постанови, ордери, протоколи засідання, акти]), 251 арк.
9. Спр. 74327фп (Справа по звинуваченню Павлишина Мефодія Михайловича, він же Лісовський Віктор Семенович, Семчишина Тимофія Євстаховича, він же Турчанович Ш. Є.). Т. 1 ([Протоколи обшуку, анкети, протоколи допиту, постанова про арешт, постанова про звинувачення М. Павлишина]). 87 арк.
10. Т. 2 ([Протоколи допиту, постанова про звинувачення, довідка про стан здоров'я Т. Семчишина]). 249 арк.
11. Спр 74914 (Справа по звинуваченню Галаси В. М.). Т. 1 ([Анкета, довідка, ордер, стенограма]). Арк. 243–247, 213–238.

Фонд 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1913–1991 рр.

12. Спр. 372. Збірник документів щодо структури та характеру діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії УПА»; про методи та засоби агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН та озброєних банд УПА на території республіки у період 1943-1954 рр.. Т. 1 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 1). ([Документи, що характеризують організаційну розбудову, функції, завдання, сферу дій та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943 – 1946 рр.]), Арк. 76–90.
13. Т. 3 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 3). ([Документи, що характеризують організаційну розбудову, функції, завдання, сферу дій та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943 – 1946 рр.]), Арк. 146.
14. Т. 6 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 6). ([Документи, які характеризують зміни в структурній організації ОУН-УПА, функціях, завданнях і тактиці антирадянської діяльності в період 1946 – 1953 рр.]),

Арк. 158, 162.

15. Т. 26 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 26). ([Документи, які характеризують форми і методи збройного підпілля ОУН щодо залучення до антирадянської націоналістичної діяльності молоді серед місцевого населення в період 1947 – 1953 рр.]), Арк. 225–229.
16. Т. 27 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 27). ([Документи, які характеризують форми і методи збройного підпілля ОУН щодо залучення до антирадянської націоналістичної діяльності молоді серед місцевого населення в період 1947 – 1953 рр.]), Арк. 220–221.
17. Т. 28 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 28). ([Документи, які характеризують заходи і способи які застосовувались бандкерівниками ОУН щодо збереження кадрів українських націоналістів, і зміни в тактиці антирадянської діяльності в період 1947 – 1953 рр. (Проблема під шифром «Дажбог»)]), Арк. 1–26, 43 – 116, 153 – 168, 178 – 187, 198 – 228, 231, 261–281, 311–345.
18. Т. 29 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 29). ([Документи, які характеризують заходи, форми і методи, які застосовувалися бандкерівниками ОУН щодо створення збройного бандоунівського підпілля у східних областях України в період 1947 – 1954 рр. (Проблема під шифром «Орлик» і «Харків»)]), Арк. 8–11, 32–38, 40–43, 52–117, 118–122, 129–175, 185–236, 237–240, 247–250, 254–299, 300 – 316.
19. Т. 31 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 31). ([Документи, які характеризують плани і заходи щодо підготовки збройного бандоунівського підпілля для розгортання диверсійної, терористичної та іншої підривної діяльності на території України у випадку виникнення Третьої світової війни]), Арк. 30 – 39, 127 – 148, 153–164, 168–170, 174–181, 197–201, 235–275.
20. Т. 87 (Друковані видання ОУН-УПА. Книга 87). ([Документи, які характеризують чекістські заходи щодо перехоплення конспіративних

каналів зв'язку ОУН за допомогою агентури; аналіз та розшифровка захоплених оонівських документів]), Арк 131–155.

21. Спр. 376. Збірник документів щодо структури та характеру діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії УПА»; про методи та засоби агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН та озброєних банд УПА на території республіки у період 1943-1954 рр. Том 10 ([Документи та матеріали про завдання і зміст політико-пропагандистської роботи ОУН. Документи КОП (Крайовий осередок пропаганди) – вказівки, інструкції, лозунги. Матеріали для навчання і на допомогу пропагандистам. Журнали «*Пропагандист*» і «*Револьюціонер-пропагандист*»]). Арк. 314 – 341, 453 – 457 («Думки до деяких наших пропагандивних видань»).
22. Т. 17 ([Документи і матеріали ОУН з питання виховання та навчання активу і рядових членів організації. Завдання і питання верховного політичного керівництва. Культ виховання в ОУН. Програми, вказівки, навчальні матеріали з ідеології українського націоналізму]). Арк. 168–174, 187–188, 225–244.
23. Т. 20 ([Документи та матеріали ОУН. Офіційні видання 1942 – 1952 рр. Журнали «*Ідея і чин*», «*За самостійну Україну*», «*Вісник української інформаційної служби*» тощо]). («*Ідея і чин*», «*Самостійна Україна*»).
24. Т. 21 ([Документи та матеріали ОУН. Офіційні видання 1942 – 1952 рр. Журнали «*Ідея і чин*», «*За самостійну Україну*», «*Вісник української інформаційної служби*» тощо]). («*Осередок при пропаганді і інформації при Проводі ОУН*», «*Інформативний вісник*»).
25. Т. 22 ([Документи та матеріали ОУН. Офіційні видання 1942 – 1952 рр.]).

(Журнали *«Ідея і чин»*, *«За самостійну Україну»*, *«Вісник української інформаційної служби»*, *«Інформатор»*, *«Бюлетень»*).

26. Т. 24 ([Документи та матеріали ОУН. Різні періодичні видання Проводу «ОУН», крайових, обласних та окружних ланок ОУН за 1941 – 1951 рр.]). Арк. 1 – 59, 62 – 98, 110 – 166, 167 – 170 (*«Вісті»*, *«Наша боротьба»*, *«Пролом»*, *«Вільна Україна»*).
27. Т. 26 ([Документи та матеріали ОУН: видання для молоді]). (*«Юнак»*).
28. Т. 28 ([Документи та матеріали ОУН інструктивного характеру за 1942 – 1952 рр. – накази, розпорядження щодо організаційних, господарських та інших питань, форми звітності. Матеріали суспільно-політичної референтури, зв'язку а ін.]). Арк. 261 – 281.
29. Т. 30 ([Документи та матеріали ОУН про стан суспільно-політичних та культурних відносин за ПЗУЗ у 1942 – 1949 рр.]), Арк. 21 – 25.
30. Том 31 ([Документи та матеріали ОУН про стан суспільно-політичних та культурних відносин за ПЗУЗ у 1942 – 1949 рр.]). Арк. 140.
31. Т. 32 ([Документи та матеріали ОУН про стан суспільно-політичних та культурних відносин за СУЗ у 1942 – 1949 рр.]). Арк. 33 – 57, 60 – 89, 191 – 193, 206, 311, 333 – 316, 348 – 351, 409, 666 (*«Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1950 рік»*, *«Вказівки для праці між робітниками зі СУЗ»*, *«Наказ Крайового Проводу ОУН на СУЗ»*, *«Наказ Провідника Крайового Проводу ОУН на СУЗ»*, *«Наказ Крайового Проводу ОУН на СУЗ від 25 лютого 1943 р.»*, *«Серед німців»*, *«Характеристика українського населення на ОСУЗ»*, *«Вістки з-під румунської окупації»*, *«Звіт з Донбасу з 20 серпня по 5 вересня 1943 р.»*, *«Ситуація на східному фронті»*, *«Політичний огляд Наддністрянщини (за вересень, жовтень, по 15 листопада 1943)»*, *«Як вони виглядають*

зараз (повідання очевидця)», «Звіт терену, стан Червоної армії», «Вістки зі Сходу», «Вказівки для військових політвиховників та пропагандистів Української Національної Революції на осередніх і східних українських землях», «Інструкції зі східних областей України», «Звіт до СУЗ, березень 1945», «Інформаційний звіт з Південних земель України»).

32. Т. 48 ([Документи та матеріали ОУН щодо жіночого питання, про життя і творчість українських письменників Т. Шевченка і Л. Українки, про свято моря та ін.]). Арк. 327–335.

33. Т. 71 ([Документи і матеріали звітньо-інформаційного характеру за 1943 – 1952 рр. а) політичні і суспільно-політичні звіти; б) звіти про пропагандистську роботу; в) військові та ін.. звіти; г) «квестіонари»; д) різні звіти, свідчення, інформації, хроніка тощо]). Арк. 202 – 203; 336.

34. Т. 72 ([Документи та матеріали ОУН звітньо-інформаційного характеру за 1943 – 1952 рр. а) політичні і суспільно-політичні звіти; б) звіти про пропагандистську роботу; в) військові та ін.. звіти; г) «квестіонари»; д) різні звіти, свідчення, інформації, хроніка тощо]). Арк. 109.

35. Т. 74 ([Документи і матеріали звітньо-інформаційного характеру за 1943 – 1952 рр. а) політичні і суспільно-політичні звіти; б) звіти про пропагандистську роботу; в) військові та ін.. звіти; г) «квестіонари»; д) різні звіти, свідчення, інформації, хроніка тощо]). Арк 371.

36. Т. 75 ([Документи і матеріали звітньо-інформаційного характеру за 1943 – 1952 рр. а) політичні і суспільно-політичні звіти; б) звіти про пропагандистську роботу; в) військові та ін.. звіти; г) «квестіонари»; д) різні звіти, свідчення, інформації, хроніка тощо]). Арк. 361 – 397.

37. Т. 87 ([Інструкції та вказівки ОУН]), Арк. 69–74, 78–80.

Фонд 65. Справи оперативного обліку КГБ УРСР.

Оп. 1. (1919–1989).

38. Спр. С-7736 (Справа Кука Василя Степановича). Т. 1 ([Постанова про затримання, довідки, виписки, агентурні донесення, плани, акти]). 492 арк.
39. Т. 2 ([Повідомлення, листи, протоколи допиту, рапорти]). 488 арк.
40. Т. 3 ([Протоколи допитів, документи про направлення матеріалів, виписки, довідки]). 270 арк.
41. Т. 4 ([Плани агентурних дій, виписки, документ, довідки]). 312 арк.
42. Т. 5 ([Агентурні донесення, довідки, виписки, спецповідомлення]). 263 арк.
43. Т. 6 ([Довідки, виписки доповідних записок, агентурні донесення, протоколи допитів]). 381 арк.
44. Т. 7 ([Спецповідомлення, протоколи допиту, виписки, рапорти, довідки]). 393 арк.
45. Т. 8 ([Плани агентурно-оперативних дій, довідки, орієнтування, агентурні донесення]). 462 арк.
46. Т. 9 ([Рапорти, агентурні донесення, протоколи допиту]). 360 арк.
47. Т. 10 ([Доповідні записки, довідки]). 330 арк.
48. Т. 11 ([Доповідні записки, довідки, плани оперативних дій, агентурні донесення]). 587 арк.
49. Т. 12 ([Доповідні записки, спецповідомлення, довідки]). 510 арк.
50. Т. 13 ([Орієнтування, виписки з документів, доповідні записки, довідки]). 571 арк.
51. Т. 14 ([Спецповідомлення, довідки, план оперативних дій, доповідні записки]). 376 арк.
52. Т. 15 ([Довідки, плани оперативних дій, протоколи допиту]). 451 арк.
53. Т. 16 ([Плани агентурних дій, довідки, запити, листи]). 403 арк.
54. Т. 17 ([Довідки, запити, пакети з речовими доказами]). 376 арк.

55. Т. 18 ([Повідомлення, накази, відповіді на запити, пакети з речовими доказами]). 274 арк.
56. Т. 19 ([Виписки, плани оперативних дій, доповіді, довідки]). 330 арк.
57. Т. 20 ([Плани агентурних дій, довідки, доповідні записки]). 328 арк.
58. Т. 21 ([Плани, відповіді, спецповідомлення, протоколи допиту]). 426 ар.
59. Т. 22 ([Довідки, фотоматеріали]). 198 арк.

Електронний архів Міністерства іноземних справ РФ.

Документи ЦА ФСБ РФ.

Фонд 100.

- 60.Спр. 7 (Діяльність ОУН-УПА. З документів НКВС-МДБ СРСР (рос)). Оп. 11, Арк. 60–66. URL: <https://mid.ru/ru/detail-material-page/1904949/>.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Фонд 3833. Краєвий Провід (Керівництво) Організації Українських Націоналістів на західноукраїнських землях у 1941–1947 рр.

- 61.Спр. 14 ([Звіти та листи членів Організації українських націоналістів та підпілля СБ ОУН (б)]). Оп. 1, Арк. 19–27.
- 62.Спр. 113 ([Інформаційні та політично-інформативні звіти Крайового проводу ОУН (б)]). Оп. 1, Арк. 1–25; 44.

Фонд 3836. З'єднання західних груп Української повстанської армії «УПА-Захід».

- 63.Спр. 7 ([Пропаганда ОУН (б) серед червоноармійців]). Оп. 1, Арк. 41 («До окружних референтів пропаганди»).

II

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ

- 64.Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині 1917-1959 рр.. Том II (збірник документів та матеріалів). Упоряд. Добровольський О. Львів, 2020. 392 с.

- 65.Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. Гол. Ред. Сергійчук В. Київ, 2001. 198 с.
- 66.Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950): історичний нарис та джерела. Упоряд. Сусликов В., Титаренко Д. Донецьк, 2010. 506 с.
- 67.Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією. Документи та матеріали. Упор. Щур Ю., Середін А. Дніпропетровськ, 2010. 48 с.
- 68.Документи і матеріали з історії українських націоналістів. НАН України. Упоряд. Кучерук О., Черченко Ю. Т. 7. Київ, 2002. 205 с.
- 69.Донецька область в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. Донецьк, 1980. 311 с. (рос).
- 70.Засуджені за націоналізм. Збірник документів у 6. т. Т. 1. Боротьба органів НКДБ-МДБ з націоналістичним підпіллям на Дніпропетровщині (30-ті – 50-ті роки ХХ століття). Тернопіль, 2024. 312 с.
- 71.Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків, 1932. 577 с. (Постанова ВУЦВК № 237 від 16 липня 1932 р. «Про визначення м. Сталіна за адміністративний центр Донецької області»).
- 72.Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1936 рік. Київ, 1936. 366 с.
- 73.Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Упоряд. Немятий В. Київ, 1986. 273 с.
- 74.Концепція Самостійної України. Том 1. Твори. Федун П. Упоряд. Романюк М. НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Львів, 2008. 718 с.

75. Концепція Самостійної України. Том 2. Твори. Федун П. Упоряд. Романюк М. НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Львів, 2013. 896 с.
76. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Київ – Торонто, 2007. 911 с.
77. Літопис УПА Нова серія. Том 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. Київ – Торонто, 2011. 1055 с.
78. Літопис УПА. Нова серія. Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. Київ – Торонто, 2001. 1160 с.
79. Літопис УПА. Нова серія. Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи 1941-1952. Київ – Торонто, 2014. 1400 с
80. Літопис УПА. Нова серія. Т. 27: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1949–1956. Книга 3. Криїв – Торонто, 2017. 736 с.
81. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Упоряд. Лялька Я., Максимук П., Патер І. Книга 1. Львів, 1993. 800 с.
82. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Упоряд. Лялька Я. Книга 2. Львів, 1997. 664 с.
83. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. упоряд.: Лисенко О., Патриляк І. Київ, 2003. 253 с.
84. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Донецька область. Частина перша. Донецьк, 2008. 784 с.
85. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів. НАН України; Інститут національних відносин і політології.

- Упоряд. Панчук М., Гошуляк І., Діброва С. Київ, 1994. 558 с.
86. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1963. 488 с.
87. Органи державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні. Т. 5. Кн. 1: Вперед на захід. 1 січня – 30 червня 1944 року. Збірник документів. Упоряд. Ямпольський В., Антонов В., Белик І. Москва, 2007. 726 с. (рос.).
88. Органи державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні. Т. 4. Кн. 2: Великий перелом: 1 липня – 31 грудня 1943 року. Збірник документів. Упоряд. Ямпольський В., Антонов В., Белик І. Москва, 2008. 809 с. (рос.).
89. Органи державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні. Т. 3. Кн. 2: Від оборони до наступу (1 липня – 31 грудня 1942 г.). Збірник документів. Упоряд. Ямпольський В., Антонов В., Белик І. Москва, 2003. 700 с. (рос.).
90. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Упоряд. Сергійчук В. Київ, 1996. 496 с.
91. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. Мюнхен, 1955. 372 с.
92. ОУН і УПА на Центральноукраїнських землях. Документи та матеріали. Упоряд. Хмара С., Шевченко Б. Кропивницький, 2022. 200 с.
93. ОУН в 1941 році. Документи. Частина 1. НАНУ. Київ, 2006. 618 с.
94. ОУН в 1942 році. Документи. НАНУ. Київ, 2006. 254 с.
95. ОУН на Донеччині. Том I (збірник документів та матеріалів). Упоряд. Добровольський О. Донецьк, 2013. 358 с.
96. ОУН та УПА в 1943 році. Документи. НАНУ. Київ, 2008. 347 с.
97. ОУН та УПА в 1944 році. Документи. Частина 1. НАНУ. Київ, 2009. 292 с.

98. ОУН та УПА в 1944 році. Документи. Частина 2. НАНУ. Київ, 2009. 256 с.
99. ОУН та УПА в 1945 році. Збірник документів і матеріалів. Частина 1. НАНУ. Київ, 2015. 371 с.
100. ОУН та УПА в 1945 році. Збірник документів і матеріалів. Частина 2. НАНУ. Київ, 2015. 366 с.
101. Перспективи української революції. Бандера С. Київ, 2020. 664 с.
102. Перший загальний перепис населення Російської імперії, 1897 р. в 89 т. Т. 12: Область Війська Донського. Тип. кн. В. Мещерского, 1905. 255 с. (рос.).
103. Перший загальний перепис населення Російської імперії, 1897 р. в 89 т. Т. 13: Катеринославська губернія. С.-Петербург: Тип. Е. Пороховщиковой, 1904. 234 с. (рос.).
104. Поселені висновки перепису 1926 р. по Північно-Кавказському краю. Ростов-на-Дону, 1929. 469 с. (рос.).
105. П'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. Частина 10. Бібліотека українського підпільника, 1975. 374 с.
106. Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945: Документи і матеріали: в 3 т. 2-е вид., доп. Т. 1: Українська РСР в перший період Великої Вітчизняної війни (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.). АН УРСР. Ін-т Історії. Київ, 1985. 518 с. (рос.).
107. Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945: Документи і матеріали: в 3 т. 2-е вид., доп. Т. 2: Українська РСР в період визначного перелому у Великій Вітчизняній війні (19 листопада 1942 р. – кінець 1943 р.). АН УРСР. Ін-т Історії. Київ, 1985. 511 с. (рос.).
108. Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни, 1941–1945: Документи і матеріали: в 3 т. 2-е вид., доп. Т. 3: Українська РСР в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.). АН

- УРСР. Ін-т історії. Київ, 1985. 510 с. (рос.).
109. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 1. Донецьк, 2004. 648 с.
 110. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 2. Донецьк, 2005. 624 с.
 111. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 3. Донецьк, 2006. 624 с.
 112. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 4. Донецьк, 2006. 648 с.
 113. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 5. Донецьк, 2008. 624 с.
 114. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 6. Донецьк, 2009. 592 с.
 115. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 7. Донецьк, 2010. 624 с.
 116. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 8. Донецьк, 2011. 624 с.
 117. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область: науководокументальні нариси. Книга 9. Донецьк, 2012. 624 с.
 118. Список населених пунктів Артемівського округу. По даним перепису 1926 р. Артемівськ, 1927. 56 с. (рос.).
 119. Список населених пунктів Луганського округу. Складений по матеріалам перепису 17 грудня 1926 р. Луганськ, 1927. 148 с. (рос.).
 120. Список населених пунктів Сталінського округу. По матеріалам Всесоюзного перепису 1926 р. Сталіно, 1927. 54 с. (рос.).
 121. Трагічне минуле: документи свідчать: збірник документів. У 5 т.: Т. 2: Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років ХХ ст.) Упоряд.: Р. Шляхтич, Є. Бородін, В. Іваненко, Л. Прокопенко. Дніпро, 2018. 240 с.

122. Україна в минулому. № 7. Київ-Львів, 1995. 239 с. (Надрайонним провідникам до виконання. 1945, 12 листопада. С. 153—162).
123. Україна під час другої світової війни (1938-1945). Том 1. Упоряд. Косик В. Нью-Йорк, 1992. 729 с.
124. Україна в Другій світовій війні у документах. Том 2. Упоряд. Косик В. Львів, 1998. 383 с.
125. Україна в Другій світовій війні у документах. Том 3. Упоряд. Косик В. Львів, 1999. 382 с.
126. Україна в Другій світовій війні у документах. Том 4. Упоряд. Косик В. Львів, 2000. 367 с.
127. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів-Київ, 2001. 556 с.
128. Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни. Документи: в 2 т. Т. 1 : 1939—1943. Упоряд. Артизова А. Москва, 2012. 878 с. (рос.).
129. Український здвиг. Т. 4: Поділля. 1939 – 1955. Упоряд. Сергійчук В. Київ, 2005. 837 с.
130. Український здвиг. Т. 5: Наддніпрянщина. 1941—1955. Упоряд. Сергійчук В. Київ, 2005. 833 с.
131. Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Т. 1: Постанови. Частина 9. Бібліотека українського підпілля, 1969. 249 с.

III

ПЕРІОДИКА

132. Алгасов В. З боротьби за жовтень на Сталінщині. *Літопис революції*. № 5. 1930, вересень-жовтень. С. 208—209.
133. Бахмутська Українська Громада. *Нова Рада*. № 66. 1917. 17 червня. С. 3.

134. В рядах і під прапорами ОУН на боротьбу проти московських окупантів, за Українську Самостійну Соборну Державу. *«Осередок пропаганди і інформації»*. Випуск 3. 1949, травень.
135. Виховання кадрів. *«За самостійну Україну»*. 1945, лютий – березень. С. 6.
136. Відповідь на незрозуміле питання. *Бахмутський вісник*. №59. 1942. 1 серпня. С. 2. (рос).
137. Героїчна визвольна боротьба українського народу. *«За самостійну Україну»*. 1945, квітень – травень. С. 7.
138. Горлівка, 5 липня 1943 року. *Голос Донбасу*. № 31. 1943. 6 серпня. (рос.).
139. Громадяне м. Дружківка! *Дружківське слово*. №1. 1942. 13 липня.
140. До відома шкіл. *Український Донбас*. 1942. 26 вересня.
141. З листівки до росіян. *«Осередок пропаганди і інформації»*. Випуск 1. 1948, травень. С. 2 – 7.
142. За рідну церков. *Донецька газета*. № 12. 1942. 1 березня.
143. Маріупільська «Просвіта» розпочала свою роботу. *Маріупільська газета*. № 92. 1942. 18 липня.
144. Німеччина і Україна. Лекція доктора М. Антоновича. *Маріупільська газета*. № 55. 1942. 9 травня.
145. Огляд подій на фронтах за час від 1.08 по 15.09.43 р.. *«До зброї»*. Ч. 4. 1943, жовтень.
146. Організовано українське товариство «Просвіта». *Український Донбас*. № 28 (31). 1942. 20 червня.
147. Осередні, східні і південні землі України. *«Вісник української інформаційної служби»*. Ч. 9. (без дати). С. 5 – 9.
148. Осередні, східні і південні землі України. *«Вісник української інформаційної служби»*. Ч. 10. 1943. С. 1 – 7.

149. Перші кроки «Просвіти». *Маріупільська газета*. № 96. 1942. 25 липня.
150. Першочергове завдання. *Український Донбас*. 1942, жовтень.
151. Підпільні видання на українських землях під московсько-більшевицькою окупацією. «*Осередок пропаганди і інформації*». Випуск 2. 1989, серпень. С. 17 – 19.
152. Підпільні видання на українських землях під московсько-більшевицькою окупацією. «*Осередок пропаганди і інформації*». Випуск 4. 1950, травень.
153. По місту. В парку ім. Шевченка. *Костянтинівські вісті*. 1942. 13 травня.
154. По українських землях під Сталінською займанщиною. «*За самостійну Україну*». 1944. 23 травня. С. 3.
155. «Просвіта» на Волновахщині. *Маріупільська газета*. № 108. 1941. 21 серпня.
156. Протокол. «*Заграва*». Ч. 3. 1944 р. С. 4 – 5.
157. Рейди відділів УПА на Схід. «*Самостійник*». 1943. 23 грудня. С. 6.
158. Рішення III Надзвичайного Великого Збору ОУН 3 серпня 1943 р. «*За самостійну Україну*» 1943. 24 жовтня. С. 1.
159. Святкування 129 роковин. *Маріупільська газета*. 1943. 11 березня.
160. Українська мова – державна. *Нове життя*. № 46. 1942. 28 жовтня.
161. Українська читальна в Костянтинівці. *Відбудова*. 1943. 3 грудня.
162. Українське культурне життя. *Маріупільська газета*. 1942. 8 жовтня.
163. Успіх театру в селах. *Костянтинівські вісті*. 1942. 2 вересня.
164. Шкільна освіта в районі. *Краматорська газета*. 1942. 11 жовтня.
165. Як святкували Різдво на Україні. *Маріупільська газета*. 1942. 25 грудня.

IV

МЕМУАРИ

166. Климишин М. В поході до волі. Том 1. Детройт, 1987. 429 с.
167. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Онтаріо, 1985. 416 с.
168. Любченко А. Щоденник. Упоряд. Ю. Луцький. Львів-Нью-Йорк, 1999. 520 с.
169. С-Чарторийський М. Від Сяну по Крим. Нью-Йорк, 1951. 223 с.
170. Сікевич В. Сторінки із Записної Книжки. Вінніпег, 1943. Т. 2. 77 с.
171. Сікевич В. Сторінки із Записної Книжки. Вінніпег, 1945. Т. 3. 73 с.
172. Сікевич В. Сторінки із Записної Книжки. Едмонтон, 1947. Т. 5. 77 с.
173. Стахів Є. Кризь підпілля, тюрми і кордони. Повість мого життя. Київ, 1995. 317 с.
174. Стахів. Є. Абліцов В. Останній молодогвардієць. Київ, 2004. 496 с.
175. Стецько Я. 30 червня 1941 р. – проголошення відновлення державности України. Торонто-Нью-Йорк-Лондон, 1967. 462 с.

V

НАУКОВІ МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

176. Абакумова В. Праця і суспільно-патріотичний рух молоді Донбасу в умовах війни 1941–1945 рр. Луганськ, 2011. 176 с.
177. Автушенко І. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. д-ра. іст. наук. Київ, 2001. 20 с.
178. Андрющенко Е. Архіви КГБ. Невигадані історії. Харків, 2025. 400 с.
179. Баклашова Т., Боженко Ю. Діяльність похідних груп ОУН на Донбасі: сучасний стан історіографії проблеми. *Молодий вчений*. Вип. №10. 2018. С. 482–484.

180. Бедрій А. ОУН і УПА. Нью-Йорк-Торонто-Лондон, 1983. 65 с.
181. Бедрій А. Українська держава відновлена актом 30 червня 1941 р. *Дзвони Підгір'я*. Калуш, 1991. № 5. 32 с.
182. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ, 2011. 456 с.
183. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953). Книга 1. Київ, 1994. 686 с.
184. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953). Книга 2. Київ, 1994. 684 с.
185. Бурдс Дж. Радянська агентура: Нариси історії СРСР в повоєнні роки (1944–1948). Москва-Нью-Йорк, 2006. 296 с.
186. Бублик М. Немає жодного доказу існування «Молодої Гвардії». *Український журнал*. 2009. № 5. URL: <https://web.archive.org/web/20170814095401/http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/328/>
187. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Львів, 2011. 204 с.
188. В'ятрович В. Генерал Кук. Біографія покоління УПА. Харків, 2025. 944 с.
189. В'ятрович В. Українська повстанська армія. Історія нескорених. Львів, 2007. 352 с.
190. Веденєєв Д. Діяльність спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та Української повстанської армії (1920–1950-ті рр.): дис. д-ра іст. Наук. Національна академія Служби безпеки України. Київ, 2006. 500 с.
191. Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. Київ, 2007. 568 с.

192. Веденєєв Д., Лісов О. Новітня вітчизняна історіографія діяльності розвідки та контррозвідки руху українських націоналістів і Української повстанської армії у 1920–1950-х рр. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2016. Вип. 26. С. 81–94.
193. Веденєєв Д. Одісея Василя Кука. Військово-політичний портрет останнього командуючого УПА. Київ, 2007. 208 с. (рос.).
194. Веденєєв Д. Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційно-функціональної побудови озброєного руху опору під проводом ОУН(б) в Західній Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 177 – 182.
195. Веднєєв Д., Колпакиди О., Чортопруд С. Розвідка Судоплатова. Зафронтена диверсійна робота НКВС-НКДБ в 1941–1945 рр.. Москва, 2015. 576 с. (рос.).
196. Веденєєв Д. Роман Шухевич як розробник стратегії і тактики підпілля ОУН (б) у післявоєнний період. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. № 14. С 342 – 350.
197. Веденєєв Д. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.). *Нариси воєнно-політичної історії України*. Острог, 2014. С. 318–340.
198. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. Торонто, 1991. 206 с.
199. Волянчук С. ОУН на СУЗ в 1943–1945 рр. Літопис УПА. Події і люди. Книга 34. Торонто – Львів, 2017. 128 с.
200. Вороніна М. Гендерно-ментальні особливості розвитку Донбасу в 20–30- ті роки 20-го століття. Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії». *Фонд Ізоляція. Платформа культурних ініціатив*. Київ, 2015. 228 с.
201. Гайворонський В. Сумні роковини (До десятиріччя знищення

- спілки українських письменників Донбасу). *Краківські вісті*. 1944, 6 лютого. С. 3–4.
202. Гай-Нижник П. Ставлення вищого керівництва німецького Райху до Акту проголошення відновлення Української Держави у 1941 р. й військово-політична тактика Проводу ОУН(р) у 1941–1943 рр. *Гілея*. 2016. Випуск 110 (№7). С. 71–81.
203. Гальчак С. Політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 102–109.
204. Головка М. Суспільно–політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. Київ, 2004. 704 с.
205. Головка М. Л. Суспільно – політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук. Донецьк, 2005. 45 с.
206. Гончарова Є., Добровольський О. Просвіта на Донбасі як м'яка сила. *Тиждень*, 2018. URL: <https://tyzhden.ua/prosvita-na-donbasi-iak-m-iaka-syla/>.
207. Горбунов Є., Шитюк М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. НАН України. Київ, 2003. 57 с.
208. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Київ, 2007. 520 с.
209. Гриневич В. Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні. Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей. НАН України. Вип. 10. Частина 1. Київ, 2006. С. 21–36.
210. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ, 1996. 360 с.

211. Гуменюк В., Кравченко С., Маківничук І. «Схід і Захід – разом»: як це було в УПА і Збройному підпіллі ОУНР. *Український погляд*. 2020. URL: <https://ukrpohliad.org/national-memory/shid-i-zahid-razom-yak-tse-bulo-v-upa-i-zbrojnomu-pidpilli-ounr.html>.
212. Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. № 11. С. 76.
213. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ, 1993. 228 с.
214. Гурська О. Внесок ОУН у пропаганду націоналізму довоєнного періоду та у роки Другої світової війни. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. Львів, 2010. С. 151–154.
215. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ, 2012. 174 с.
216. Дзьобак В., Ільюшин І., Касьянов Г., Кульчицький С., Лисенко О., Кентій А. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси (1941–1942). Київ, 1999. 202 с.
217. Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941—1944). Київ, 2005. С. 64—71.
218. Дмитрук К. Безбатченки. Львів, 1974. 238 с.
219. Добровольський О. Оунівське підпілля Донеччини. Слов'янськ, 2008. 118 с.
220. Добровольський О. Оунівське підпілля Донеччини. Павлоград, 2009. 120 с.
221. Добровольський О. «Просвіта» під багнетом. Слов'янськ, 2007. 68 с.
222. Добровольський О. Українська автокефальна православна церква по козачим містам Донбасу (1917-1944 рр.). URL: <https://dobrovolskiy2005.narod.ru/Cer/Aftok.htm>.
223. Добровольський О. Українське відродження на Донбасі в роки

- Другої світової війни. Діяльність підпілля ОУН на Сході України: зб. статей. Упоряд. Хобот П. Дніпро, 2010. 358 с.
224. Добровичинська В. Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.). Рівне, 2016. 224 с.
225. Донеччина: природа, люди, культура. Упоряд. Циміданов В., Коваль Ю., Литвиненко Р., Гриб В. Краматорськ, 2017. 87 с.
226. Друга світова війна як виклик для української історіографії. *Україна модерна*. Вип. 2. Київ, 2008. С. 13–59.
227. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь у боях за українську державність. Чернівці, 1995. 272 с.
228. Дьякова О. Рух опору на Харківщині у період нацистської окупації.: дис. канд. іст. наук. Харків, 2012. 313 с.
229. Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД–НКГБ під час «першої радянізації» Західної України крізь призму «Великого терору». *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2012. № 2. С. 7–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/za_2012_2_3.
230. Жив'юк А. Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. С. 29 – 52.
231. Жмура В. ОУН в Донбасі. 1941-1943. *Вісті комбатанта*. Ч. 1. 2000. С. 74–77.
232. Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми. *Сторінки воєнної історії України*. зб. наук. ст. Київ, 2010. Вип. 13. С. 40–53.
233. За Самостійну Україну. Збірка статей. Вибір актуальних статей і матеріалів з тижневика «Шлях Перемоги». 1957. 178 с.
234. Зибачинський О. Меч Духа. Вінніпег, 1980. 111 с.
235. Зибачинський О. Ренесанс–Реформація–Революція. Сідней–

Чикаго, 1969. 88 с.

236. Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ, 2006. 424 с.
237. Іванов С. Окупована Волинь в контексті німецької пропаганди. *Національний університет «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2015. Вип. 24. С. 67 – 75.
238. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: історико-документальні нариси. Суми, 2001. 189 с.
239. Іванушенко Г. ОУН-УПА на Сумщині: Т. 1. Київ, 2006. 156 с.
240. Іванущенко Г. ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2. Суми, 2009. 232 с.
241. Іванченко В. Квітка в червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Літопис УПА. Події і люди. Книга 8. Торонто-Львів, 2009. 128 с.
242. Ігнатов В. Агентура НКВД-МГБ проти ОУН-УПА. Віче, 2015. 488 с. (рос.).
243. Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945-1954): монографія. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Дрогобич, 2016. С. 256 – 257.
244. Ільницький В. Заходи щодо реалізації програми «Орлик» у Карпатському краї ОУН (1945-1954 рр.). *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Випю 40. С. 135–136.
245. Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Літопис УПА. Події і люди. Книга 21. Львів Торонто, 2012. 130 с.
246. Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ, 2000. 198 с.
247. Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН у

- повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2006. Збірник 7. С. 232–242.
248. Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Торонто, 2011. 942 с.
249. Іщук О. Молодіжні структури ОУН як складова українського національно-визвольного руху у 1939–1955 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2005. 18 с.
250. Іщук О. Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА. *Український визвольний рух : наук. зб.* Львів, 2008. Збірник 12. С. 134–162.
251. Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території центральних та східних областей України у 1945 – 1954. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64349/11-Ishchuk.pdf?sequence=1>.
252. Каганець О. Похідні групи ОУН. *Народний оглядач*. URL: <https://www.ar25.org/article/pohidni-grupy-oun.html>.
253. Кагуй П. Матеріали і документи до історії УПА. ОУН у фондах Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України. *Україна в минулому*. Київ-Львів, 1993. Вип. III. 345 с.
254. Калакура О. Культурні виміри етнополітичної історії Донбасу. *Наукові записки*. 2013. Вип. 5 (67). С. 130–150.
255. Касьянов Г. До питання про ідеологію ОУН: Аналітичний огляд. Київ, 2003. 63 с.
256. Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз (ревізія ідеології). *Український історичний журнал*. Київ, 2004. № 2. С. 68–82.
257. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956: історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів 1920–1942. Київ, 2005. 332 с.

258. Кентій А. Нариси історії організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). Київ, 1998. 200 с.
259. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 роках. Київ, 1999. 281 с.
260. Кіпіані В. «Зродились ми великої години...» ОУН-УПА. Київ, 2016. 304 с.
261. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. 464 с.
262. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50- х років XX століття. Львів, 2000. 304 с.
263. Книш З. Б'є дванадцята. Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. Торонто. С. 175–178.
264. Книш З. При джерелах українського націоналізму. Торонто, 1970. 186 с.
265. Книш З. Перед походом на Схід: спомини та матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Т. 1. Торонто. 185 с.
266. Книш З. Розбрат. Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто. 431 с.
267. Коваль М. Друга світова війна і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. Київ, 1995. № 3. С. 3–22.
268. Коваль М. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. НАН України, Інститут історії України. Київ, 1999. 76 с.
269. Коваль М. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. Київ, 1994. № 2. С. 94–102.

270. Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення. Інститут історії України НАН України. Київ, 1994. 57 с.
271. Коваль М., Смолій В. Україна крізь віки : в 15 т. Т. 12: Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ, 1999. 335 с.
272. Ковальчук В. ОУН в центральній, південній та східній Україні. 1941–1950-ті рр. Київ, 2011. 80 с.
273. Ковальчук І. Формування похідних груп ОУН і їх проникнення на територію Житомирської та Київської областей у липні–серпні 1941 року. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі України*. Луцьк, 2010. № 3. С. 86-92.
274. Ковальчук І. Історіографічний аспект діяльності ОУН в 1940–1950 роках на території Житомирської і західних районів Київської областей. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ, 2011. Серія № 6. 17 с.
275. Ковальчук В. Реставрація підпілля ОУН (б) на «сході» та його остаточне знищення органами МВС-МДБ у післявоєнний період. *Діяльність Організації Українських Націоналістів на Сході України. Збірник статей №2*. Упоряд. Труш В., Хобот П., Щур Ю. Дніпро, 2019. С. 196 – 207.
276. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. Вип. 1: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953). НАН України. Інститут історії України; Державний комітет архівів України; Державний архів служби безпеки України. Київ, 2000. 214 с.
277. Коретчук Я. Українська Національна Армія та Українська Повстанська Армія: Спроба встановлення контактів. *Бліц-інфо*. 16.09.2017. URL: <https://www.blitz.if.ua/news/ukrainska-nacionalna-armiya->

ta-ukrainska-povstanska-armiya-sproba-vstanovlennya-kontaktiv.html?fbclid=IwAR1tu9O1qt8aYHKOi3sYVlmIxvtkRTt9CVFxnNDpil9VJXrFnvkdkTdOebY.

278. Косик В. Німецькі документи про УПА. *Український визвольний рух*. Львів, 2003. Вип. 1. С. 57–86.
279. Косик В. Проблема дослідження боротьби ОУН-УПА на Східно-Українських землях. *Сумський історичний портал*. 2012. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/551-problemadoslidzhenniaborotbyounupanaskhidnoukrainskykhzemliakh.html>.
280. Косик В. Спецоперації НКВС-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму. 1933–1943. Дослідження методів боротьби. Львів, 2009. 159 с.
281. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. 684 с.
282. Кот С. Похідні групи ОУН. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Pokhidni_hrupy.
283. Котигоренко В., Калакура О., Ковач Л., Коцур В., Кочан Н., Макаренко Н., Ніколаєць Ю., Панчук М., Рафальський О. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ, 2014. 584 с.
284. Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ-Львів, 2006. 31 с. URL: <https://studfile.net/preview/13312571/>
285. Кук В. В запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. 60 с.
286. Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати (Спомин). Львів, 2009. 43 с.
287. Кульчицький С. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична

- довідка. Київ, 2000. 132 с.
288. Кульчицький С. Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі. *Сучасність*. 1999. № 4. С. 71–74.
 289. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ, 2016. 720 с.
 290. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.). Т. 1. Львів, 2007. 640 с.
 291. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.). Т. 2. Львів, 2007. 592 с.
 292. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ, 2002. 510 с.
 293. Куромія Г. Донбас завжди був і є частиною України, в якій збереглась спадщина козаків Запорозької Січі. *Блог Олега Устименко*. 2019. URL: <https://ustymenkooleh.patrioty.org.ua/blogs/donbas-zavzhdy-buv-i-iechastynoiu-ukrainy-v-iakii-zberehlas-spadshchyna-kozakiv-zaporizkoisichy--amerykanskyi-istoryk-293915.html>.
 294. Куромія Г. Донбас народив демократичний український націоналізм. *Донбас. Реалії*. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30133200>.
 295. Кучер В. Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу: наукове видання. Київ, 2009. 196 с.
 296. Кучер В., Патильчак О. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни: монографія. Київ–Біла Церква, 2011. 368 с.
 297. Кучер В., Чернега П. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2004. 272 с.
 298. Лебедь М. УПА: Українська Повстанська Армія. 1946. 100 с.
 299. Лебедь М. Організація протинімецького опору ОУН 1941–1943 років. *Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. Щомісячний 201 часопис незалежної української політичної думки*. Нью-

- Йорк, 1983. Ч. 1–2. С. 148–155.
300. Лисенко О. Боротьба збройних відділів в ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. Організація українських націоналістів і українська повстанська армія: іст. Нариси. Київ, 2005. С. 303 – 393.
 301. Лисенко О. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. Київ, 2011. № 4. С. 7–18.
 302. Лисенко О., Муковський І. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни : монографія. Київ, 1996. 568 с.
 303. Лисенко О., Веденєєв Д. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920-1950-ті рр.). *Український історичний журнал*. Вип. 3. 2009. С. 132-146. URL: https://resource.history.org.ua/publ/journal_2009_3_1322009
 304. Лисенко О., Марущенко О. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. Київ, 2002. 200 с.
 305. Лисенко О., Муковський І. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні. *Воєнна історія*. Вип. 5 – 6. 2002. С. 10 – 31.
 306. Лісіна С. Програмні документи ОУН: основа творення незалежної Української Соборної Самостійної Держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. Львів, 2014. № 809. С. 62–66.
 307. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2004. 543 с.
 308. Логвиненко І., Гавриленко О. Діяльність підпільної організації ОУН-Б на території Східної України. *Україна в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали і тези обласної наукової конференції, квітень 1995 р.* Харків, 1995. С. 61–63.

309. Любовець О. Регіональні особливості формування національної пам'яті в Україні. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 71–81.
310. Любовець О. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 117–125.
311. Маляренко В. Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. Київ, 1997. 461 с.
312. Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – Головний командир УПА. Рівне, 2008. 80 с.
313. Мартинчук І. Етнокультурні процеси в Донбасі у 1920–30-ті роки. Вінниця, 2017. С. 167–177.
314. Матла З. Південна похідна група. Мюнхен, 1952. 32 с.
315. Мірчук П. Акт відновлення Української Державности 30 червня 1941 р. Мюнхен, 1953. 64 с.
316. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Том І. Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. 641 с.
317. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920 – 1939. Видання 3, доповнене. Київ, 2007. 1007 с.
318. Мірчук П. Революційний змаг за УССД. (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двій карі»). Т. 1. Союз українських політв'язнів. Нью Йорк–Торонто–Лондон, 1985. 222 с.
319. Міхненко А. Актуальні питання розвитку соціально-культурної сфери Донбасу у другій половині 1920-х – 1930-і рр. Запоріжжя, 1993. С. 151–158.
320. Міхненко А. Донбас 1921–1941 років в історичній літературі. *Історіографічні дослідження в Україні*. Запоріжжя, 2002. Вип. 11. С. 267–277.
321. Міхєєва О. Рец. на: В. М. Нікольський. Підпілля ОУН (б) в Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. 178 с.

- Український гуманітарний огляд*. Київ, 2002. Вип. 7. С. 268–271.
322. Мизак Н. Поцілунок Юди. Агентурна робота МДБ, МВС проти ОУН, УПА. Додаток до серії «За тебе, свята Україно». Книга 9. Чернівці, 2011. 222 с.
 323. Муравльов О. Як ліквідували українське підпілля на Донеччині. *Майдан моніторинг*. 28.11.2022. URL: <https://maidan.org.ua/2022/11/yak-likviduvaly-ukrainske-pidpillia-na-donechchyni/>.
 324. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. Торонто–Нью-Йорк, 1985. 542 с.
 325. Нестеренко В., Мурашко К. Похідні групи ОУН у північно-східних областях України. *Сумська старовина*. 2020. С. 44–52. URL: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2020.57.5>.
 326. Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій 1930–1936 рр. на Донеччині. *Український історичний журнал*. Київ, 2007. Вип. 16. С. 456–465.
 327. Нікольський В. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2008. Вип. 2. С. 54–63.
 328. Нікольський В. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. Київ, 2001. 178 с.
 329. Нікольський В. Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, 2006. Вип. 3. С. 210–223.
 330. Нікольський В. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. *Український історичний журнал*. Київ, 2005. Вип. 2. С. 141–162.
 331. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1918–1980-х років у Донбасі. *Український історичний журнал*. Київ, 2002. Вип. 6. С. 46–60.
 332. Нікольський В. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943–1957 рр. (за документами Державного архіву СБ України). *Український історичний журнал*. Київ, 2003. Випуск 20. С. 103–129.

333. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси. Ред. Кульчицький В. Київ, 2005. 495 с.
334. Офіцинський В. Особливості політичного розвитку східноукраїнських земель в умовах нацистської окупації за матеріалами журналу «Ідея і чин» (1942–1946). *Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції*. Упоряд. Мельник В., Офіцинський Р. Ужгород, 1998. С. 76–92.
335. Пагіря О. Обличчям до Сходу. *Тиждень*. 2011. URL: <https://tyzhden.ua/oblychchiam-do-skhodu/>.
336. Пагіря О. Діяльність ОУН та УПА на території центрально-східної та південної України. *Мандрівець*. 2013. Вип. 1. URL: https://web.archive.org/web/20171201041824/http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2FMandriv_2013_1_3.pdf.
337. Панченко О. Організація українських націоналістів за кордоном в контексті українського державотворення (науково-популярний нарис). Гадяч, 2003. 429 с.
338. Папакін Г. Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона. *Український історичний журнал*. Київ, 2014. Випуск 5. С. 174.
339. Патер І. Г. Боротьба комуністичного режиму з українським визвольним рухом (40-50-і роки ХХ ст.). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія. Гуманітарні науки*. 2010. Випуск 9. С. 84.
340. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. *Український визвольний рух*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2009. Збірник 13. С. 133–194.
341. Патриляк І. Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. 598 с.

342. Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН і УПА (1939 – 1960). Київ, 2020. 712 с.
343. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія. Центр дослідження визвольного руху. Львів, 2012. 592 с.
344. Патриляк І. Діяльність Романа Шухевича в Українському легіоні (1941–1943). Львів, 2007. 190 с.
345. Патриляк І. Легіони українських націоналістів (1941–1942). Київ, 1999. 43 с.
346. Патриляк І. Останній командир Нескореної армії (до 95-річчя від дня народження Василя Кука). *Визвольний шлях*. Київ, 2008. С. 167–178.
347. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960 роках. Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2012. С. 483 – 484.
348. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ–Ніжин, 2010. 590 с.
349. Патриляк І., Трофимович В. Український визвольний рух у роки Другої світової війни. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси удвох книгах. Книга друга. Київ, 2011. С. 386–
350. «Перевертні» з НКДБ. *Фраза*. URL: https://frazza.com/amp/213366-%C2%ABoborotni%C2%BB_iz_nkgb. (рос).
351. Петрухін С. Діяльність ОУН (б) на території Донецької області в роки німецької окупації (1941–1943 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2016. Вип. 1 (11). С. 72 – 81.
352. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. Канада, 1951. 148 с.
353. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. Т. 4: Україна у

- Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2003. 584 с.
354. Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця). Київ, 2011. 496 с.
 355. Понипаляк А. Останній командир УПА. Життя і боротьба Василя Кука. Київ, 2021. 256 с.
 356. Понипаляк А. Місія «Незалежність». *Історична правда*. Київ, 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/13/159478/>.
 357. Понипаляк А. Як потужна мережа ОУН діяла на Донбасі в роки Другої світової. Аргумент. 2018. URL: <https://argumentua.com/stati/yak-potuzhna-merezha-oun-d-yala-na-donbas-v-roki-drugo-sv-tovo>.
 358. Посівнич М. Степан Бандера. Провідник української ідеї. Київ, 2023. 256 с.
 359. Потічний П. Українсько-російські відносини у політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни. *Сучасність*. 1992. Вип. 7. С. 12–45.
 360. Похід на схід. Як ОУН воювала в усіх куточках України. URL: <https://texty.org.ua/projects/102993/pohid-na-shid/>.
 361. Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА: автореф. дис. канд. іст. Наук. НАН України; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2009. 20 с.
 362. Пулюй О. Осінь 1939 року. З листів польової пошти. *Вісті комбатанта*. 2009. URL: <https://komb-ingwar.blogspot.com/2009/06/1939.html>.
 363. Радченко Ю. Українська поліція та Голокост на Донбасі. *Україна модерна*. С. 64 – 121. URL: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.24.064>.
 364. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. Львів, 2007. 303 с.

365. Рибак А. Еволюція поглядів діячів ОУН 1940–1950-х років на політичний режим майбутньої української держави. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Збірник наукових праць*. Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2006. Вип. 17. С.118–123.
366. Рибак А. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939-й – 1950-ті роки).: автореф. дис. канд. політ. наук. Острог, 2007. 49 с.
367. Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937-1953). Львів, 2016. 608 с.
368. Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ, 2002. 518 с.
369. Семистяга В. Лицар боротьби за незалежність України. *Бахмутський шлях*. 1995. № 3–4. С. 34–48.
370. Семистяга В. Нові документальні свідчення про національно-визвольний рух в Донбасі у роки Другої світової війни. *Бахмутський шлях*. 2001. № 3–4. С. 186–189.
371. Сергійчук В. Діяльність оунівського підпілля на сході України. *Матеріали конференції: Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність*. Київ, 1995. С. 193–196.
372. Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на Сході України. *Визвольний шлях*. Лондон, 1995. Вип. 8. С. 119–125
373. Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. Київ, 2000. 201 с.
374. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Київ, 2006. 184 с.
375. Ситник К., Ситник О., Ситник Ю. Діяльність ОУН на Донеччині в

- період нацистської окупації краю. С. 41–47. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/40_2021/part_1/8.pdf.
376. Скоробогатов А. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, 1999. Випуск 6. С. 81–89.
 377. Скоробогатов А. Антибільшовицький табір підкупаційного Харкова (1941–1943). *Вісник Харківського державного університету № 441: Історія*. Відп. Ред. С. Посохов. Харків, 1999. Вип. 31. С. 226–236.
 378. Скрицька Н. Культурна ідентичність у контексті самовизначення. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. 2013. Випуск 12. С. 348–352.
 379. Слободянюк М. Рух Опору в Дніпропетровщині: теоретичні проблеми. *Грані*. 2001. № 5–6. С. 28–36.
 380. Слободянюк М. Тематика дисертаційних досліджень з історії руху Опору в Україні 1949–2009 рр. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. Статей*. Інститут історії України НАН України. Київ, 2011. Вип. 14. С. 56–64.
 381. Слободянюк М. Українські й російські наративи історії ОУН та УПА. *Український історичний журнал*. 2023. Випуск 6. С. 235.
 382. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). Київ, 2016. 616 с.
 383. Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіним. Київ, 2018. 492 с.
 384. Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999. Львів, 2024. 464 с.
 385. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 7–25.
 386. Справорський Т. Там де гартувалась сталь. *ОУН 1929–1954*.

- Збірний статей у 25-ліття ОУН*. Франція, 1955. С. 331–339.
387. Стасюк О. Національно-державна платформа українського визвольного руху середини ХХ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 36–47.
388. Стасюк О. Видавничо пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2006. 384 с.
389. Стасюк О. Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2011. 296 с.
390. Стахів Є. *Вільна Україна*. № 18 (146). 09.09.1956. С. 6.
391. Стахів Є. Роль Східної України у формуванні нових ідейно-політичних засад ОУН-б. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 11. Львів, 2004. URL: <https://lib.in.ua/158092-stattia-rol-shidnoi-ukrainy-u-formuvanni-novyh-idejno-politychnyh-zasad-oun-b>
392. Стецкевич В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей. Частина 1*. НАН України. Ін.-т історії України. Київ, 2006. С. 73–83.
393. Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ, 2014. 410 с.
394. Тарнавський І. «Маріупольське відродження» в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Сторінки історії*. 2017. Вип. 45. С. 82–95.
395. Тарнавський І. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. Наук. Донецьк, 1999. 19 с.
396. Тарнавський І. Щодо проблеми про так зване Маріупольське відродження (1941–1943 рр.). *CARPATICA-KARPATIKA*. Ужгород, 2003. Вип. 22. С. 32–39.

397. Титаренко Д. Діяльність «Просвіти» на Донеччині в період німецькофашистської окупації. *Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. 2000. Вип. 1. С. 224–230.
398. Титаренко Д. Мова як чинник ідеологічного впливу та інструмент політичної боротьби на території Східної України під час нацистської окупації. *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство*. Київ, 2014. С. 400–408.
399. Титаренко Д. Нацистська пропаганда в окупованому Донбасі: цілі, засоби, умови діяльності. *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Книга 17–18*. 2009. С. 21–34.
400. Титаренко Д. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону. *Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць*. Харків, 2001. Вип. 4. С. 191–198.
401. Титаренко Д. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2002. 255 с.
402. Трофимчук В. Історія похідних груп ОУН у працях і спогадах її учасників. *Вісник Львівського державного університету*. Львів, 1994. С. 81–89.
403. Труш В., Хобот П., Щур Ю. Діяльність Організації Українських Націоналістів на Сході України. Збірник статей №2. Дніпро, 2019. 224 с.
404. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Ред. кол.: Смолій В., Литвин В., Лисенко О., Онищенко О., Реєнт О., Тронько П. НАН України. Інститут історії України. Книга 2. Київ, 2011. 943 с.
405. Український націоналізм і Донбас. Історична ретроспектива. Збірник матеріалів. Донецьк, 2010. 350 с. (рос.).
406. Устимчук Р. Крах агента «Зеленої». *Волинська газета*. 2016. URL:

<https://vln.media/krakh-agenta-zelenoi/>.

407. Ухач В. З. Протистояння ОУН(б), УПА з карально-силовими органами радянського режиму у період 1946-1949 років: візії сучасних українських істориків. *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 142 (№ 3). Ч. 1. С. 169–172.
408. Ухач В. Сучасна вітчизняна історіографія похідних груп ОУН (б) та ОУН (м) на Великій Україні (1941–1943 рр.): вибрані аспекти. *Архіви України*. 2015. Вип. 3. С. 78–85.
409. Ухач В. Тактичні схеми «Дажбог», «Олег», «Орлик» у контексті боротьби збройного націоналістичного підпілля з карально-силовими органами радянського режиму: сучасна українська історіографія. *Юридична лінія. Міжнародні науково-практичні інттернет-конференції юридичного та історичного спрямування*. 10.06.2021. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3221.
410. Фіров П. ОУН-УПА: події, факти, документи, коментарі. Севастополь, 2002. 192 с.
411. Харченко Н. Підпілля ОУН в Дніпропетровську в роки Другої світової війни. *Грані*. 2001. № 5–6. С. 37–40.
412. Хобот П. Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей. Дніпро, 2010. 132 с.
413. Хобот П., Куделя Д. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). *Борисфен*. 1993. № 11. С. 3–12.
414. Хобот П., Куделя Д. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). *Борисфен*. 1994. № 1. С. 7–13;
415. Хобот П., Куделя Д. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької

- окупації (1941–1944 рр.). *Борисфен*. № 2. С. 10–18.
416. Хобот П., Куделя Д. Діяльність підпілля ОУН(б) на терені Дніпропетровської області в роки німецької окупації (1941-1944). *Шлях Перемоги*. 1993. С. 3–15.
417. Хобот П., Куделя Д. Дніпропетровськ – «столиця» бандерівців на Сході України? *Україна молода*. 1995. С. 23–45.
418. Хобот П., Шляхтич Р. Створення Південної похідної групи ОУН та її діяльність протягом 1939-1941 рр. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 156–168.
419. Хобот П., Шляхтич Р. Структура Крайового Проводу Південних українських земель ОУН (р) у роки німецької окупації 1941–1944 рр. *Військово-історичний меридіан*. С. 82–91. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_82-91.pdf.
420. Ходанович О. Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2006. С. 1–99.
421. Ходанович О. До питання еволюції ідейно-політичних засад ОУН у роки німецької окупації України (1941–1944 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Том 4. Київ, 2005. С. 92–100.
422. Ходанович О. Роль похідних груп в еволюції ідейно-політичних засад ОУН в роки німецько-радянської війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. Вінниця, 2005. – Випуск 9. С. 187–192.
423. Це люди – на сталь перекуті в огні. *Гомін України*. № 40 (3380). 2010, 26 жовтня. 46 с. (фотоматеріали).

424. Цьомик Г. «Величезна праця»: які існують відкриття та прогалини у дослідженні націоналістичних рухів XX століття на сході України. *Суспільне*. 07.09.2025. URL: https://suspilne.media/kharkiv/1101634-velieczna-praca-aki-isnuut-vidkritta-ta-progalini-u-doslidzenni-nacionalisticnih-ruhiv-hh-stolitta-na-shodiukraini/?fbclid=IwY2xjawQegmJleHRuA2FlbQIxMQBzcnRjBmFwcF9pZBAyMjIwMzIxNzg4MjAwODkyAAEeBOboNeTwHTGVvb8_4fkzEY3vXbAB6bEygHyviDtvBiJktXhiMdE-gI7Da8_aem_KCVA5VLQr0fou2Qv0gP2iA.
425. «Через трупи ворога на благо народу». «Куркульська операція» в Українській РСР 1937-1941 рр.: в 2 т. Т. 1: 1937 р. Підготовка наказу № 00447, перший етап «куркульської операції». Юнге М., Кокін С., Биннер Р., Довбня О., Бонвеч Б., Смирнова І., Бордюгов Г. Москва, 2010. 743 с. (рос.).
426. Чабан М. Стасюк Микола Михайлович. *Gorod.dp.ua*. Дніпро, 2009. URL: <https://gorod.dp.ua/tema/persons/?pageid=2104>.
427. Чубай М. Рейд організаторів ОУН від Попраду по Чорне море. Мюнхен, 1952. 65 с.
428. Шабельников В. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917 – 1940. Донецьк, 2006. 108 с.
429. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен, 1958. 186 с.
430. Шанковський Л., Розсоха С. Історія Українського війська. Вінніпег, 1953. 192 с.
431. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Ін-т нац. відносин і політології. Київ, 1993. 352 с.
432. Шахрайчук І. Карально-репресивна політика окупантів на Дніпропетровщині у 1941–1944 рр. *Гуманітарний журнал*. Київ, 2015.

Вип. № 3–4. С. 3–11.

433. Шепель Ф. Призабуті імена. Підпілля ОУН на Центральноукраїнських землях . Кропивницький, 2023. 224 с.
434. Шепко Л., Нікольский В. Історія (історія Донбасу: від давніх часів до сучасності): навч. пос. Донецьк, 2018. 689 с. (рос).
435. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. Київ, 2000. 550 с.
436. Шкандрій М. Український націоналізм. Політика ідеологія та література. 1920–1956. Київ, 2025. 424 с.
437. Шолох Я. Соціальна база ОУН і УПА на Східній Україні та її вплив на еволюцію та ідеологію інтегрального націоналізму (за документами та матеріалами зарубіжних досліджень). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. Вип. 11. С. 160.
438. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. Львів, 1991. 35 с.
439. Щур Ю. 1953-й, Наддніпрянщина: боротьба з підпіллям триває. *Шлях перемоги. Скрижалі історії*. 11.10.2017. № 41.
440. Щур Ю. Боротьба МВД УРСР із підпіллям ОУН на Наддніпрянській Україні у 1953 році. *Шлях перемоги. Скрижалі історії*. 28.03.2018. № 13.
441. Щур Ю. Боротьба органів держбезпеки з ОУН на Наддніпрянщині. *Шлях перемоги. Скрижалі історії*. 13.06.2018. № 24.
442. Щур Ю. Від Донбасу через Волинь до Києва: справа Антона Чуприни та Степана Гордієнка. *Шлях перемоги. Скрижалі історії*. 22.11.2017. № 47.
443. Щур Ю. Діяльність ОУН-р та УПА на Наддніпрянській Україні в 1947–1949 рр. *Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова*. 15.03.2016. URL: <https://dontsov-nic.com.ua/diyalnist-oun-r-ta-upa-na-naddnipryanskij-ukrajini-v-1947-1949-rr/>.
444. Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів

- на території Мелітопольського району Запорізької області. Центр досліджень визвольного руху. *Український визвольний рух. Науковий збірник*. Львів, 2006. Вип. № 8. С. 153–162.
445. Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942– 1943). С. 49 – 72. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/46caa035-9474-4be2-9fc1-87b0170b481a/content>.
446. Щур Ю. «Друзі українського народу» з Донбасу, рік 1947-й. *Шлях перемоги. Скрижалі історії*. 11.05.2016. № 19.
447. Щур Ю. МДБ проти ОУН на Наддніпрянщині, 1948 рік. *Шлях перемоги*. 2017. № 20.
448. Щур Ю. Молодь Наддніпрянщини у боротьбі за незалежність (1948–1949 роки). *Шлях перемоги. Скрижалі історії*. 18.09.2017. № 37.
449. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. Запоріжжя, 2006. 68 с.
450. Щур Ю. ОУН на Донеччині у роки совєтської війни. *Гомін України*. 2023. URL: <https://www.homin.ca/oun-na-donechchyni-u-roky-nimeczko-sovyetskoyi-vijny/>.
451. Щур Ю. Організація Українських Націоналістів у Херсоні. Історія боротьби за незалежність. Запоріжжя, 2023. 84 с.
452. Щур Ю. ОУН на території Запорізької області. 1940–1945. Документи і матеріали. Літопис УПА. Том 4. Торонто – Львів, 2018. 648 с.
453. Щур Ю. Розробки МДБ «на перспективу»: боротьба з підпіллям ОУН на початку 1949 року. *Шлях перемоги* (дата не визн).
454. Щур Ю. «Сполучені штати козаків» на Донеччині. *Шлях перемоги. Скрижалі історії*. 30.11.2016. № 48.
455. Юрченко В. Пекло на землі. Харків, 2018. 512 с.

456. Якобчук Н. Україномовна легальна преса періоду нацистської окупації (1941–1944 рр.): огляд фондової колекції музею. *Військово-історичний меридіан. Музейне джерелознавство*. 2020. С. 145 – 157.
457. Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ, 2014. 109 с.
458. Яценко О. ОУН(б) в Центральній та Східній Україні в період нацистської окупації (1941-1943 рр.). *VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: (Наукові доповіді та повідомлення). Частина II*. Голова редкол. Тронько П. Київ–Харків, 1997. С. 50–53.
459. Armstrong John A. Ukrainian Nationalism. New York 1955. p. 322.
460. Motyka G. *Ukrainska partyzantka 1942-1960*. Warszawa, 2006. 728 p.

VI

ІНТЕРВ'Ю

461. Ведерников С. Інтерв'ю. 17.05.2019. Я пам'ятаю. URL: <https://iremember.ru/memoirs/nkvd-i-smersh/vedernikov-sergey-petrovich/>. (рос.).
462. Гусев Г. Інтерв'ю. 08.09.2019. Я пам'ятаю. URL: <https://iremember.ru/memoirs/nkvd-i-smersh/gusev-georgiy-ivanovich/>. (рос.).
463. Лейкина Т. Інтерв'ю. 05.08.2019. Я пам'ятаю. URL: <https://iremember.ru/memoirs/nkvd-i-smersh/leykina-tatyana-antonovna/>. (рос.).
464. Павленко Ф. Армія безсмертних. Вони мислили категоріями тисячоліть. Інтерв'ю з Василем Куком. *Радіо BBC*. 2009, 9 травня.
465. Саблін І. Я воював і ліквідував бандерівців. Інтерв'ю Смолякова С. 28.09.2020. Я пам'ятаю URL: <https://iremember.ru/memoirs/nkvd-i-smersh/sablin-ivan-vasilevich/>. (рос.).

VII

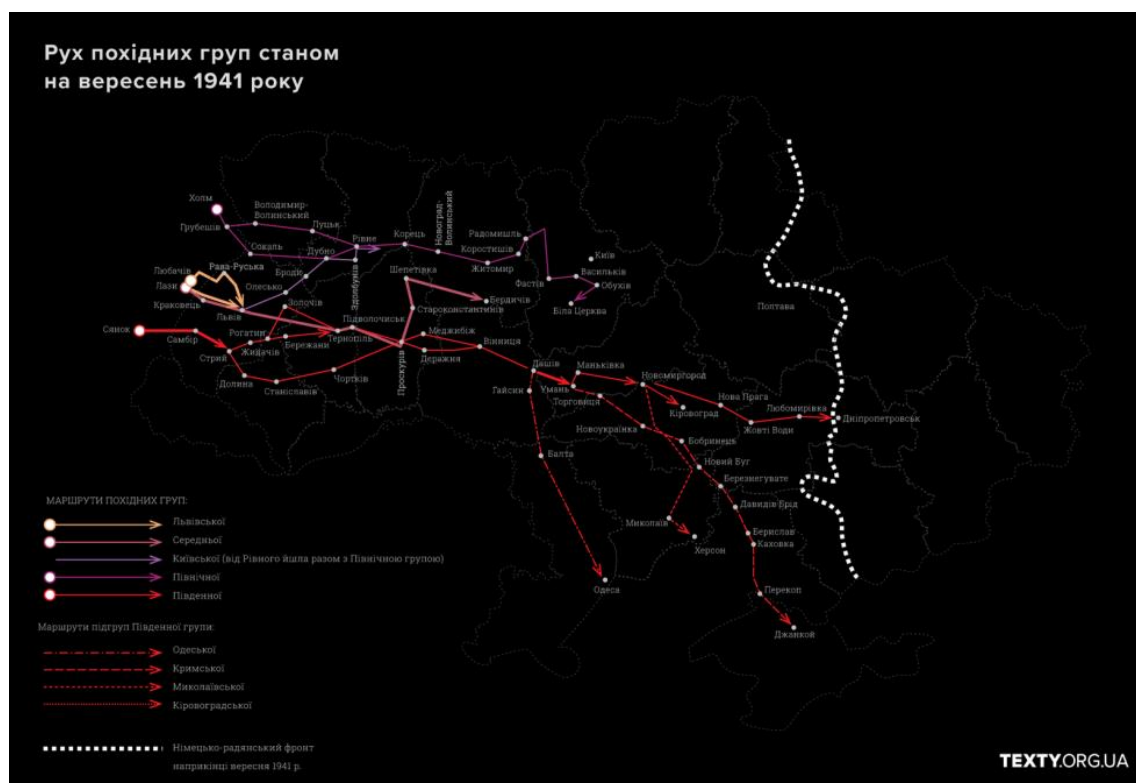
ВІДЕОМАТЕРІАЛИ

466. Добровольський О. ОУН на Донеччині Лекція. Частина 1. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=pLxhOD1aKEc>
467. Добровольський О. ОУН на Донеччині Лекція. Частина 2. URL:
https://www.youtube.com/watch?v=2pqMHNGA_u0.
468. Добровольський О. ОУН на Донеччині Лекція. Частина 3. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=nmBXNITcIdk>
469. Добровольський О. ОУН на Донеччині Лекція. Частина 4. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=IKAOuhoS7ww>
470. Добровольський О. ОУН на Донеччині Лекція. Частина 5. URL:
https://www.youtube.com/watch?v=pMvq_7bf-1c
471. Добровольський О. ОУН на Донеччині Лекція. Частина 6. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=wPBH9yAqFYo>.
472. Добровольський О. ОУН на Донеччині Лекція. Про Василя Кука.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wPBH9yAqFYo>
473. Понипаляк А. Потужна мережа ОУН діяла на Донбасі в роки
Другої світової. 19.05.2018. URL:
<https://www.radiosvoboda.org/a/29237255.html>
474. Семистяга В. Володимир Семистяга, якого вважали загиблим,
розповів про полон у «ЛНР». *Радіо свобода*. URL:
<https://www.radiosvoboda.org/a/26575007.html>.
475. Екскурс в історію: в Донецьку презентували навчальний посідник з
історії Донбасу. URL: <https://vsednr.ru/ekskurs-v-istoriyu-v-donecke-prezentovali-uchebnoe-posobie-po-istorii-donbassa/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Маршрути руху похідних груп ОУН (б) на схід в 1941 році

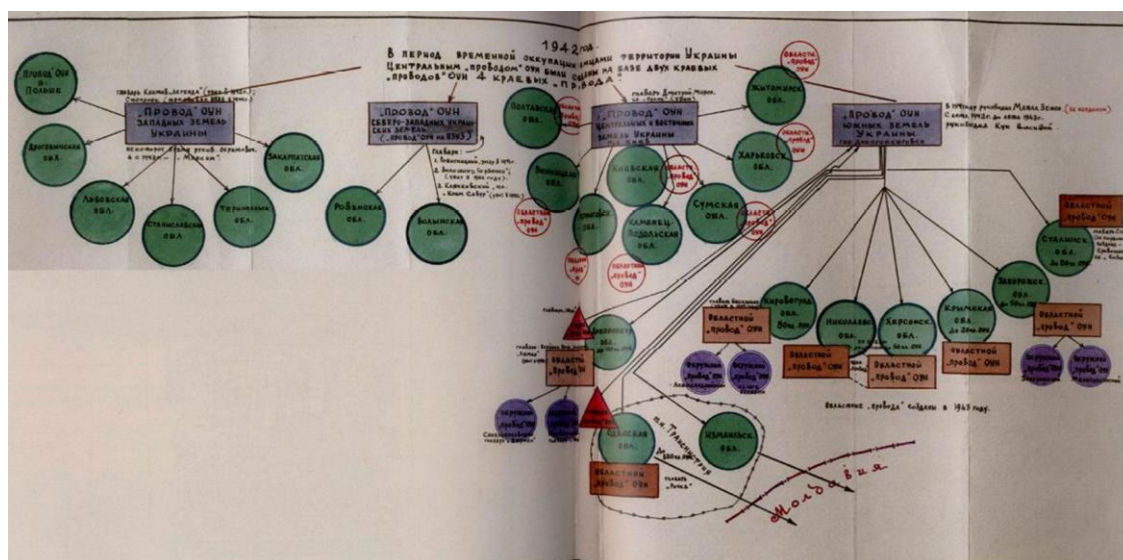

Джерело: <https://texty.org.ua/projects/102993/pohid-na-shid/>.

Автори: Володимир Бірчак, Дмитро Вортман. Адаптація: Надя Кельм.

Додаток Б

Організаційна структура ОУН в 1942 році, з архівних документів НКВС

Джерело: Павло Хобот

Додаток В

Мережа ОУН (б) в районних та міських осередках Донецької області в
1941–1943 рр.

Джерело: <https://ua-inform.com.ua/onlayn-karta-donetskoi-oblasti-z-rayonamy-ta-mistamy-selamy/>.

Адаптована авторкою

Додаток Г

Осередки ОУН (б) в Сталінській області протягом 1941–1943 років

Населений пункт	Організаційна одиниця
Юзівка (Сталіно/Донецьк)	Обласний та міський Провід
Артемівськ (Бахмут)	Районний Провід
Слов'янськ	Районний Провід
Костянтинівка	Районний Провід
Краматорськ	Міський Провід
Авдіївський	Районний Провід
Яснувата	Міський Провід
Мар'їнка	Районний Провід
Селідово (Мар'їнський район)	Районний Провід
Красногорівка	Міський провід (Мар'їнська ланка)
Маріуполь	Міський Провід, окружний Провід
Красноармійськ (Покровськ)	Районний Провід
Дружківка	Міський Провід
Ольгинка	Районний Провід
Волноваха	Районний Провід
Макіївка	Міський Провід
Єнакієво	Районний Провід
Дебальцево	Міський Провід
Чистякове	Районний Провід (Сталінська ланка)
Будьонівка	Сталінська ланка
Гришино	Сталінська ланка
Торез	Міський осередок
Сніжне	Районний Провід
Олексієво-Дружківка	Дружківська ланка
Піски	Сталінська ланка
Новотроїцьке	Ольгинська ланка
Андріївка	Волноваська ланка
Харцизьк	Районний Провід
Добропілля	Районний Провід
Новоєкономічне	Красноармійська (Покровська) ланка
Горлівка	Окружний Провід
Комсомольськ	Міський осередок

Додаток Д

Будівля хімкорпусу індустріального інституту, де відбувалися зібрання активу місцевого осередку ОУН (б) м. Юзівка у 1941–1942 рр. Фото середини 1930-х рр.

Джерело: Infodon.org.ua. Донецьк: історія, події і факти (рос).

Додаток Е

Кількісні показники Сталінського міського підпілля ОУН (б) (1941–1944 рр.).

№	ОУН(Б)
1.	Алла
2.	Антоняк Роман («Гліб»)
3.	Білик Іван («Кость»)
4.	Бойко Павло
5.	Булавський Василь
6.	Бучинський Дмитро
7.	Васютинський Дмитро
8.	Васютинський Петро
9.	Верчук Ганна («Нюра», «Нюся», «Клава», «Циганка»)
10.	Гавриїл (отець)
11.	Гладкий Володимир
12.	Гончаренко Г.
13.	Грузан Тамара (ймовірно)
14.	Дидковський
15.	Донцов
16.	Жерновий Іван
17.	Журба
18.	Іваненко (ймовірно)
19.	Ільющкін Лев
20.	Каратицький
21.	Карпенко Андрій
22.	Клим Іван («Митар», «Бурмач»)
23.	Ковалевський Іван («Андрій»)
24.	Ковалевський Юрій (редактор «Донецького вісника»)
25.	Козельський Володимир
26.	Кривицький
27.	Кривошاپко Микола («Козик», «Козодуб»)
28.	Крутько Р.
29.	Курінний
30.	Куцак Роман
31.	Кучинський Борис

32.	Лічман Федір («Теодор», «Шкурко», «Полтавець»)
33.	Лозовський
34.	Майченко («Остап», «В'ячеслав»)
35.	Масляник Олександр
36.	Мороз Т.
37.	Никорак Ярослав
38.	Ортинський Омелян
39.	Передерій
40.	Приходько
41.	Рая
42.	Рокитний
43.	Саводаж
44.	Сало Олександр («Олександр», «Ворон»)
45.	Свічинський Іван
46.	Свічня
47.	Семенович К.
48.	Сидор Ярослав
49.	Сиров
50.	Солдак
51.	Сочинський Р.
52.	Стахів Євген («Дуб», «Павло», «Павлюк», «Євген»),
53.	Сташевська Н.
54.	Тимошук Тимофій
55.	Фомічев Дмитро
56.	Хоролець Василь
57.	Чайко Олександр
58.	Чепак Уляна
59.	Черкащенко Антоніна
60.	Черкащенко Микола («Мазепа»)
61.	Чуйко (ймовірно)
62.	Шиманович Дарина
63.	Шимко Є М.
64.	«Володимир»
65.	«Димко»
66.	«Дніпровий»

67.	«Микола» (можливо, Є. Стахів або М. Захаржевський)
68.	«Оксана»
69.	«Роман», «Юхим»
70.	«Таран» (можливо, М. Захаржевський, проте, скоріш за все, обидва мали однакові псевда)
71.	«Тимош», «Верховий»
	ОУН(М)
72.	Антоненко
73.	Зибачинський Орест
74.	Іваницький Петро
75.	Левченко
76.	Марта (дружина О. Зибачинського)
77.	Михайловський (Михайличевський)

Додаток Є

**Заарештовані члени ОУН (б) німецьким гестапо в Сталінській області
протягом 1942–1943 років.**

Осередок	ПІБ	Кількість
Перша похідна група	В. Булавський, Тимошук, Чайко, Свічня	10–12 (4 поіменно)
Горлівка	Г. Мірошніченко, Н. Фельдштейн, Г. Шибиченко	3
Маріуполь	А. Ірій-Авраменко, Я. Жижура (+розстріляні двоє дітей з дружиною), С. Кащенко-Держко, Т. Гриців, Ф. Лічман, Юхимець, Г. Литвиненко, І. Лисий, І. Галушко, Жорж, Величко, Кашкалда, М. Стасюк, Н. Болгарська-Буткова, К. Сіниціна, Ф. Сіницин, Р. Морозенко (Мороз), Донець, Січинський, Семенюта, Ф. Гайдар, Степаненко, Волгрик, М. Поет, Тяк, І. Голуб, Ф. Челюк, П. Іваницький (ОУН (м)), Острянин, О. Жук, В. Безпалько, Лагода, Бондаренко, Н. Дашевська, М. Димов, Іваниця, Г. Нофенко, М. Фененко. В. Чупринов	33 за архівними джерелами джерелами (39 поіменно)
Ольгинка	А. Ястремський	1
Юзівка	Т. Шкаврїтько, Тиміш (Верховий), О. Сало (Ворон), Роман (Юхим), М. Кривошапко, Д. Фомічев (розстріляний), І. Клим (розстріляний), Р. Антоняк, Г. Верчук, А. Карпенко	10
Красноармійський (Покровський) район	В. Петренко, Ю. Голик, І. Галета, І. Чубуч, Г. Пивоваров, В. Алехин, В. Іщенко, Самойлов, М. Кузнецов П. Якубович	10
Слов'янськ	П. Шинкар, Ф. Стародуб, С. Кіттель, Ф. Виноградов, З. Каун, А. М'якушко, С. Посунько, М. Ботвін, П. Марапулець, Ф. Черник, М. Черкащенко (Мазепа), Я. Кравцов	12
Краматорськ	С. Кутьєва, П. Зінченко (загинув у радянських таборах 1949 р.), І. Сердюк, О. Майченко	4
ВСЬОГО	83 (відомих поіменно)	89-91

Додаток Ж

Порівняльні дані кількості арештованих НКВС та частки серед них членів ОУН (б) по кожній області за період 1944 –1946 років.

Область	Загальна кількість арештованих	Кількість арештованих членів ОУН
Вінницька	3511	282
Волинська	4073	2668
Ворошиловградська	2520	34
Дніпропетровська	3013	342
Дрогобицька	6977	3746
Житомирська	3223	299
Закарпатська	1489	71
Запорізька	1828	115
Ізмаїльська	1002	0
Кам'янець-Подільська	3553	427
Київська	5181	644
Кіровоградська	2811	187
Львівська	6584	3930
Миколаївська	2939	161
Одеська	3763	120
Полтавська	2353	87
Сталінська	2607	80
Станіславська	5192	4153
Сумська	1479	39
Рівненська	5554	4188
Тернопільська	6043	4537
Харківська	2176	58
Херсонська	1927	80
Чернігівська	2090	33
Чернівецька	2281	1027
Всього	84335	27532

Додаток 3

**Алфавітний покажчик відомих арештованих НКВД членів ОУН (б) в
Сталінській області:**

№	ПІБ
1	Адаменко Іван Антонович
2	Антонович Михайло
3	Беспалько Віра
4	Бірюков Михайло Акимович
5	Бобрицька Ольга Семенівна
6	Богач Раїса
7	Бойко Анастасія Моїсеївна
8	Бойко Моїсей Гнатович
9	Бойко Павло Моїсейович
10	Бойко Петро Семенович
11	Болгарська-Буткова Надія Миколаївна
12	Бугаєв І. І.
13	Бунаков Іван Миколайович
14	Васютинський Дмитро Харитонович
15	Веселовський Анатолій Я.
16	Войтенко Сергій Антонович
17	Вокарь Федір Макаровч
18	Волкова Тетяна Михайлівна
19	Ганюшкін Сивер Іванович
20	Гелетько Олександр Олексійович
21	Гет Я. Я.

22	Гіляка Данило Максимович
23	Гладкий Володимир Петрович
24	Голуб Іван Степанович
25	Гончаренко І. Д.
26	Горонескуль
27	Граховецький Дмитро Демидович
28	Гришко Яков Карпович
29	Губарев Яків Семенович
30	Гуржій Пантелій
31	Димов Микола Іванович
32	Дугін
33	Заєць Павло (Заєць)
34	Захаржевський Микола Гордійович («Донець», «Свій», «Микола»)
35	Іваницький Петро Петрович
36	Іванчура Іван Микитович
37	Ільющкін Лев Олексійович
38	Калашніков Г. М.
39	Калашнікова Л. Г.
40	Канівець Олексій Якович
41	Квітко Клавдія Миколаївна
42	Квітко-Белінська Марія Миколаївна
43	Кирпенко Андрій Трофимович
44	Клименко Овдій Григорович
45	Ковалевський

46	Ковалевський Петро
47	Ковалевський Петро Іванович
48	Ковецький В.
49	Колесник Іван Олексійович
50	Комендантов Петро Миколайович
51	Кононенко Сергій
52	Корецький Володимир Йосипович
53	Костенко Дмитро
54	Кравченко
55	Кривенко Марк Іларіонович
56	Кутьєва Серафіма Петрівна
57	Левітова Віра Яковлівна
58	Лещенко Григорій Федорович
59	Лимаренко Володимир Гаврилович
60	Лисайчук
61	Лисенко Григорій
62	Лисенко Олександр Андрійович
63	Литвиненко Семен Степанович (Семенович, Кирилович?)
64	Лиходій Василь Михайлович
65	Лічман Федір («Теодор», «Шкурко», «Полтавець»)
66	Лук'янов Петро Степанович
67	Люботін Георгій Ніканорович
68	Митрофанов Микола Іванович

69	Михайловський Дмитро Олександрович
70	Могила Павло Трофимович
71	Мороз Трофим Христофорович (Матвійович?)
72	Морозенко (Мороз) Роман Андрійович
73	Мушенко Сергій Єфимович
74	М'ятович-Левицька Капітолїна Іванівна
75	Небесний Яків
76	Новицький Макар
77	Олексюк Прокіп Макарович
78	Онїщенко Юрій Павлович
79	Оржицький Кіпріян
80	Оржицький Костянтин Купріянович
81	Осип Софія Львовна
82	Осташко Павло Федорович
83	Пащенко Володимир Купріянович
84	Петрушенко Єфим Кузьмич
85	Побійніч Сергій Полікарпович
86	Поліщук Степан Матвійович С.І.
87	Посунько Семен Лукич
88	Прищепа Митрофан Іванович
89	Решетніков Іван Тимофійович (Решетняк)
90	Рибалко Матвій Є.
91	Рудич Іван Трофимович

92	Свічинський Іван Павлович
93	Сендевець М. А.
94	Сенцов (Синцов) Василь Дементійович
95	Сенцова Надія Дементіївна
96	Сердюк Іван Ілліч
97	Сигида Іван Семенович
98	Сіренко Клавдія (Валентина) Миколаївна
99	Скляренко Микола Петрович
100	Смаглий Андрій Фролович
101	Солод Дмитро Матвійович
102	Станішевський Іван
103	Стасюк Микола Михайлович
104	Стахів Євген («Дуб», «Павло», «Павлюк», «Євген»),
105	Сташевська І
106	Степанченко Іван Миколайович
107	Талан Григорій Іполітович
108	Тарасенко М. Г.
109	Тарасенко Опанас Григорович
110	Твердий Архип (можливо А. Тверезий)
111	Тицький Олександр Арсентійович
112	Токаренко Микола
113	Тютюнник Василь Дмитрович
114	Фененко Микола Васильович

115	Харчук Павло Назарович
116	Цимбал Прокіп (Анатолій) Прокопович
117	Чайко Олександр Іванович
118	Челюк Федір Григорович
119	Чепак Уляна Демидівна
120	Чернявський Олександр Прокопович
121	Чернявський Яків Афанасійович
122	Чеховський Григорій Микитович (агент?)
123	Шаповалов І. Д.
124	Шаргородський Григорій Романович
125	Шевченко Антон Микитович
126	Щеглов Кузьма Михалович
127	Щербина А. С.
128	Ястремський Антон Григорович
129	Ботвін Марко Якович
130	Веретенніков Олександр Семенович
131	Гербич Артем Якимович
132	Ковалевський Іван Петович («Андрій»)
133	Коць Йосип
134	Кулинич Андрій Антонович
135	Марапулець Полікарп Петрович
136	Савчук Карпо Йосипович
137	Седов Олексій Васильович
138	Софтенко Йосип

139	Зінченко Павло Васильович
140	Зінченко Олексій Миколайович
141	Ірій-Авраменко Андрій
142	Литвиненко Микола Георгійович
143	Стовба Савва
144	Харченко Володмир Афанасійович
145	Волков Василь Федорович
146	Петрусенко Опанас Павлович

Додаток І

**Алфавітний покажчик ймовірно арештованих НКВД членів ОУН (б)
в Сталінській області**

№	ПІБ
1	Андріївський Семен Іванович
2	Бакуменко Іван
3	Баль Марія Павлівна
4	Баль Олена Павлівна
5	Бацула Олексій Лукич
6	Бенько А. І.
7	Бесстрашний (ймовірно)
8	Бондаренко (можливо, І. Бондаренко з Мар'їнського осередку, але сумнівно)
9	Бондаренко Іван Савич
10	Бориказов
11	Бугай Василь Онуфрійович
12	Булгакова Ольга Миколаївна\Олена
13	Величко
14	Гавриков Костянтин Митрофанович
15	Гашенко Никифор Григорович
16	Гейченко Владислав
17	Говорунов Олексій Трофимович
18	Голобородько Дмитро Йосипович
19	Грудзинська Катерина Федорівна
20	Дицька Ольга Григорівна

21	Дичек Н
22	Дудник Лука Гаврилович
23	Євсєєнко (Євсєєв/Євтухов)
24	Зимин (можливо, Т. Зімін з с. Піски)
25	Іващенко І. Н.\Н.Г. (можливо Ващенко)
26	Ігнатєва
27	Іннокова Олександра Олексіївна
28	Іщенко Сергій Васильович
29	Кантемирів
30	Капустін (У.З.?)
31	Кемарський Сергій Михайлович
32	Клепачевська Галина
33	Клепачевський Василь Леонідович
34	Клепачевський Іван Леонідович
35	Коршенко Іван Тимофійович
36	Костенко Марія Луківна
37	Костиря Катерина Степанівна
38	Костиря Опанас Кирикович
39	Костянтинів
40	Креслев (М.) Євген Маркович
41	Лотоха Матвій Ілліч
42	Людвиченко Олександра Василівна
43	Манченко Олена Вікторіна
44	Мартиненко Т. Т.

45	Масловатий Іван Пилипович
46	Міняйло Федор Ігнатович
47	Мірошніченко Григорій Хвритонович
48	Науменко
49	Нессен
50	Одородько Матрона Михайлівна
51	Олександрина Ганна Тихонівна
52	Оніщенко Іван
53	Рибалко Іван Анісімович
54	Руднікова Тамара Федорівна
55	Савченко Олександр Сергійович
56	Салтикевич Дмитро Костянтинович
57	Семенцов
58	Сенник Іван Олександрович (Олексійович)
59	Смоленко Іван Семенович
60	Сокіл Олександра Павлівна
61	Сокольський Костянтин
62	Сорока Іван Андрійович
63	Табулинський Олександр Терентійович
64	Товстоп'ятко Корній Климович
65	Тягнирядно Кость Якович
66	Федина Зоя Акимівна
67	Федорко Микола Павлович
68	Федоров Петро

69	Фельдштейн (Бельштейн) Ніна Йосипівна (Гнатівна)
70	Фірсов
71	Харечко Володимир Якович
72	Харечко Костянтин Сергійович
73	Циганко (Циганюк)
74	Череватий Володимир Іванович
75	Черкас Василь Степанович
76	Шапінський (під великим питанням, свідок?)
77	Шапоренко Ганна
78	Шеренко Сергій Я.
79	Шибиченко Григорій Мартинович
80	Шиманович Дарина Северинівна
81	Шрам О. П.
82	Шторгин І. М.
83	Янівський Олександр Федорович

Додаток І

**Поіменний список відомих розстріляних НКВД членів ОУН (б) в
Сталінській області**

№	ПІБ
1	Ботвін Марко Якович
2	Марапулець Полікарп Петрович
3	Гербич Артем Якимович
4	Кулинич Андрій Антонович
5	Софтенко Йосип
6	Ковалевський Іван Петович («Андрій»)
7	Коць Йосип
8	Веретенніков Олександр Семенович
9	Савчук Карпо Йосипович
10	Седов Олексій Васильович
11	Ірій-Авраменко Андрій
12	Литвиненко Микола Георгійович
13	Зінченко Олексій Миколайович
14	Стовба Савва
15	Харченко Володмир Афанасійович
16	Петрусенко Опанас Павлович
17	Волков Василь Федорович

Додаток К

Члени підпілля ОУН на Донеччині. Частина 1.

Григорій Радичук, працівник заводу (Красногорівка). Джерело: архів О. Добровольського

Прокіп Цимбал, редактор газети «Костянтинівські вісті» (Костянтинівка). Джерело: архів О. Добровольського

Петро Бойко, керівник «Просвіти» (Горлівка). Джерело: архів О. Добровольського

Трохим Саган, директор школи (Ольгинка). Джерело: архів О. Добровольського

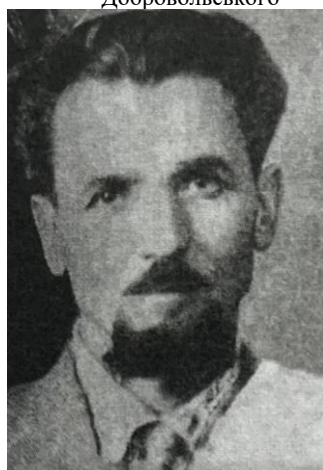
Іван Свічинський, керівник Юзівського міського Проводу ОУН (б). Джерело: архів О. Добровольського

Василь Кук, керівник ПівдСУЗ 1942-1943 рр. (Дніпропетровськ). Джерело: Вікіпедія

Орест Зибачинський (Любачинський), керівник похідної групи ОУН (м). Джерело: архів О. Добровольського

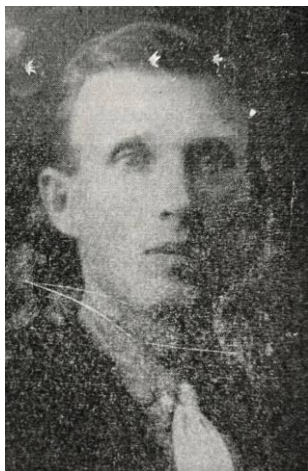

Андрій Ірій-Авраманко, голова «Просвіти» та драматичного театру (Маріуполь). Джерело: архів О. Добровольського

Омелян Ортинський, член похідної групи (Юзівка). Джерело: архів О. Добровольського

Члени підпілля ОУН на Донеччині. Частина 2.

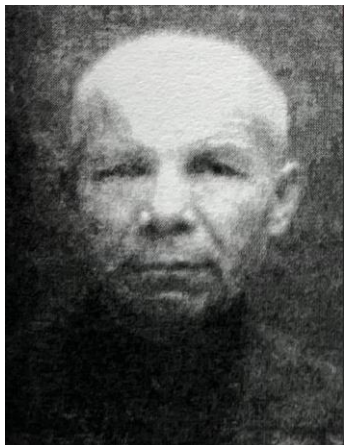
Семен Посунько, голова «Просвіти (Слов'янськ). Джерело: архів О. Добровольського

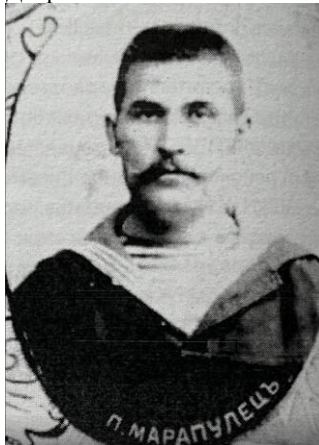
Євген Стахів, член похідної групи, керівник окружного Проводу (Маріуполь). Джерело: архів О. Добровольського

Іван Клим, учасник похідної групи, керівник окружного осередку (Горлівка). Джерело: архів О. Добровольського

Павло Зінченко, викладач (Краматорськ). Джерело: архів О. Добровольського

Полікарп Марапулець, церковний староста УАПЦ (Слов'янськ). Джерело: архів О. Добровольського

Володимир Гладкий, керівник Сталінського обласного Проводу ОУН (б), 1943 р. (Юзівка). Джерело: архів О. Добровольського

Зиновій Матла, керівник Південної похідної групи, 1941-1942 рр. (Дніпропетровськ). Джерело: <https://ukrpohliad.org/blogs/zynovij-matla-dniprovuj-chlen-byuro-provodu-oun-spivzasnovnyk-oun-z-30-rokiv-tomu.html>)

Іван Білик, заступник референта СБ ОУН (б) ПівдСУЗ. Джерело: Вікіпедія

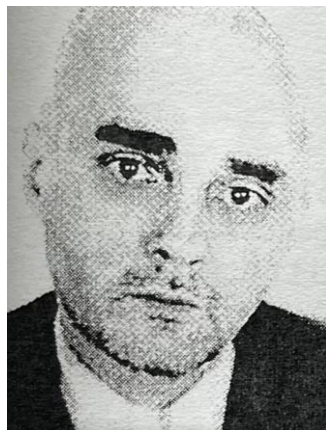

Іван Іванчура, голова Ольгинського осередку (Ольгинка). Джерело: архів О. Добровольського

Члени підпілля ОУН на Донеччині. Частина 3.

Петро Іваницький, організатор осередку ОУН (м) в Таганрозі. Джерело: архів О. Добровольського

Андрій Кирпенко, заступник бургомістра, керівник «Просвіти» (Костянтинівка). Джерело: архів О. Добровольського

Ганна Олександрина, культурна діячка (Ольгинка). Джерело: архів О. Добровольського

Микола Фененко, журналіст «Маріупольських вістей» (Маріуполь). Джерело: архів О. Добровольського

Петро Харчук, директор школи (Ольгинський р-н). Джерело: архів О. Добровольського

Іван Голуб, редактор «Українського Донбасу» (Горлівка). Джерело: архів О. Добровольського

Антоніна Черкащенко (Юзівка). Джерело: архів О. Добровольського

Антон Романченко, працівник поліції, перекладач (Ольгинка). Джерело: архів О. Добровольського

Олександр Чернявський, голова «Просвіти» (Ольгинка). Джерело: архів О. Добровольського

Члени підпілля ОУН на Донеччині. Частина 4.

Петро Шинкар, голова
Слов'янського підпілля, редактор
«Донецької газети» (Слов'янськ).
Джерело: архів О.
Добровольського

Матвій Рибалко, керівник
«Просвіти», редактор «Хлібороба»
(Волноваха). Джерело: архів О.
Добровольського

Марта Мартовецька, членкиня
«Просвіти», викладачка
(Ольгинка). Джерело: архів О.
Добровольського

Митрофан Прищеп, директор
школи (Горлівка). Джерело: архів
О. Добровольського

Микола Токаренко, член
«Просвіти» (Костянтинівка).
Джерело: архів О.
Добровольського

Федір Ляшинський, редактор
«Маріупільської газети»
(Маріуполь). Джерело: Facebook.
Історія та пам'ятки Прикарпаття.
22.07.2026 р.

Петро Ковалевський,
уповноважений по заготівлям
(Ясинувата). Джерело: архів О.
Добровольського

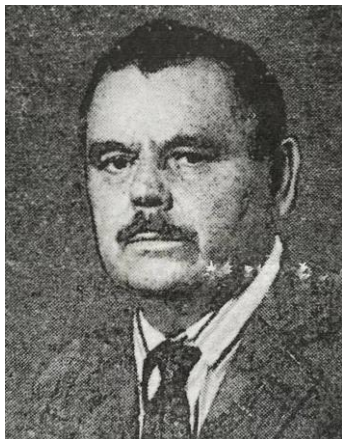

Дмитро Граховецький, викладач
(Слов'янськ). Джерело: архів О.
Добровольського

Йосип Софтенко, заступник
бургомістра (Авдіївка, Ясинувата).
Джерело: архів О.
Добровольського

Члени підпілля ОУН на Донеччині. Частина 5.

Василь Петренко (Красноармійськ (Покровськ)). Джерело: архів О. Добровольського

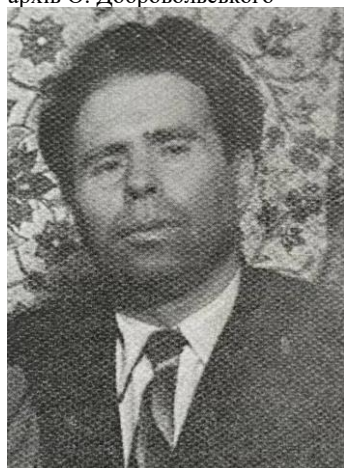
Всеволод/Валерій Якубович, бургомістр (Красноармійськ (Покровськ)). Джерело: архів О. Добровольського

І. Іван Бакуменко, староста (Красногорівка). Джерело: архів О. Добровольського

Василь Тютюнник, керівник транспортного відділу міської управи (Костянтинівка). Джерело: архів О. Добровольського

Георгій Шаргородський, керівник художнього театру (Костянтинівка). Джерело: архів О. Добровольського

Клавдія Сіренко, секретарка «Просвіти» (Слов'янськ). Джерело: архів О. Добровольського

Феропонт Синіцин, колишній священник, власник магазину (Маріуполь). Джерело: архів О. Добровольського

Олександр Чайко, член «Просвіти» (Костянтинівка, Дружківка). Джерело: архів О. Добровольського

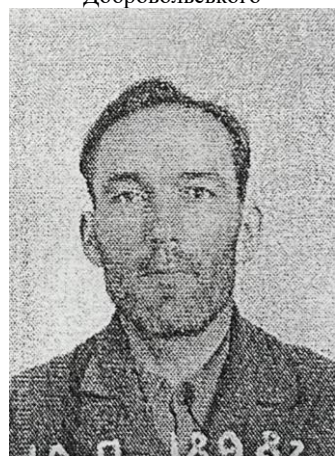

Моїсей Бойко (Юзівка). Джерело: архів О. Добровольського

Члени підпілля ОУН на Донеччині. Частина 6.

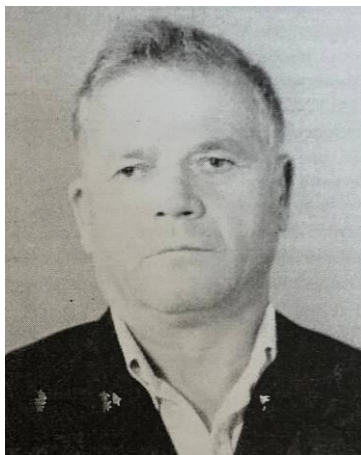
Павло Бойко, редактор
«Донецького вісника» (Юзівка).
Джерело: архів О.
Добровольського

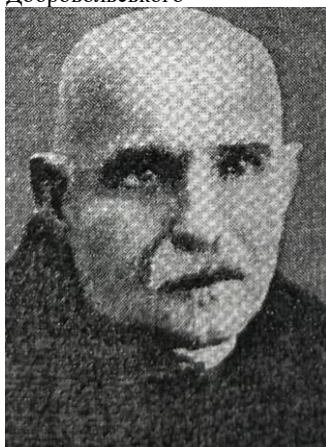
Юрій Онищенко, редактор
«Донецької газети», член
«Просвіти» (Слов'янськ).
Джерело: архів О.
Добровольського

Микола Стасюк, редактор
«Маріупольської газети»
(Маріуполь). Джерело: архів О.
Добровольського

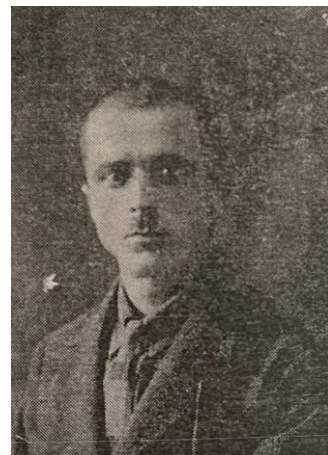
Федір Руденко, секретар
«Просвіти» (Краматорськ).
Джерело: архів О.
Добровольського

Макар Новицький (Мар'їнка).
Джерело: архів О.
Добровольського

Іван Бунаков, працівник міської
управи (Макіївка). Джерело: архів
О. Добровольського

Петро Коваль-Труш, бургомістр
Макіївки (Макіївка). Джерело:
архів О. Добровольського

Микола Литвиненко, керівник
районного Проводу ОУН (б)
(Макіївка). Джерело: архів О.
Добровольського

Василь Булавський, член
Південної похідної групи.
Джерело: В. Добровичинська

Додаток Л

**Іван Ковалевський, останній керівник обласного Проводу ОУН (б)
Сталінської області (Юзівка)**

Джерело: архів О. Добровольського.

Додаток М

**Павло Бойко, редактор «Донецького вісника», член ОУН (б) з сім'єю
(Юзівка)**

Джерело: архів О. Добровольського.

Додаток Н

Роман Микитович Головатий, агент НКВС «Дорошенко»

Джерело: архів О. Добровольського.